

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

Alisher Navoiy Xose Ortega i Gasset **Janni Rodari** Anna Axmatova **Jeyms Joys** Jonatan Svift **Jorj Bayron** Ryunoske Akutagava **Fransua Rable** Edgar Allan Po **Vilyam Shekspir** Frans **Tomas Eliot** **Martti Larni** **Artur Rembo** **Gi de Mopassan** **Ivan Bunin** **Aflotun Dante Aligeri** **Chan Chhol** **Roa Bastos** **Mario Vargas Losa** **Isay Kalashnikov** **Anton Chexov** **Taduesh Dolenga Mostovich** **Andreys Pumpurs** **Fridrix Nitshe** **Fyodor Dostoyevskiy** **Viktor Gyugo** Ivo Andrich **Marsel Prust** **Mo Yan** **Aleksandr Veselovskiy** Ann Fillip **Abdulla Qodiriy** Roxelio Sinan **Andres Mata** **Moris Meterlink** Hermann Hesse **Oktavio Pas** Migel Otero Silva **Onora de Balzak** **Rikardo Miro** **Arastu** Tomas Mann **Ernest Heminguey** **G'afur G'ulom** **Gabriela Mistral** **Zahiriddin Muhammad Bobur** **Tetsuo Miura** **Erkin Vohidov** **Aleksandr Pushkin** Boris Pasternak **Premchand** Uolter de la Mer **Toni Morrison** **Miguel de Servantes** **Emil Zolya** **Muxtor Avezov** **Abdulla Oripov** **Iohann Gyote** Mixail Bulgakov **Mark Toutant** **Yan Parandovskiy** **Nelli Zaks** Bernard Shou **Chingiz Aytmatov** **Oskar Uayld** **Li Munyol** **Xose Marti** Patrik Modiano **Semben Usmon** **Homer** **Jaloliddin Rumi** **Grem Grin** **Emili Dikinson** **Oybek** **Lev Tolstoy** Migel de Karron **Herta Myuller** **Avetik Isaakyan** **Jan-Mari Leklezio** **Gabriel Garsia Markes** **Sharlotta Bronte** **Grant Motevosyan** **Lesya Ukrainka** **Rabindranat Tagor** **Sofokl** **Aka-uka Grimmlar**

Жамоатчилик кенгаши:

Муҳаммад АЛИ
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Абдураҳим МАННОНОВ
Муҳаммаджон ҚУРОНОВ
Муҳаббат ТЎЛАХУЖАЕВА
Баҳодир КАРИМОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:
РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир Шуҳрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Жалолiddин САФОЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алишер ОТАБОЕВ
Жамила АСҚАРОВА
Даврон РАЖАБОВ
Шаҳноза НАЗАРОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

- 3** Алишер НАВОИЙ. Ёр келса дўстлар... (Рус ва инглиз тилларига В.Липко ва А.Буматова тарж.)

НАСР

- 8** В.ИХЛОСИЙ. Гули сиёҳ. Ҳикоя. (Араб тилидан Г.Жалилова тарж.)
27 А.ДОМБРОВСКИЙ. Афлотун ва Арасту. Роман. (Рус тилидан А.Файзулла, М.Маҳмуд тарж.)

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- 22** Х.Л.БОРХЕС. Шеърлар. (Рус тилидан Т.Али тарж.)
121 И.ЮСУПОВ. Шеърлар. (Қорақалтоқ тилидан О.Ҳожиева тарж.)
148 Ш.ШАМС. Ғазаллар.

ЭССЕ

- 79** Я.ПАРАНДОВСКИЙ. Сўз кимёси. (Рус тилидан М.Акбаров тарж.)
164 Ш.РИЗАЕВ. Рақс тушаётган одам.
176 Ж.ХОЛМЎМИНОВ. Нитшенинг шарқона тушлари.

ДРАМА

- 128** Ж.КОКТО Инсон овози. Пьеса-монолог. (Рус тилидан Б.Қурбонов тарж.)

АДАБИЁТШУНОСЛИК ВА ФАЛСАҒА

- 138** Н.КАРИМОВ. Маълум ва номаълум “Эгмонт”.

ЖАРАЁН

- 158** Ҳ.БОЛТАБОЕВ. Ҳаётдан ташқаридаги ҳаёт.

ПУБЛИЦИСТИКА

- 173** Ҳ.АМИНОВ. Халқ қалбининг кўзгуси.

- 190** Тарихда бу кун
192 Муқовамизда
195 Таквим
198 Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни
200 2017 йил мундарижаси

NAVOIY SABOQLARI

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

ЁР КЕЛСА, ДЎСТЛАР...

*Ёр келса, дўстлар, оҳанги рафтор айламанг,
Инфиолимдин нафас урмоқни душвор айламанг.*

*Ёлғуз уйда қайда ёро боқмагим рухсорига,
Ҳолатим тағйиридин сирримни изҳор айламанг.*

*Токи кўнглум изтиробию таним титратмаси
Сокин ўлмас, нукта айтурга мени ёр айламанг.*

*Соате чунким ўтуб, бу навъ келсам ҳолима,
Сўз аро ошиқлик алфозини такрор айламанг.*

*Чунки бўлса мултафит чун ер ўнуб ўлғумдурур,
Ҳар жафо қилсам ўзумга, манъ зинҳор айламанг.*

*Эмдиким ўлдум, таним ёр итларига ташлангиз,
Лек агёрин бу маънидин хабардор айламанг.*

*Қайси ошиқким Навоийдекдурур, эй аҳли зуҳд,
Ииқ манъин айлабон кўнглига озор айламанг.*

(Наводир уш-шабоб, 353-газал)

ЛУҒАТ:

Оҳанги рафтор – бировнинг истикболига чиқиш.

Инфиол – хижолат.

Ёро – тоқат, чидам, ҳадд.

Тағйир – ўзгариш.

Нукта – қисқа ва маъноли сўз.

Алфоз – сўзлар.

Мултафит – илтифот кўрсатиш.

Агёр – бегоналар; душманлар.

Байтларнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Дўстлар, агар ёр келиб қолгудек бўлса, истиқболига чиқиш учун ўрнингиздан кўзғалманг. Мени хижолатга қўйиб, нафас олишимни қийинлаштирманг.

2. У билан уйда ёлғиз қолгудек бўлсам, юзига боқмоққа ҳаддим сигармиди?! Ахволим ўзгаргудек бўлса, сиримни фош этманг.

3. Кўнглимдаги изтироб ва таним титратмаси тўхтамагунча, мени суҳбатга чорламанг.

4. Бирор соат ўтиб, ҳаяжоним босилгач, ўз ҳолимга қайтсам, илтимос, суҳбатда ишқ ва муҳаббат сўзларини келтириб, яна мени изтиробга солманг.

5. Мабодо ёр мен томонга юз буриб, илтифот кўрсатгудек бўлса, ер ўпиб ўлсам ё бошқа жафоларни ўзимга раво кўрсам, зинҳор мени бу жафолардан қайтарманг.

6. Ишқида ўлдим, энди танимни ёр итлари олдига ташланг. Аммо ағёр бу ҳолимдан зинҳор хабар топмасин.

7. Эй зоҳидлар, қайси ошиқ агар Навоийдек бўлса, уни насиҳат билан ошиқлик йўлидан қайтармоқчи бўлиб, кўнглига озор берманг.

Ғазалнинг умумий маъно-моҳияти

Ушбу ғазал висол остонасида турган ошиқнинг руҳияти, изтироб ва тўлғонишлари тасвиридан иборат. Маълумки, Навоийнинг фироқномалари, ёрдан айру қолган мажнуншеваларнинг кечмишлари ифодаси бўлмиш байту ғазаллари кўп. Келтирганимиз ушбу ғазал эса висол онлари яқинлашган пайтда ошиқ кўнглининг турфа ҳолларга кириши тасвирига бағишланган.

Дастлабки мисрадаёқ Навоий ишқ аҳли орзиқиб кутадиған висол онлари яқинлигидан мужда берувчи сўзларни келтиради:

*Ёр келса, дўстлар, оҳанги рафтор айламанг,
Инфиолимдин нафас урмоқни душвор айламанг.*

Байтнинг мазмунига қараганда, Навоий бир гуруҳ дўстлари билан ўтириб, барчага манзур ва маҳбуб бўлган ёрни кутяпти. Аввалги шарҳларимизда тилга олганимиздек, мумтоз адабиётда, хусусан, Навоий ижодида ёр тушунчаси маъшуқадан ташқари, дўст, рафик, устоз, пир, Пайғабаримиз (с.а.в.) ва ҳ.к. маъноларда қўлланилган. Ушбу ғазалда тилга олинаётган ёрни фақат маъшуқа маъносида тушуниш уни асл мазмундан узоқлаштирган бўларди, зеро ғазалнинг кейинги байтлари бу ёрнинг атрофдагилар учун ҳам ғоят меҳр ва муҳаббат билан кутилаётган азиз зот эканлигини англатяпти. Бу зот Мавлоно Абдурахмон Жомий, Султон Ҳусайн Бойқаро ёки Саййид Ҳасан Ардашер бўлиши мумкин. Бунинг унчалик аҳамияти йўқ. Муҳими – йиғилган жамоа ҳаммаси бу зотни яхши кўради, унга интиқ, интизор. Лекин Навоий бу ёрни дўстлардан фарқли ўларок, бутун вужуди билан яхши кўради, ардоқлайди. Шу сабабли, ёр-

нинг келиши унга бошқача таъсир қилган: мабодо келиб қолгудек бўлса, уни чиқиб кутиб олишга ҳатто ҳоли йўқ. Бу ҳолидан хижолат терига ғарқ бўлиб, нафаси қайтиб, уйда ёлғиз қолганида ёр агар пешвоз чиққан дўстлардан олдин кириб келгудек бўлса, бош кўтариб юзига термулишга ҳам журъати етишмайди:

*Ёлғуз уйда қайда ёро боқмагим рухсориға,
Ҳолатим тағйиридин сирримни изҳор айламанг.*

Дийдор ва ташрифдан ҳосил бўлган ҳаяжон бир лаҳзалик эмас. Ҳамиша интизорлик ва муштоқликка ўрганган кўнгилнинг дийдор чоғида изтироб ва ҳайрати янада қувват олади, вужуд ҳам қишки уйқудан энди уйғонган дарахтдек титраб туради. Шунчалик тиришса ҳам, одатий-мўътадил ҳолатга қайтиш учун камида бирор соат лозим. Сиртдан ором ва осуда кўрингани билан кўнглида ишқ тўфони ғалаён кўтарилаётган кишидан нуктадонлик кутиб бўлмайди. Ирода кучи билан пайдо бўлган сокинлик муҳаббат қиссаси ўртага тушгач, бир лаҳзада барбод бўлади:

*Токи кўнглум изтиробию таним титратмаси
Сокин ўлмас, нукта айтурға мени ёр айламанг.*

*Соате чунким ўтуб, бу навъ келсам ҳолима,
Сўз аро ошиқлиқ алфозини такрор айламанг.*

Шамъдек анжуманга файз ва нур олиб кирган ёр барчага илтифот кўрсатиб, “навбат менга келганда, подшоҳ қабулига мушарраф бўлган камтарин қулдек ерни ўпиб, ширин жонимни нисор этсам ёки бошқа жабру жафоларни ўзимга раво кўрсам, мени бу йўлдан қайтарманг”, дейди шоир. Негаки, у айнан шу лаҳзаларни кутиб яшади, шу дамлар умиди уни хижрон азоблари, фироқ қийноқларига сабр қилишга ундади, кўнглида ишқ гавҳарини покиза ва бегард асраб келди. Аммо орзу қилиб тилаган лаҳзалар воқеликка айланиб, дийдорга мушарраф бўлган чоғда шунча азоб ва изтиробга чидаган вужуд ва кўнгил ёрни муносиб равишда кутиб ололмагани учун ҳар қанча жабру жафога лойиқдир:

*Чунки бўлса мултафит чун ер ўпуб ўлгумдурур,
Ҳар жафо қилсам ўзумга, манъ зинҳор айламанг.*

Кутилмаган бу илтифот учун энг азиз нарса – жонини фидо қилишга тайёр ошиқ ўз танасини ёрнинг вафодор итлари олдига ташлашни васият қилади. Аммо бу ҳолатни ағёрдан пинҳон тутмоқни истайди. Негаки, муҳаббат дардидан бегона кимса бу фидойилик моҳияти, танаси ёрнинг итларига талаш бўлиш саодатини тушунмайди:

*Эмдиким ўлдум, таним ёр итларига ташлангиз,
Лек ағёрин бу маънидин хабардор айламанг.*

Ҳазалнинг дастлабки байтлари ҳаё тараннумидан иборат бўлса, сўнгги икки байтда вафодорлик ҳақида сўз юритилади. Одатда биз ҳаёни

маъшуқаларга хос сифатлардан деб таърифлашга ўрганиб қолганмиз. Навоий талқини бўйича, ҳаё ва вафо инсонийликнинг ўзак нишоналаридан бўлиб, бу икки олийжаноб туйғу ишқ аҳлига баробар тегишлидир. Вафо ва ҳаё бири-бирини тақозо қиладиган тушунчалар ҳисобланади. Қолаверса, имоннинг асоси ҳам шу икки хислатда жамланган. Жумладан, “Маҳбуб ул-қулуб” да бу ҳақда ёзади: “*Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — имон йўқ ва ҳар кимда имон йўқ андин умид кўзин ёрутса бўлмас. Маҳбубки, бевафодур — андин жовид висоли тамар кутса бўлмас... Комиллар — аҳли ҳаё ва ноқислар беҳаё.*”

Мақтаъда Навоий зуҳд аҳлига мурожаат қилади ва бу ҳам бебабаб эмас. Тасаввуфий манбаларда “зуҳд” сўзини “з” – зеб-зийнат тарки, “ҳ” – хою ҳавас тарки, “д” – дунё тарки, деб талқин қиладилар. Навоий тарафдорларнинг муҳаббатга зеб-зийнатга ружу қўйиш, моддий манфаат-парастилик, хою ҳавас, дунёнинг турли жилваларига мафтун бўлиш каби маънавий иллатлар билан эришиб бўлмайди. Шу сабабли, шоир маънавий камолотга етказадиган, мисни олтинга айлантирувчи муҳаббат аҳли соҳибини насиҳат билан йўлдан қайтармоққа уриниш дилозорликнинг бир кўриниши эканлигини таъкидлаб, зуҳд аҳлига мурожаат қилади:

*Қайси ошиқким Навоийдекдурур, эй аҳли зуҳд,
Ишқ манъин айлабон кўнглига озор айламанг.*

Ғазал мутаржим Владимир Липко томонидан рус тилига ўгирилган. Таржимада аслият ҳажми сақланган, лекин ғазалнинг умумий мазмун моҳиятидан узоқлашиш бор. Таржима билан танишиш жараёнида мутаржим матнга Шарқ мумтоз мусулмон маданияти анъаналаридан беҳаббар ҳолда ёндашгандек тасаввур уйғонади (ёрни фақат маъшуқа тарзида талқин қилиш, ишқни ошиқ учун саодат эмас, балки азоб сифатида кўрсатиш ва бошқалар). Таржимада нидо санъати (мурожаат)нинг объекти бўлган *дўстларга* ҳам салбий муносабат кузатилади: *От зависти не задыхайтесь* (1-байт), *Друзья, я заклинаю вас* (2-байт)... ва бошқалар. Ваҳолонки, ғазалда ошиқ кўнгил ўз руҳий ҳолатида дўстлардан мадад истайди, уларга ўз сирларини розини тўкиб солади.

Умуман олганда, ушбу ғазал мазмунан воқеабандлик касб этиб, унда акс эттирилган мўъжаз лирик сюжет шоирнинг ҳасби ҳолию соҳир қалами билан уйғунлик касб этган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Владимир ЛИПКО

*Друзья! Коль милая смягчится и посетит мой дом опять –
От зависти не задыхайтесь и не мешайте мне дышать.*

*Один я, пуст мой дом и жалок. Друзья, я заклинаю вас
Моих мучений злую тайну не раскрывать, не разглашать.*

*Пока волнение не утихнет, не заставляйте говорить,
Пусть пока на наших встречах лежит молчания печать.*

*Но и потом, когда опомнюсь, не говорите о любви.
Не возродиться счастьем снова, как рекам не струиться вспять.*

*Пускай в мученьях умираю, пускай унижен, оскорблен.
Какое б ни было страданье – не запрещайте мне страдать.*

*Когда умру, не хороните, отдайте псам ее мой прах.
Но недругам про то – ни слова! Не нужно им об этом знать.*

*О Навои, других влюбленных, таких, как ты, на свете нет.
Твою любовь ничьей угрозой не погасить, не обуздать!..*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Аидахон БУМАТОВА

*Were my dear one to come, oh friends, you rush to greet do not,
From the excitement I should have, my heart tough to beat do not.*

*Would I dare to look at dear – had we to meet tet-a-tet,
From the change of my condition, my secret revealed do not.*

*Unless the pain in soul and shiver in body fade away,
Involve me ever into your conversation sweet do not.*

*Were I to regain my calm after an hour passes by,
The theme of love in that conversation you repeat do not.*

*Were I to have a kind glance from dear one I beg you, my
Falling unconscious also madness of mine forbid do not.*

*To the hounds of dear, you, my breathless body throw, but still
Keep from revealing a word – my foe with joy replete do not.*

*Should someone fall in love as much as Navoi did, hermit,
Trying to keep him off the love his poor heart mistreat do not.*

Валид ИХЛОСИЙ

(1935 йилда туғилган)

ГУЛИ СИЁҲ

Ҳикоя

*Араб тилидан
Гўзал ЖАЛИЛОВА
таржимаси*

Валид Ихлосий 1935 йили Искандария шаҳрида таваллуд топди. Бошланғич таълимни Ҳалаб мактабида олди, сўнгра Мисрдаги Александрия университетида ўқиди. У “Миллий театр” деб ном олган Ҳалаб халқ театри ва киноклубининг ташкил этилишига катта ҳисса қўшди. 1970 йилда келиб Ёзувчилар уюшмасининг раиси этиб тайинланади.

Адибнинг “Гули сиёҳ” ҳикояси янгича йўналишда ёзилган бўлиб, унда ижтимоий-сиёсий мавзулар қамраб олинган. Асарда муаллиф ҳикоячи образида гавдаланади. Ҳикояда сюжет икки йўналишда – ёзувчининг ўз онаси, унинг илҳом манбаи бўлмиш севимли боғи билан муносабати ҳамда бошқа персонажлар ҳаёти тафсилотлари асосида ривожланади.

Табиат... О, она табиат!

Боғда осуда куз фасли ҳукмрон, яшил майсаларни санавбар дарахтларининг сояси қамраб олган. Сукунат аста ҳаракатга келиб, шаффоф тутун осмонга кўтарилди. Бу тутун гўё боғни ташқи оламдан ажратиб, ичимга жо қилди.

Бу ерда учтамыз: дарахтлар, майсалар ва мен. Мен ҳали сарлавҳа топиб улгурмаган ҳикоямнинг қораламасини яқиндагина тугатдим. Лекин тан олишим керакки, менда жўяли таассурот пайдо бўлганди. Бу таассурот мени ҳикоядаги шахсларни қамраб олган барча ҳис-туйғулардан бутунлай қутулганимни кўрсатарди. Энди мен ҳам худди боғдек сокинман.

Бироздан сўнг ён кўчадан пастроқдаги боғимга қараган юқори қаватлар қандайдир бир ҳаракатни юзага келтираётганини сездим. Ҳаракат фазодан заррама-зарра иниб келаётганга ўхшарди. Зарралар шовқин солиб сўзларди. Мен эса ўзимни овунтирадиган бир иш қилишим лозим эди. Боғда янги шахсларни излай бошладим.

¹ Манба: “Majalla-al-adab al-masviy”. – Al-kairo: Dar al-kutub, 1985.

Бироздан сўнг унсиз учаётган капалаклар, сўнгра кекса бир дарахт шохларини тўлдириб кунт билан ҳаракат қилаётган чумолиларнинг кичик-кичик қўшинларига кўзим тушди. Оёғимда бир чумоли ўрмалаб юқорига чиқишга ҳаракат қиларди, бироқ кўзи етмади шекилли, ортга қайтди.

Куним хотиржамлик билан бошланди. Кичик боғимда гавдаланган табиат билан янгидан пайваст бўлдим. Ҳикоянинг қораламасидан жой олган фикрлар ва чалкаш сўзлар ўрнига боғ, балки, табиатнинг ўзи келганди.

Табиатнинг сарлавҳаси дилимда пишиб етилганди.

Бу сарлавҳамнинг номи, шубҳасиз, “Сокин хурсандчилик” эди. Ваҳолонки, ҳикоямга ҳали сарлавҳа танлаганим йўқ. Энди мен бир неча ойдан бери ичимда яшаётган ҳикояни ифодалай оладиган бирор сўз ёки жумла излаб, бошимни оғритмасликка қарор қиляпман.

Куз уфқи кўз олдидан тобора кенгайиб борарди. Кўк рангдаги икки капалакни кўриб озмунча завқланмадим. Гўё улар денгизнинг бир заррачаси каби эди. Чегара кўриқчиларига ўхшаб қатор саф тортган чумолиларни кўриб, кўзларим катта-катта очилди. Капалак жонини қурбон қилиб табиатга ранг улашаётган бир пайтда чумолилар сабот билан турарди. Шундай қилиб, “Будда” ва унинг маъшуқаси “Атика” суврати пайдо бўлди.

Доктор Исом “Будда” номи билан танила бошлаганди. “Будда” бу Исомнинг ҳаракатига қараб айтилган лақаби эди. Ўртоқлари ҳаракатчан иқтидор эгаларини шундай деб чақиришарди.

Табиат билан ҳикоя аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Ҳашаротлар инсонлар билан бирлашиб кетди. Куннинг ярмига бориб ҳарорат кўтарилди. Мен эса юнгли ридога ўраниб олгандим. Худди қариликдан узоклашаётган ёки ўтиб кетаётган ёшлигини маҳкам тутиб қолган кишига ўхшардим.

Мана, кун ҳам яримляпти, умр ҳам қисқармоқда, холислик нуктасида табиат кимёси сезгилар табиати билан ҳали сарлавҳаси йўқ ҳикояга айланиш учун кунлар давомида тўпланиб қолган ҳодисалар қоришиб ётибди. Мана, хотиржамлик яна зил кетиб, мен қайтадан хавотирга юз тутаяпман.

Ишлар чигал, ёзув ҳам аксига олиб одатдагидек аниқ-тиниқ эмас. Жумлалар ҳам саҳифанинг узунасига-ю энига сочилган эди. Ўйланиб қолдим...

Ҳикояни ўйлардим. У Атикага нисбатан тугамаган бўлса ҳам, мен учун тугаганди. Атикани қахрамон қилиб қўйдим. Ёки ўзини ўзи ҳаётнинг энг қийин, инсонни адои тамом қилувчи умидсизлик ихтиёрига топширган. Ҳақиқатан ҳам у (Атика) чумоли эди, йиқилган ва ўша заҳоти ўрмалаб чиқишга уринаётган чумоли. Агар у шу митта ҳашарот бўлса, демек Будда капалакдир.

“Чумоли ва капалак”.

“Ниятидан қайтмаган чумоли ва ёниб тугаган капалак”.

Ҳикоямни “Чумоли ва капалак” деб номлайми?

Бир неча лаҳзалардан сўнг боғ ўртасидаги жойимни тарк этмоқчи бўлдим, лекин табиат мендан устунлик қилди. Дарахтлар устига тушган меҳмонларни яна кўздан кечира бошладим. Овозлар ёқимли мусиқа оҳангига ўхшарди. Учиб келаётган чумчуқлардан болалик севгисини туйдим ва улар билан осмондаги ҳақиқий ошёнлар сари парвоз қилдим. Қушлар мени яна ортга, йўқ бўлиб кетган беғуборликка, воқеликдаги тошу ҳақиқий саҳро худудларига ва тубсиз денгизга қайтарди. “Қотиб қолган қон, ҳасратга тўла кум, қуёш ва умидни ютиб юборгудек теран денгиз”.

Ўшанда узоқ саёҳат қилиб, тунда қолган қадам изларини кўздан кечирдим. Денгиз мавжлари из қолдирмайди. Ҳаттоки, кумга ботган оёқ изларим ҳам бир неча лаҳза ичида ғойиб бўлди. Худди йўлдан адашган одамдай изларимни қидира бошладим. Ҳикоядаги ҳақиқий воқеаларнинг аксарияти соҳилда рўй берганди. Ҳикояни юзага келтирган воқеалар узоқ муддат давом этмаган. Ҳақиқатни тўлиқ идрок этаётган бўлсам ҳам, денгиз бўйидаги тошлар олдида туриб, куёшнинг чиқиши-ю ботишини такрор ва такрор ўйлаб, вақтнинг ўтиб боришини кузатдим.

Ахир табиат гўзал эмасми? Нима учун у бизларни кун ботиш томон олиб кетмоқда?

Овозини эшиттирмай мени бахтсиз қилган Буддада бўлгани каби менинг ҳам бошимда бир гап айланарди. У ҳақда Атика сўзлаб берганидан бошқа ҳеч нарса билмайман.

“У ҳамиша жим эди!”

“Доим махзун эди, лекин ёмонликни билмас эди!”

“Ҳаётнинг унга, оиласига шафқатсиз бўлишига қарамай, у йиғи нима-лигини билмас эди!”

“Ўқишдаги ва ҳаётдаги муваффақиятларига қарамай, табассум нима эканлигини билмас эди”.

“Ишга чақирилишидан олдин электр соҳасида янги бир назарияга асос солишига оз қолган эди. Ҳамма нарсани стол устида қолдирди-ю, худди бир муддатдан сўнг илмий ишини охирига етказиб қўйиш учун яна қайтиб келадигандай ҳеч нарсага эътибор бермай кетди”.

У билан шахсан танишиш иштиёқим кўпинча табиат билан юзма-юз учрашишга бўлган муштоқлигимга ўхшаб кетарди.

Уй сокин, мусиқа аппарати ҳам ўчик.

“Мусиқа сунъий табиатдир”.

“Табиат эса нота ифодадай олмайдиган мусиқади”.

Онам тўшакдан туролмас, бир ўзи ёлғизланиб қолганди. Ўзимга ўзим: “Унинг гўзал Атикаси бор, сенинг-чи?” дердим.

Мен учун боғ бор.

Кел! Ёмғир ва ваҳшатдан ўзга самовий хурсандчилик бера олмайдиган қора булутлар тўсатдан келиб куёшни тўсиб қўйишидан олдин боғни тарк этайлик.

ЖОНСИЗ НАРСАЛАР ТОМОН ҚАЙТИШ

Бу жимжитлик мени баайни кишанлаган эди, лекин онамнинг инграши яна ҳаракат қилишга ундади. Бурчакдаги қалин баргли яшил каучук дарахтча яшнаб турарди. Одатдагидек, у (дарахт) билан сўзлашиб турдим. Шу пайт дарахтнинг битта барги сарғая бошлаганини кўрдим. Уйга олиб келганимизда у кичкинагина эди. Кўлимда худди чақалокдай турарди. Бу кўчат ҳали янги барг чиқариб, шохлари баланд бўлади, илдизи бақувват дарахт бўлади деб орзулардим.

Атика пишган зайтун рангидаги яшил рўмол ўрарди. Унинг қайғуси эса кўзларининг порлашию юз-андоми киздирилаётган зайтун ёғи каби эди.

У билан ўтган сафар учрашганимда интизорлик билан маҳбубини кутаётганини айтди. “Келиши гумон бўлган кишини кутишдан нима маъно?”

“Мени айтди дерсан, у албатта, келади”.

“Нега бу қадар ишонч билан айтяпсан?”

“Ўлишимизни биламиз-у, яна нима учун яшаймиз?”

“Демак, сен унинг келмаслигига тўла аминсан?”

“Келади...”

Дарахт менга илҳом берди. Бир неча соатлардан бери у билан бирга бўлсам-да, у мени ҳалиям ўзига бутунлай тортиб ололмаганди. Атрофимда қалин барглару бир ёқтириб-бир ёқтирмаган ҳикоям... Демак, булар айна пайтда мавжуд бўлиб турган олам. Менга қайғу келтирган, мени тўлиб-тоширган ўша ҳикоя... Охирги лаҳзаларда яна ёзишга эҳтиёж сезаётганимни ҳис қилдим. Илгари ҳам шунга ўхшаш ҳис-туйғулар пайдо бўларди, лекин ҳеч бири ҳозиргидек кучли бўлмаган. Мана Атика ўз муҳаббати билан мен илгари билган, таниган аёлларнинг барчасини енгиб ўтмоқда. Мана, Будда ҳам шуълага айланиб, ўз олови билан барчани чирмаб бормоқда.

Қани Атика, қани Будда?

Бу ўша тўлиб-тошишми?

Бугундан кейин ёзишдан батамом тўхтаб қолишимни, табиат қўйнига қайтишимни ҳис қиляпман, ҳақиқатан ҳам, табиатни узоқ вақт эътибордан четда қолдирдим. Гўё инсонлар тилида сўзлай олмайдиган махлуқотлар маконига келиб қолгандайман.

Ҳикоямнинг сарлавҳаси асло “Чумоли ва капалак” бўлмади. Қўлёзма варақлари устида ўтирарканман, хаёлимдан шу фикр кетмади-кетмади.

Шу лаҳзалар ичида аввалги ёзганларимда фойдаланган рамзларимнинг ҳаммасини ёмон кўриб кетдим.

Эркин бўлишни, жисмим билан табиат шовқини-ю, инграшини, жарликка тортаётган кучсиз сукунатни тўғридан-тўғри тутиб олишни истайман. Санавбар дарахтининг шираси билан лойнинг ширасини бир-биридан ажратишни истайман. Бир лаҳза куртакнинг очилишидан хабардор бўлишни, хотиржам ҳудудлар ёки коинот четида муаллақ турган йўлақлар сари сафар қилишни жуда-жуда хоҳлайман.

Ҳали ёзилмаган шеърдек тонггача сукут қиламиз. Атика ва Будда каби коинот сари биргаликда сафар қиламиз... Покланамиз ва бир лаҳза қуёшда ёниб, сўнг оловимиз сўнади. Ахир рост сўзлаш вақти келмадимми?

Севган инсонда рўй бериш мумкин бўлган ҳар қандай нарса, бу ўзининг ички олами ва у сингари кенг бўлган борлик тўғрисида рост сўзлашдир. Ошиқ-маъшукларни қамраб олган барча эҳтимоллар мени рўй бериши лозим бўлган ҳодисалар олдига етаклаб келди. Бу ҳикояда бўлган ва бўлмаган воқеаларнинг бари рост эди. Ҳикоянинг ҳар бир кичик қисмидан сўнг хаёлан танлаган шахсларим ҳақиқатга айланиб борарди. Ҳаттоки, сўнгги соатларда ёзганларимга ҳам шубҳалана бошладим. Чунки мен бўлган ва бўлмаган воқеаларни ажрата олмайдиган бўлиб қолгандим.

Бошида ҳодисалар менинг тилимдан ҳикоя қилинар эди. Сўнгра Атика, гоҳида эса бошқа бир аёл томонидан сўзланаётганини билиб қолдим. Баъзан мен шахсан танимайдиган Будда ҳақида ҳам гап кетади. Ваҳолонки, мен унинг биргина сувратини кўрганман, холос. Кейин унга макон ва замон бериб, уни бир ҳолдан иккинчи ҳолга, севгидан маҳрумликка, ўлимдан ҳаётга, борликдан йўқлик сари ўтказиб бордим. Хаёлимда Атика мени, мен эса Буддани сайр қилдирдим...

Саволлар ва шубҳалар кўпая борди. Шундан сўнг биринчи саҳифадаги ҳикояга қайтдим. Ундан хаёлда тарих бўлишга улгурган нарсалар-

ни изламоқчи бўлдим. Улар ҳамон сохталикни билмайдиган аёл каби воқеликни ҳис эттириб турар эди. Мана, ўзим учун қадрли бўлган саҳифаларимни қидирияман. Мана, улар бир аҳволда. Бармоқларим варақларни пайпаслай бошлади ва ваҳимага туша бошлади. Мени қўрқувга солаётган нарса варақларнинг камлиги эди. Ҳикоядаги биринчи фасл йўқ. Кўз олдим қоронғилашиб, жинни бўлиб қолай дедим.

ҲОДИСАЛАР, ХОТИРАЛАР ТИТРОҚҚА СОЛАРДИ

Гоҳида уйнинг ташқариси ёки ичкарасида йўқлигимдан онамнинг хавотир олиши сени яхши кўрадиган инсонингга нисбатан азобдан ҳузурланиш ҳиссини туйдирар эди. Энди мен азоб бергувчи хавотирдан холис бўлган лаҳмдан ўтиб бораяпман. Йўқолган варақлардан ном-нишон йўқ. Ҳикоямнинг биринчи фасли йўқолиши мумкин эмасди. Тиниш белгилар... нуқталар... вергуллар... Ҳикоя ичида тартиб билан ўрин олган барча ҳарфлар, улар остидаги шахсларни ҳақиқат оламига чиқарган фикрлар ва сувратлар... Бу тузатишларни яна қайтадан ёзишга имконим йўқ.

Бу қайси бир лаҳзаларда хуружга оладиган жинниликми? Варақлар йўқолган жойларни ўйлашдан чарчадим. Чарчадим. Гўёки каучук дарахтчасининг барглари ҳам ҳорғин, барглари сарғайган. Сўнг ҳикоянинг бошини эслатармикан менга деб боққа чиқдим.

Боши... Бошланиши муҳаббат эди. Биринчи варақда хатлар Лондон осмонини Қуддус самоси билан боғлаш учун хавода учарди.

Хатлар... Хатлар...

Хатлар... Лондон туманига ўралиб ётган доктор Исом Атикадаги хушбўй зайтун хидига ҳасад қилиб ёзади. Зайтун бу руҳни хушбўй қилган атир манбаидир. Атика ёзди: “Ортга қайтишни орзу қилишинг мен учун етарлидир. Сен билан учрашишни исташим ўзимга кифоядир”.

У узундан-узун хатлар ёзади. Бир марта: “Биласанми, уйимиз сени кутиб олишга тайёр. У (янги уй) Хейдбергга қараган ва дарахтзорга яқин. Эй севгилим, сен билан бир марта гаплашишга ҳаракат қилдим. Лекин тил менга хиёнат қилди. Ваҳолонки, учта тилни яхши биламан. Мен ҳамиша жимман ва қачонгача жим юришимни билмайман”.

Ўзида завқу шавқларни мужассам қилган севги йўлида хат ёзишлар узок давом этди. Бир марта Атика танतिकлик билан унга хат ёзди:

“Севгилим, уйимиз ҳақида менга батафсил сўзлаб бер. Ёзиш ва ўқишда фойдаланишимиз учун бир-бирига қараган иккита стол тайёрладингми? Докторликни сенинг соянгда ниҳоясига етказаман. Докторлик рисолам фалсафа ҳақида бўлишига қарамай, фалсафа билан асло шуғулланмайман. Ўзинг билганингдек, ўз қуллиётимда бўламан...”

Ҳис-туйғулар тўла мактублар тоғлар, денгизлар ва даралар орқали Қуддус-Лондон томон учарди. Вазият кейинроқ ойдинлашди. Қуддус томондан келган хатлар жавобсиз қолаверди. Кундан-кунга хатлар бора-верар, улар кетидан совуққина жимжитлик эргашарди. Атика ўз сатрларида ғазабни ифодаламади. У ақлу фаросатига таянди, лекин Исомнинг қотилларча эътиборсизлигини кечирадиган бирор-бир оқлов тополмади. Сўнгра бунинг сабабини бир номаълум киши Атикага етказди:

“Исом қисқа муддат хат ёзишдан тўхтаб туради. Сўнгра сенинг олдингга қайтади”.

У хўнграб йиғлади. Қўққисдан юраги бир хатарни сезган эди. Ниқобли кишидан яна нималарнидир сўрамоқчи бўлди, лекин ғазабланишдан бошқа ҳеч нарса қўлидан келмади. У Қуддуснинг нафасни бўғувчи тунда ниқобли кишининг ҳаракатини кузатарди.

Кутиш хавотирга, хавотир эса ғазабга айланган эди. Ғазаб эса парчаланишга олиб келяпти. Парчаланиш эса бутун келажакка ўз таъсирини кўрсатмоқда. Атика Қуддуснинг “Бинлуб”ига айланадими? У илк ёшлик чоғида кўпинча уни масхаралаб келган афсонавий сабр билан “Улисс”ни кутадиими?

Бошланиши шиддатли севги эди, тугаши узоқ кутиш бўлади. Кунлар, соатлар ўтади, ақл эса фалсафани баҳс қилиб боришга ожиз бўлиб қолади. Исом ўз севгисини, келажagini ёки илмий ишлар институтидаги ишларини хавф остида қолдиради?

Муҳаббат хавф-хатар соясида қолмоқда. Умид қуши елкага оғирлик қилмоқда. Ёмон гумонларга берилиш қуши эса бошқа елкада худди мағлубият байроғидек ҳилпираб турар эди. Исом Атикага ёзган хатида ортга қайтажagini айтган эди:

“Сени севдим, чунки сен бахтли ақл эгасисан. Сенга яқин бўлишни хоҳлайман. Сен билан учрашганимда сени ҳақиқатан ҳам аёлларнинг Момо Ҳаввоси эканлигини, ўзимни эса унинг қовурғасидан яралган Одам Ато эканлигимни ҳис қилгандим.

Атика ва Исом. Бу сўзлар эски ҳовлидаги қариб қолган зайтун дарахтига ўйиб ёзилган. Севгининг мантикий муаммоси. Бошида у мустаҳкам оила қуришни хоҳлаб, ақл билан муҳаббат нишонини чизди. Ақлий, илмий, изтиробий барқарорлик жиҳатдан тенг оила. Атика фарзандлар тўғрисида ҳам ўйлаб кўрган.

“Қиз ва ўғил, мен яхши кўрадиган ўғил, чунки сен ўшасан ва сен яхши кўрадиган ширин қизча, чунки мен уман. Иккаласи Қуддусни яхши кўради. Болаларимиз бу қадимий шаҳарни бир умр севиб ўтадилар”.

Исом мактубларини безаш учун сатрлар орасига зайтун меваларининг расмини чизиб шундай деб ёзди:

“Болаларимизни қандай келажак кутмоқда? Улар инглиз тилида фикрлайдиларми ё Хейдбергдаги озодликка боғланиб қолишадими? Ўзлари шарқлик бўлса-да, ғарбча таом еб, ота-боболари яшаб ўтган ерларни унутадими? Ахир, бу нақадар ёмон-ку!”

Лекин Исом яна рангли, ёқимли сувратларга қайтиб, шундай ёзади: “Биз ҳали соғлом ва ақлли фарзандлар кўраимиз, улар билан фахрланамиз, улар ҳам сен ва мендан фахрланишади”. Исомнинг мактублари Атика доим ёнида олиб юрадиган чарм сумкада туради. Юзлаб мактублар барча йўқотилган вақтларнинг эвазига келган. Атика изланишлар билан боғлиқ китоблар ва манбаларни ҳар куни ўқишига қарамай, хатлардаги ҳар бир сўзни қайта-қайта ўқишга вақт топар эди. Атика бутун ақлу заковатини Исомнинг нега тўсатдан ўзгариб қолганини аниқлашга қаратганди. Шимолдан эсадиган шамол ҳеч қачон бирлашмайди, деган фикр хаёлини банд қилмаган-у, лекин аёллик туйғуси Атикани номаълум бир хатарга етаклаб келди.

Бир куни кечаси ваҳимали туш кўрди. Атика ёш қизча, Исом эса ёш йигитча эмиш. Исом барглари қалин дарахтга қўйлаги билан осиб қўйилган эмиш. У ҳавода муаллақ туриб, бир жўжадан ёрдам сўраётган эмиш. Жўжага эса илонлар ҳамла қилармиш, Атика эса унга ёрдам бера олмай, эсанкираб, ўзини йўқотиб қўйган эмиш. Мана шу туш Атиканинг анча вақтгача эсидан чиқмай юрди.

ҲАЯЖОНГА СОЛУВЧИ ВАРАҚЛАР

Анчадан бери боғдаги жойимдан қимирлаганим йўқ. Ичкаридан онамнинг заиф овози эшитилди. У мендан: ”Варақларингни топдингми, болам?” – деб сўради. Мен унинг муздек оёқлари олдида чўкка тушиб афсус-надомат чекдим:

“Ҳеч нарса топмадим. Кейинги варақлар ҳам оппоқлигича турибди. Гўёки устидан шамол эсиб, ҳарфларини учириб кетгандай. Она, иккинчи фасл ҳам йўққа чикди”.

Барглар тўхтовсиз тўкилар, боғ эса совуқ эди. Кўплар мени кўрарди-ю, мен уларни кўрмасдим. Мусиқа эса оғир садо таратар, гўё пул учун ирғишлаган раққосаларнинг аҳмоқона қадамларига монанд янграётгандай. Қани энди йўқолган нарсалар топила қолсайди.

Хотира қийнар, тил бахиллик қиларди. Ҳикоя қаҳрамони Исом эса кўп гапирмасди.

Ҳикоя тамтароқ оҳангларга айланган, улар эса тирикликдан кейин келувчи ўлимни яратиш дуолари билан омухта эди.

Ҳаммаси соҳилда рўй берганди.

Қайиқ қоронғида қолган. Юзлар эса қорайган, ҳеч бир маънони ифодаламайди. Кичкинагина кеманинг ичига ўн икки одам тикилиб олган. Мен эса Атика улар билан бирга, Исомга маҳкам ёпишиб, “мен учун қайтгин” деяётганини тасаввур қиламан. Лекин бу каби суврат нафратни кўзғайдиган даражадаги ҳис-туйғуга эга. Мен буларни ўчириб ташладим. Жумлани шафқатсизларча ўчириб, кейин дам олганимни эслайман.

Нурлар ва хотиржамлик шовқин-суронига ғарқ бўлган шаҳарда юрдим-юрдим, лекин инсонларнинг таниш бўлганига қарамай, хушрўй ва жим юрадиган Буддага ўхшаш бирор кишини топмадим. У (Будда) қоронғу тунда ерга қараб турар, ўзи эса қайикнинг ўртасига суяниб олган, чурқ этмай, бошини эгиб олганди. Жимжитлик аста-секин ўз ўрнини шовқинга бўшатиб беради.

Будда мажбуран ўз жойини тарк этгани, шаҳар ўртасидаги янги ҳаётни, Хейдбергдагилар олдида араб тилида гапира олмагани, инглиз тилини яхши билса-да, лекин бу тилда гапиришни ёқтирмаслиги ҳақида ўйлар эди. Вазифа – бу ҳаракат эди. Бу янги дунё тили эди. Зиён ва фойда баробардир. Янги тил бу Будданинг йўлидир ва у натижалар ҳақида ўйламайди. Бир кишининг бақириши кемадаги тинчликни бузди:

“Душман кемаси!”

Бу кема худди қон ҳидини олган йиртқич балиқдек денгизни кезиб юрарди. Ҳамма жим бўлиб қолди.

Шовқин одамларга яқинлашиб келаётган мотор овозидан ҳам баландроқ эди. Микрофонда араб тилида гапиришарди:

“Моторни ўчиринглар, қуролларингни ташлаб, тепага чиқинглар!”

Будда ғайритабиий бир нарса юз беришини билди. Уларнинг кемалари ҳали душман худудидан узоқда эди. Шунинг учун у одамларни хотиржам қилмоқчи бўлиб, “Хотиржам бўлаверайлик, улар арабларнинг кемаси” дея бошлади. Лекин ўзига ҳам номаълум бўлган бу ҳолат айни пайтда уларга манфаат келтирмаслиги ҳақида ўйлади.

У туйғулари билан сездикки, қоронғуда булар томон келаётган бегона кема улар ўйлаган душманларники эмас, балки шу яқин орада уларни қўлга туширмоқчи бўлганларники эди.

Бўлар иш бўлди. Одамлар курол-яроғлари билан бирга боғланиб, соҳилга олиб чиқилди ва ерга улоқтирилди. Бошларига қора қоп кийдирилди. Будда янги зулмат тўғрисида ўйларди. Қулоғи эса ҳужум қилганларнинг гаплари билан тўлар эди. У барчалари ўлимга маҳкум эканини билди. Илгари душман қўлига тушмаган кишилар ноҳуш ҳодиса рўй беришини сездилар. Энди Исомнинг барча ҳаракатлари саробга айланиб, Атика билан қилган орзулари гумдон бўладими?

Исом ва унинг шериклари душман кучлари томонидан қўлга олиниб, барчаси Кўрфаз яқинидаги ғорда сўйиб ташланди. Уларнинг бирортаси оиласи ва қариндош-уруғларига хат ёзишга ҳам улгурмади.

Қон худди адашган қўзичоқлардай атрофга тиркирар, қассоблар эса душман устидан ғалабани нишонлаб, сопол кўзалардан шароб сипқорар эди. Атика бу хавфни сезиб, қичқириб юборди: “Исом осонликча ўлиши мумкин эмас”. Атика ҳар доим ўзига-ўзи шундай дер эди. Албатта, рўй берган нарсаларга ишонмас, уларни гумон деб биларди. Уни ёнига қайтишига умуман шубҳа қилмасди. Шунга қарамай, Атика бир ҳафта ўзига келолмай юрди.

Соҳил бўйида нималар рўй берганди? Уни таърифлаш ҳам кўрқинчли. Манзаранинг бутун даҳшати – кўрқувдан чақчайган кўзлару, сўйишдан лаззатланаётган жонлар, шодликдан ҳавога отилаётган оловли ўқлар, емирилган қоялар, шовқин-сурон, тинимсиз айтилаётган салавотлар, қочок болалар, аёллар, ҳибсдагиларнинг оҳ-воҳларидан иборат. Тошларнинг ранги ўчган, денгиз чағалайлари кўрқиб қочар, балиқлар даҳшатга тушар, денгиз эса тобора каттариб борарди... Ғарб томонда уфқни денгиз тўлқинлари тўсган. Шарқда эса уфқни тобора қонли тусга кириб бораётган баланд тоғ қад ростлаб турарди. Танасидан жудо қилинган бошлар ўрни ўйилиб қоладди. Сўнгра уларнинг бошлиқлари бошларни бир жойга тўплаб, уларга оғзидан ароқ пурқар, ваҳшийларча хирилларди.

Батафсил айтиб беришга ҳолим йўқ.

Чарчадим...

Сўйиш воқеаларини ортиқ эслагим йўқ.

ҲАҚИҚИЙ ШАРПАЛАРНИ ҚИДИРИШ

Чарчадим. Ҳикоянинг варақлари эса аросатда – ё бутунлай йўқолган, ёки оппоқ ҳолида қолиб кетган. Гўёки, бу мен даволай олмайдиган сеҳр-жоду ёки тавқи-лаънат. Лондон ва Қуддус ўртасидаги масофани денгиз ва шаҳарлар орқали ифодалаб турган сувратни ниҳоялаш учун ёрдам берар деб юзлаб тафсилотларни тўплагандим. Энди-чи, энди нима бўлади? Тафсилотлар аралаш-куралаш бўлиб кетди. Варақлар, қаламлар, китоблар билан тўлиб-тошган хонамдаги стол билан онамнинг каравоти ўртасида юз мартача бориб келдим. Эслашга, ҳикоямнинг йўқолган варақларининг қаердалигини тахмин қилишга уриндим. Мени ҳаётга келтирган солиҳа аёлнинг умрини узайтиришини Худодан ёлвориб сўрадим.

Пайт пойлаб, тун қўйнида ўз шахрини тарк этган Атикани деб қайғуда эдим (гарчи унга ёрдам берган нарса фақат тун эмаслигини билмасам ҳам). Ўшанда Атика енгилган эди. Лекин у бир куни шундай туш кўриб уйғондики, тушида: “Исомни кўришни истаيمان” деб бақирар, сўниб бораётган умидларни қайта ёкмоқчи бўларди.

У Исомни излаш сафариди қотилликка гувоҳ бўлган кўрфазга етиб келди.

Атиканинг табиати ғалати эди.

У ўзидаги заифликни ёки кўзларидаги ёшни бирор инсонга кўрсатмаган.

“Кўз ёшларимни ватанга қайтиб ҳузурланишга ёки учрашув шодлиги учун саклайман” дерди. Одамларнинг ажойиб турмушига ҳасад билан қараш унга ёт.

“Мен Исомнинг ўлимини ҳис қилмадим... Демак, сўйиш ҳодисаси ҳам рўй бермаган”. У кўрфаздаги тепалик олдида бориб тўхтади. Кўпчилик бўлиб ўтган қотилликка барҳам берилди дерди. Уларнинг ҳақиқатни очик айтмаётганлиги тагида бошқа маъно бор эди. Ўч олишдан ким қандай фойда кўриши мумкин? “Интиқом айни пайтда рад этилаётган ишдир”.

“Севгилим Исом учун ўч олишни ўйлайми? Буни қандай амалга оширишим мумкин”, дея Атика ўзига такрор ва такрор савол берди. “Умидимни узмайман”.

Атика ҳеч қандай қаршиликсиз ўлишга қарор қилган эди. Исом бекордан-бекорга сичқондай қопқонга тушиб қолмаган. У Атиканинг ҳаёти давомида учратган инсонлари ичида энг суюклиси эди. Жимлик ва умидворлик Исомга хос бўлиб, ундаги барча хислатлар энди Атикада бош кўтаради. Атика ўз ҳабиби деб, ҳабиби эса ватани деб муаммога учради. Орзулар асрида муаммолар тугайдими ўзи? “Ҳақиқатан ҳам бу орзу асрими?”

Ҳодисаларнинг ёмонлиги умидсизликка чорлаётган бўлса ҳам, лекин қон излари умид қилишдан дарак берарди. Буни Атика фалсафада ўрганган эди. Бундай оғир вазиятларда унинг кўзига фақат илм кўринарди. У тобора фалсафага берилар, ҳар бир нарсани ақл ва мантиқ тарозисига қўйиб ўлчар, мулоҳаза натижалари эса унга умид бағишларди.

Исом ўлган ёки ўлмаганлиги ҳақидаги ўйлар Атиканинг миясида ғужғон ўйнарди.

“Сўйиб ўлдирилган”.

Ўлмаган деган фикр тарози палласида оғирроқ келарди. Бечора аёл бегона шаҳарда, эшиклари зич ёпик хонада “ишонмайман” дея кичқирарди.

Атика инкор қилмоқда. Бундай инкор этиш ўз махбубининг ўлимини эътироф этмайдиган инсоннинг фазилатидир.

“Агар ўлдирган бўлсангизлар, менга унинг жасадини кўрсатинглар, юзини кўрсатинглар менга... Шунда ҳам барибир ишонмайман”.

Атика яна такрорларди: “Агар бутун дунё Исомнинг ўлдирилганини тасдиқлайдиган ақл ҳужжатини келтирганида ҳам, ҳиссий ҳужжат Исомнинг қаердадир юрганини, у мени эслаётганини таъкидлайди. Модомики, эслаш, хотирага келтириш бор экан, ҳаёт ҳеч қачон йўқ бўлмайди”.

Воқеалар зиддиятли, лекин умид бор.

Йўқолган ҳикоя тўғрисидаги эслатмаларимни ниҳоясига етказишга ҳаракат қиламан.

Ажабо, ҳикоя бирор инсонга етиб бормасданоқ ўлдими? У ҳақиқатан ҳам бир марта яшади, варақларим узра бир мартагина умргузаронлик қилди. Энди ҳамма нарса мендан ва ҳақиқатдан узоқлашиб кетди. Миямда ўзини сиқиб бораётган ақлдан бўлак ҳеч нарса қолмади. Шундай қилиб, Атика оз бўлса-да умид билан яшашда давом этди. Янги бир гувоҳ қаттиқ маст бўлганида шундай деди: “Ўлдириш учун биттасини танладик, бошқасини

эса шеригининг ўлдирилишига гувоҳ бўлиши учун тирик қолдирдик. Бу бир ўйин эди”. Атика бу кишидан ҳаёти сақланиб қолган олти кишининг тафсилотларини, тирик қолганлар ва ўлганлар ҳақида батафсил маълумотларни сўраб олишга ҳаракат қилди. Лекин у кишининг тили тутилар, Атика эса бунга кўпда эътибор қилмай, Исомни билганича таърифлаб берди. Ваҳолонки, Атика Исом ҳақида тўлиқ маълумотга эга эмас эди. Шунда ҳалиги гувоҳ: “У ўлдирилганлар ичида бор эди-ёв”, деди.

Сўнгра Атика у кишига Исомни бошқалардан ажратиб турадиган вазминлик хусусияти, унинг салобатини таърифлади. Шунда гувоҳ киши: “У нажот топганлар орасида бўлса керак”, деди. Шундай қилиб, аёл денгиз бўйида қатл қилинган жойга бориб, биттама-битта сўрашда давом этди. Сухбатлардан шу нарса маълум бўлдики, у билан гаплашганларнинг ҳар бири ўша воқеадан озми-кўпми хабардор эди. Шундан сўнг, бир нотаниш киши Атикага шундай деди: “У ерда ҳеч бир одам сўйилмаган. Асирлар озод этилган. Сўнгра улардан ўзларини-ўзлари сақлаб қолиши талаб қилинган. Асирлар узоклашмасданок орқаларидан ўқ узилган. Улардан олти нафари ерга йиқилган, қолганлари эса тирик қолган”.

Атиканинг қалбида умид туғилди. Исом тирик қолган. Чунки у ўқдан қандай қутулиш йўлини билади. Демак, ҳабиби ҳозир қаердадир юрибди. Ва у, албатта, келади. Атиканинг туйғулари алдамайди. Шундай бўлсада, у кўрка-писа қайта-қайта сўрар эди: “У жароҳатланганми, бирон-бир ёрдамга муҳтожмикан?”

Атика асирлар қочган томон юрди. Унинг ўз яқинини излаб юргани тоғдаги кишилар орасида ҳам овоза бўлганди. Жабрдийда аёлнинг олдига бир кекса киши келиб: “Кишанланган бир неча киши бир гуруҳ милиция кўриқчилигида шу ердан ўтиб кетганини эслайман. Лекин сен айтгандек, у пайтда на ўқ овози, на дод-фарёд эшитилди”, деди. Бунга яна бир қари дехқон аёл кўшимча қилиб: “Охирги ойларда кўп қотилликларнинг гувоҳи бўлдик. Бир гуруҳ одамларни денгизда қўлга туширишган ва ўша ерда қатл қилишган, сўнг қум остига дафн қилишди”, дея кўрган-билганларини сўзлади.

Кейин кўшни қишлоқдан бир қизча келиб, Атикага: “Шу ердан усти очик машинада арқон билан боғланган одамларни олиб ўтишди. Улардан бири менга кўзини қисди”, деди.

Атика Исом ҳамон тирик эканини, унинг болаларча туйғуларини маъсум қизча билан ўйнашишга ундаганини англади.

Аёлнинг ҳис-туйғулари кўрқувга, хавотирга айланди. Лекин умид уни ҳаракат қилишга ундарди. Атика бўлган ишларни ақл тарозусига солиб кўрарди ва Исомнинг тириклигига ишонар, унинг овози излашдан тўхтамасликка чорларди. Бир куни меҳмонхонада бир киши Атиканинг хонасини тақиллатиб: “Ҳабибинга бўлган хавотиринг бизни ҳам уни изланишга ундайди. Демокчиманки, Будда тирик. Менимча, уни милиция ҳукуматга топшириб юборган. Бошқа одамларимиз ҳам худди шундай қўлга олинган-у, лекин тирик қолишган”, деди. Кейин ўша киши севган инсонини йўқотган кишидай қайғули оҳангда кўшиб қўйди: “Айни пайтда кўлимдан келадигани шу”.

Атика қичқириб: “Агар у ер юзидаги бирорта қамокхонада ётганини, унинг тириклигини билсам бўлди, менга шундан бошқа ҳеч нарса керакмас”.

Атика пойтахтга жўнаб кетди. У адолат тантанаси учун тинимсиз қилган изланишларидан чеккан азобларини ўз яқинларидан бирортасига билдирмай дам олиши ва ўзига келиб олиши зарур эди.

Ҳикоялар кўп, лекин умидсизлик кучли.

Харитага назар солсанг, ҳамиша пойтахтларнинг бир-бирига ўхшашини кўрасан. Энди ёзув тасмаси воқеаларни жонлантирар деган умидда жиҳозни ишлатишим керак. Тасма ғилдираги айланаверади, айланаверади...

Мен Атиканинг ўша куни пешинда одамларга тўлиб-тошган шаҳарга етиб келишини таърифлашга ҳаракат қилаётган эдим. Сўзлар тушунарсиз, лекин сўзларни тушуниш учун жиҳозни аста-секин ортга қайтаришга ҳаракат қилардим.

Шаҳарда ранг-баранг эълонлар, афишалар қоқиб ташланган, одамлар кўп бўлишига қарамай, у ер ғамгин ва тушкун ҳолатда эди.

Атика оломон ичидан ногоҳ бир киши чиқиб: “Севгилингнинг қаердалигини биламан”, дейишини тасаввур қилар, лекин унинг аъзойи бадани зулм ва жабрдан эзилиб кетганди, шу сабабли у меҳмонхонага қочди ва у ерда Исомни топиш режасини тузмоққа аҳд қилди.

Унинг биринчи мақсади душманга қарши курашувчи кишиларда ишлайдиган таниш котиба билан учрашиш эди. Атика у билан учрашиб, аҳволини баён этди. Шунда котиба аёлларга хос жасурлик билан Атиканинг билагидан тутиб, бу мавзу тўғрисида билиши мумкин бўлган расмий ташкилотларни айланиб чиқа бошлади, лекин қилинган ҳаракатлар барибир уларни умидсизлик эшигига олиб бораверди. Шунда котиба: “Асло ноумид бўлмаймиз. Муҳаббат умидсизликни билмайди”, деди. Атика: “Умидсизлик менинг хаёлимда ҳам йўқ. Умид ҳақиқат сари интилади. Исомни севишим – менинг умидим”, деди.

Бир куни унга хушxabар битилган хат келди. Бу хатни кўтариб, қўриқчилари билан юрадиган бир мансабдор кишининг олдига борди. У киши Атикага ишонч ва хотиржамлик билан: “Хоним, иншаллоҳ, ниятингизга етгайсиз”, деди.

Атика бу гапларни эшитиб, юраги қувончга тўлди. Атика у ерда ҳали ҳам жавонмардлик яловини кўтариб юрган кишилар борлигини биларди. Хушxabардан хурсанд бўлганча у бўлажак учрашувга тайёргарлик кўриб, ўзига оро берди. Лекин у киши ҳам куруқ ваъдалар билан унинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдирди. Атика ҳам хонасига қайтиб, котиба дугонасига иши яна тескари кетаётганини айтди. “Унинг тириклигини билмасам, бу ҳаёт менга харомдир!”, деди.

Қадам-бақадам, қамоқхонама-қамоқхона, ҳар бир қўлга олинганни кўриб чиқиш – бу дугонасидан чиққан ғоя эди. Чунки бундай нотаниш жойларда қўриқчилардан кимдир бўлса ҳам бу ҳақда билиши керак. Котиба Исомнинг қаердалигини билган ёки кўрган кишига катта мукофот борлигини айтди. Кундан-кун натижалар ёмонлашиб борди. Атика умидсизлик билан жон олиб-жон бериб курашарди. Кунлар алам ва хавотир сари етаклаётган бўлса-да, муҳаббат ҳам порлашда давом этарди.

Бир куни котибанинг хонасидан қувончли қичқирик овози эшитилди. Атика эса дугонасининг гапига ўнинчи марта қулоқ тутаётганди. Унинг айтишича, боласини излаб юрган бир аёл маҳбуслар орасида Исомни кўрганини айтиб қолибди. Атика ҳали боласини топмаган онани кучоқлаб қичқириб юборди ва “Биламан, у тирик. Унинг тириклигини билардим”,

деди. Аёл ҳеч нарсани тушунмади. Қандай келган бўлса, шундай чиқиб кетди. Атика эса дугонаси билан учрашувнинг яқинлашиб қолганини нишонлаб, кечани Куддус ҳақидаги қўшиқни куйлаб ўтказди.

Эртаси куни икки аёл (Отна ва котиба) уйга оёқларини судраб қайтишди. Масъул кишилар ўзларида гапирмаётган кишининг борлигини ҳам, Исом ёки Будда лақабли кишининг борлигини ҳам инкор қилишди. Атика балконда тун қўйнида шаҳарга тикилиб зулмни ҳис қилди. Ёшлик, муқаддас заминнинг босиб олиниши, суйган инсонлардан узоқлашиш... Зулмки, унутиб бўлмайдиган зулм. У адолатни истайди. Севган инсонининг ҳали ҳам ҳаёт эканини рўй рост айтадиган инсонни истайди. Қандай талаб бу қийинчиликни келтирмоқда, қайси зулмат шаҳарни ўз қомига тортмоқда, қайси кунлар ҳисобсиз ўтмоқда... “Энди умид ҳақида ҳаёл қиялсанми?”

“Зайтун дарахти чарчадимми? Доим яшил турган барглари сарғаймоқдами?” “Келгуси кунларнинг сирини очиб бермоқчи бўлган садафлар жарангини ким эшитади?” Ким озод бўлади? Ким ғалаба қилади? Атика қалбида, денгиз соҳилида, бутун ҳаётида шовқинни юзага келтирган йўқлик фалсафасини маҳкам тутишга қарор қилди.

Умид нима учун яралган? Ҳаёт нима учун берилган?

Нима бўлса бўлсин... Варақлар йўқликка маҳв бўлди, лекин ҳақиқат ҳамон эгилган... Нима бўлса бўлар, ҳикоя йўқолди, лекин ҳали у юзага чиқади. Мана, мен қадимги китобларга қайтияман. “Минг бир кеча”, “Сафар ажойиботлари”, “Ҳақиқий ёки мавхум умидни изловчи Атика воқеалари”, “Калила ва Димна”, “Ҳикмат мағзи”... Йога билан шуғулланувчилар ҳушсиз ухлайди. Магеллан йўлдан адашади, сўнг ерни кашф қилади. Абу Зарр ҳақиқатни билади, сўнг заволик сари боради...

Агар Атика фалсафани тарк этиб, тарихга қайтганида эди, ундан кўра аза тутиш афзалроқ бўларди. Эй қайғули хоним, қаерда бўлмай мен сен томон битта умид билан юзланаман. Тарихни ўрганишинг керак. Тарих менга ҳам таскин беради. Балки у сен йўқотган хотиржамликни қалбингга олиб кирар.

Нима бўлса бўлсин... Энди келгуси нарсалар ҳақида ўйлайлик. Она кундан-кун тўшакда сўлиб бормоқда, каучук дарахтининг барглари сарғаймоқда. Эй, гўзаллик ва қайғуга эрта келувчи заволик зот! Ниҳоя мантиқий ва гўзал бўлсин. Мана, мен уларни боғдаги яшил ўт-ўланлардек ёнма-ён келаётганини кўряпман. Будда ва Атикани бир-бирларидан қайғу ёки фироқ ажратолмайди. Ниҳоят, икки севишган учрашди ва соғинч шамоллари иккисини бир-бирига талпинтирди.

Уларни кўриб хурсанд бўлдим. Икки севишган қалб бир-бирига яқинлашар экан, қадамлари яшил гилам узра илдам ҳаракат қиларди. Ёш болалардек қулишар, кўзлари қувончдан порларди. Бинафшаранг капалаклар уларнинг боши узра учеди... Эй, саодатни ҳис қилдирган ниҳоя! Эй, ниҳояни ҳис қилдирган саодат!

Кассетани тўхтатдим. Сўнг кассетани охирига узилган жойининг бошига қайтардим: ўша куннинг тонгида Атика ўзи ёқтирмайдиган мусиқа остида уйғонди. Ўшанда ҳали у учрашиши керак бўлган масъул шахс ҳам ёки уни умид сари етаклайдиган киши ҳам йўқ эди. Атика кўзгуга қаради. Унда чизиқлар ва сояларни кўргач, шаҳарга боқди. Тўғри йўл билан яшашни ўйлаётган ёки умуман ўйламаётган кишиларнинг ҳис-туйғулари тўғрисида фикр юритди.

Кутиш билан юз йил ўтдимиз? Атика қайғуга эътибор бермай, янада кўпроқ табассум қилмоқда. Кўзгудан Будданинг сиймосини кўргач, Атика яна узоқ вақт яшаши кераклигини ҳис қилди.

Шоядки, ўша кассета овоз чиқармай, бўм-бўш айланса. Унга ёзилаётган жимжитлик ўзида сирларни сақлайди. Боғни кезаётиб, гоҳ Атикани, гоҳ мевали зайтун дарахти остида жимгина турган Буддани кўрардим. Улар бир-бирлари билан кўзлари орқали сўзлашарди. Айни вақтда бир-бирларидан узоклашиб ҳам борарди. Шунда Атика даҳшатга тушганча девор ортидан бир масъул кишининг уларни кузатаётганини билди. Боғда хавотирлик ҳукмрон. Қора булутлар намли, ҳамма нарса унинг сояси томон юради. Атика ортга қайтади. Масъул киши эса уни ўзига тортади. У қаршилиқ қилиб ортга ҳаракат қилса-да, масъул киши кучли эди. Будданинг кўзлари эса бўшлиққа тикилган...

Ҳикоядаги ҳодисалар аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Жимжитлик борган сари ўз домига тортарди. Шу пайт тўшакда заиф ётган онамнинг “Ёнғин, ёнғин” деб ёрдам сўраб чақирган овозини эшитдим. Шошиб хонага кирдим. Онам бармоғи билан боғ томонга қараган дераза тарафни кўрсатарди. У ердан осмонга ўрлаётган тутун кўринарди. Мен вазиятни билиш учун эҳтиёткорлик билан ўша томон бордим. Шунда боғ бурчагида ловуллаган оловга кўзим тушди. Ҳеч нарса қилмаса керак деб ўйлаб тургандим, лекин аҳвол бирдан ўзгарди. Олов қуруқ шохларга тегиб, аста-секин кўтарилиб борарди. Кейин худди шамол келиб кучайтириб юборгандек, олов бирдан шиддатлашиб кетди. Кўрқиб, боғ томон юрдим. Бир пайтлар ўзим экиб, ундаги ўзгаришларга қараб, воқеаларни яхшилиқ ёки ёмонликка йўйиб юрган ёлғизгина дарахтим – зайтун томон силжиб бораётган оловни ўчирмоқчи бўлдим. Ақлим ишламай қолганди. Нима қилишни билмай, олов устига тупроқ соча бошладим. Лекин шамол кучайиб, аланга яшил ўт-ўланлар сари чўзилди. Зайтун мевалари эса оловдан пишиб тўкила бошлади. Сувга қараб чопдим. Шамол бўронга айланди. Осмонда яшин пайдо бўлди-да, ёмғир ёғиб дардимга шерик бўлди. Фикримни жамлай олмай, жим тўхтаб қолдим. Бироздан сўнг ҳаммаси тугади. Хотиржам бўлдим. Ёнғин ҳиди билан ёмғирдан сўнг пайдо бўладиган тупроқ ҳиди бир-бирига қоришиб кетди. Ким ҳам бунинг сабабини қидиради дейсиз? Мен эса тинчликни қидирмоқдаман. Дераза ортида боғда бўлган ҳодисани қайғу билан кузатаман. Якка зайтун дарахти ўз меваларини йўқотди. Ўт-ўланлар эса қорайиб кетди. Капалаклар қочиб кетди. Чумчуқлар жим бўлиб қолди. Чумолилар тупроқ остига яширинди. Онамга “Ҳаммаси тугади, волидам”, дедим.

У хотиржам бўлиб, кўзларини юмди. Кассета ҳам айланишдан тўхтади. Сув ва олов билан тинчланган ҳис-туйғуларимни нима деб номлашимни ҳам билмайман. Менга нима бўляпти ўзи? Бизга нима бўляпти? Йўқолган варақлар, йўқолган ҳарфлар, мубҳам ниҳоялар...

Боғ ичидан Атика менга қайғули ҳолда юриб келаётган кекса аёл бўлиб кўринди. Шунча воқеаларга қарамай, унинг овози умид билан титрарди. Секин-секин қадам ташлар, оёқлари қорайиб кетган ўт-ўланларга кўмилиб келарди. Тезроқ ҳаракат қилмоқчи бўламан-у, лекин бунинг уддасидан чиқолмасдим. Атикага нима бўлди? Бечора муҳаббатга нима бўлди? Атика эндигина эришиб, уни маҳкам ушлайман деганида ўрталарида катта девор пайдо бўлди.

“Исомни мен билан бирга қидиргин”, дерди Атика менга қараб. Унга: “Албатта, уни сен билан бирга қидираман”, дедим. У эса ҳамон жойидан кимирлай: “Мени қидир, шунда уни топасан”, деди.

Сабрни бемор ётган онамдан, умидсизликка тушмай изланишни Атикадан ўргандим. Шунча воқеага қарамай, зое кетган вақту арзимас нарсаларни ҳис қиляпман. Оёқларим қорайиб кетган ўт-ўланларга кўмилади. Воқеалар тинчиди, гумонлар тарқади. Боғимни таъсирли жимжитлик билан тўлдирган барча шахслар ҳикоя майдонидан ғойиб бўлди. Тўсатдан ёзишдан тўхташга қарор қилдим. Атика севгилисини топмади. Чамаси, у ҳаёт ҳақиқатини билишга бўлган барча умидларини йўқотди. Бу билан мен бефойда изланишнинг манфаатига алоқаси бўлмаган биргина харфни ҳам ёзиб олишдан фойда йўқлигини англадим...

“Эй Аллоҳим, фикрларим тарқоқ, мен йўқолмоқдаман”.

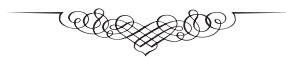
Сочилиб ётган қораламалару ёзилмаган варақларни ҳам ёқиб юбордим. Ҳаммаси оловда ёниб, кул бўлди. Бемаъни ҳодисалардан таъсирланиб, азобнинг ниҳоясини ўйлаб қолдим.

Будданинг ё ўлмай, ё яшамай қолишига мен жавобгарманми? Мени бундай танг аҳволга солган айнан Атика эканлигини сездим. У мени гуноҳ ботқоғига ботирди-да, ўзи ғойиб бўлди. Бунга кўз олдидаги гули сиёҳлар, кулга айланган майсалар гувоҳ. Будда ва Атиканингмуҳаббати битилган мактубларни ўчирайми? Ҳодисалардан хабар берувчи, яшил рангини йўқотган ўт-ўлан устига тупроқ ағдарайми?

У эрта келган қарилликми ёки боғимда узоқ туриб қолган кузмиди? Ёлғондан туш кўришни истайман. Ёзиш, хаёл суриш, ёлғонларни тугатиб, ҳақиқатни эътироф этиш вақти келди...

Ҳаммамиз мағлуб бўляпмиз. Будда қутулиш, Атика эса уни излаш йўлида... Мен эса ҳеч нарсани ўзгартиролмай, уларга гувоҳ бўлиб турибман, холос. Йўқолиб боряпман, лекин ўз сўзларим билан ёпган умид эшигини Атика келиб тақиллатишини кутаман. Будда билан учрашгани тўғрисида хушxabарлар келтирар деб кутишда давом этавераман. Шунда қайтадан ёзиш усули ҳақида ўйлайман. Узоқ йиллар аза тутишга мажбур қилган ёлғон усул тўғрисида хаёл сурайми?

Шунда онамнинг: “Бутун боққа куёш тушяпти”, деб хурсанд бўлиб гапирганларини эшитдим. Илгари сира бундай хушчақчақ гапирганларини эшитмагандим. Шунда бўлган ҳодисаларни унутиш учун қалбга шодлик олиб киргани боққа чиқдим...

Хорхе Луис БОРХЕС

(1899–1986)

ДЕНГИЗДАН-ДА ТЕРАН ҲАР ДАҚИҚА

*Рус тилидан
Турсун АЛИ
таржимаси*

Жаҳон адабиётида ижоди ёруғ юлдуздек чарақлаб турган Борхес назмда ҳам ўзига хос ижод этиб, шеъриятни янгилаган шоирлардандир.

Бинобарин, 1920 йиллар Аргентинада шеърият дунёси мамлакат пойтахти Буэнос-Айреснинг Йўқсил ишчилар яшовчи хокисор Боздо кўчаси ва Бадавлат сармоядорлар умргузаронлик қилувчи муҳташам Флорида кўчаси номлари замирида қоқ икки лагерга бўлиниб кетган эди. “Флоридачилар” Европада кенг тарқалган Юксак поэзия – жимжимадорликка мойил бўлишса, “Боздочилар” “соф” ва “оддий” (сенсильизм) шеъриятни ёқлаб қалам тебратишарди. Бу гуруҳлар шундай бўлса ҳам, бир-бирига душманлик кайфиятига берилиб кетишмаган, ўзларини бир авлодга мансуб деб билишар, қолаверса, Аргентина деган диёр ўз маданияти билан уларнинг бошини қовуштирган эди. “Боздочилар” орасидан Альваро Юнке деган шоир чиққан ва “Дунёда ҳеч бўлмаганда битта камситилган ва хўрланган кимса бор экан, инсон ҳеч маҳал бахтли бўла олмайди”, дея, ўз “қредо”сини эълон қилган эди.

“Флоридачилар”га мансуб бўлган Хорхе Луис Борхес ўз ижодини ўша кезларда бошлаган, маълум вақт шеърлар ёзганидан сўнг шоирликни ташлаб, носирликка ўтган, кейинчалик бутун дунёга танилган носир даражасига кўтарилган билган.

Йигирманчи аср бошидаги чорак асрлик иқтисодий юксалиш, жамият ҳаётининг маълум даражада демократик тус олиши асносида шаклланган Хорхе Луис Борхес, тадқиқотчилар ёзишича, ижодкор зиёлилар орасида вужудга келган ниҳоятда мураккаб ва асабий вазиятга тушиб қолади. Мамлакат тарихи ва бугунги кунини унга кўп жиҳатдан охири йўқ улкан хатолар силсиласи, туганмас ва тушуниб бўлмас фожиадек туюларди...

Ана шундай бир шароитда Хорхе Луис Борхес кўплаб “изм”лар силсиласидан “ультраизм”² йўналишини танлади. Борхеснинг ультраизм билан танишуви Испанияда, ўзи таълим олган Женевадан Биринчи жаҳон уруши бошланганидан кейин бу мамлакатга кўчиб келгач рўй берди. Ультраизм йўналишидаги бадиий тафаккурда портловчи ва бир-бирига боғланмаган метафораларга мурожаат қилиш Хорхе Луис Борхесга маъқул тушди, ватанига қайтиб келганидан сўнгра ўзини Аргентина “ультраистлари сардори” деб эълон қилди. Бу бир тактик усул ўзига хос ҳийла ҳам эди.

¹ Манба: Поэзия Аргентины. М.: Издательство «Художественная литература» 1987.

² Ультраизм асосан, испания ва Лотин Америкасидаги испан тилли шеъриятнинг йўналиши ҳисобланади. Бу шеъриятда метафора асосий бадиий қадрият деб қабул қилинган.

Шунинг учун ҳам Хорхе Луис Борхес бу даврда яратилган асарларини китоблариغا киритмаган, айримларидан воз кечган, нашр қилдирмоқчи бўлса, жиддий қайта ишлаган эди.

Хорхе Луис Борхес жуда кўплаб халқаро адабий мукофотлар совриндори бўлган. Ҳатто 1970 йилда Нобель мукофотига номзод қилиб кўрсатилган, аммо Аугусто Пиночет сиёсатига ижобий қарашлари туфайли тақдирланмаган. Борхес 1986 йил 14 июнда Женевада вафот этди. 2008 йилда Лиссабонда шоирга ҳайкал ўрнатилди.

Таржимон

ЁМҒИР

Бог узра майдалаб ёгмоқда ёмғир,
Ҳовли саҳни сокин тозарган, ойдин.
Балки тиниб қолди? Оқшом нам, дилгир,
Азизларинг узра ёггандир бетин.

Мавсум бузуқ ҳаво билан қайтмоқда,
Ҳазина аталур безовта нигоҳ.
Атиргул кўринар унга боққанда,
Атроф байрам мисол ранг-барангдир, боқ.

Тобора қоронғу дераза ортида
Ёмғир эркалаган мўйқалам, ана,
Қорайиб турадир зинапояда.

Чиринди исига тўйинган атроф.
Тирик кишим сасин туяман яна,
Қайтиб келаётган отамники, ҳа.

“ЎН ЕТТИ ҲАЙКУ” ДАН

1

Оқшом ва тоғлар.
Нималарни менга қилдилар ҳикоя?
Унутилди аттанг, барибир.

7

Шу кундан мен
шахмат тахтасидаги доналарга
қўл теккизмадим сира.

14

Сўнаётган ёруғлик,
сўниб бораётган салтанатми
ёки ёнарқурт?

ХОВЛИЧА

Оқшомда
рангларин ўчирар толиққан ҳовли.
Осмони фалакдан тўлин ой
кутадир беҳуда илк эҳтиросларин.
Кичик ҳовли, тошлоқ ирмоқдай
нилий ранглар
деразага сингишиб кетар.
Сокин ва ёруғ юлдузлар оралаб
қотиб қолди Абадият ҳам.
шийпонча билан устунчалар оралигида
Сир тугилган дўстлик лаҳзаси ураверар жом.

ШАНБАЛАР

(парча)

Унутилган соялари дала ҳовлининг
тақа-тақ беркитилган деразалари.
Менинг нотинч кўнглим кимсасиз уй бўйлаб
сенинг тинчимас қалбингни
излайди кўр-кўрона.
Овунмас согинч узра кўяр узиб
истак ила тортинчоқлик.
Тун зимистони узра
сенинг нурафшон яланғочлигинг чиқиб келар.
Қалбга ўхшаб тобора озриқдан қисилиб кетган
жимлик қаърига сингийди икки тан, вужуд.

XIII АСР ШОИРИ

Кўз ташилар, қораламалар бошбошдоқ,
Сонетнинг чўнг биринчи намунаси у.
Гуноҳкор тўртлик, учликларга қарар,
Ўз-ўзича қалам ёза олган-ку?

О, нечанчи сайқал бермоқда сатрга,
Осудаланади... Ё салом товушин илгар,
Нотаниш даҳшат аро шоир булбулнинг
Асрлар оша сайрашини тинглар.

Ошино бўлган идрок ила ҳис этар
Аполлон етказган хаёл далдасида
Унга табаррук юзин очгай Архетип:

*Қирра-қирра биллур нигоҳини ҳам
Умр бўйи қондириб бўлмайди, ёху,
Лабиринтинг, Дедал, ё Сфинксинг, Эдин?*

БУЭНОС-АЙРЕС КЎЧАЛАРИ

*Буэнос-Айрес кўчалари,
Сиз – юрагим қоқ марказий нуқтаси.
Пиёдалар шошилинч одимларидан азият чеккан
мудроқ хиёбонлар эмас,
ай сиз, чекка ҳудудлар сокин жин кўчалари,
сизга нотаниш дарахтлар пакана пояси,
шаҳар чеккалари,
бунда қоп-қоронғу юпун кулбачалар
елкасидан эзиб босар Абадий макон,
текисликлар ва осмон
олис-олис кенгликларига зарқ бўлиб кетишдан
тургандек чўчиб.
Тирик инсон қалбин соғинган барчага
Бахт-саодат этарсиз ваъда:
Чорраҳаларингизда тутинади дўст
уйлар зиндонидан озодликка чиққан тақдирлар.
Ҳеч бўлмаса,
Қайроқтош тўшалган кўксингиз узра
адашган умид дадил илдамлаб боргани учун
эгилиб таъзим қиламан сизга.
Эгри-бугри қайрилишларингиз
Осмон турфа шамолларида ҳилтираётган
байроқларнинг ҳаприқишидек.
Майли, менинг шеърларим дастасида
рақсга тушаверсин ўша байроқлар.*

1964

1

*Гўё сеҳрланган барчаси. Яна бир бора
Бундайин чарогон бўлмас ой шундоғам,
Богни босган мудроқ. Ой эндиликда
Кўзгу бор-йўғи, ўтмиш кўланкаси қора,
Сўниш ҳовури. Ёнма-ён ёнаётган икки чеккам,
Чалкашиб турган қўлларимдек... –
Алвидо! Барчасига алвидо!
Содиқ қолур хотира, соғинч!
Исталган ҳар қандай кимса (доим этарсан таъкид)
Соҳиби бўлмаган бир лаҳзани йўқотадир, о,*

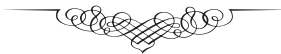
Бироқ унут бўлган аъмолин ўрганиши машқи
Этгай насиб кучи етганларга муқаррар!
Сени ўлдуларлар биргина атиргул ила, ай,
Титраб турган биргина торларда кадар.

2

Барча шодликлар ўтмишида. Нима ҳам дердик,
Замона беҳисоб бойликлар ила тўла.
Денгиздан-да теран ҳар дақиқа, бешик,
Ҳам тушунарсиздир. Кун узун бироқ.
Офтоб ботишидан бўлмайди қочиб!
Қолдиқ эса янада қисқароқ —
Ўшал яширин ҳады яқинроқ янада.
Денгиз ва камон ўқлари ўзгача.
Қайсики, бир кун бизни даволар
Тундан ва муҳаббатдан, шубҳасиз.
Белгилаб қўйилгай ҳар бир йўқотиш,
Барча нарса бўлган, энди ҳар нарса жумбоқ.
Фақатгина энди қалбингда қайгули қувонч,
Бурчакларга бошловчи яна ўша эшик, боқ.

ИМКОНИЯТДАН ТАШҚАРИДА

Верленнинг ҳеч мен эслолмайдиган сатри бор битта.
Қайдадир, яқин орада
энди мен ўтмайдиган бир кўча ҳам бор.
Ҳатто ўз уйимда мени кўрмайдиган,
катта кўзгу борлиги эҳтимол.
Қай бир эшикни умрбодга ёндим ортимдан.
Кутубхонам китоблари орасида
ўзгачаси бор битта.
Уни ўқиш насиб этмайди менга ҳеч.
Элликка кираман шу ёзда.
Демак, ажал ҳам айтарли олисда эмас.

Анатолий ДОМБРОВСКИЙ

(1934–2001)

АФЛОТУН ВА АРАСТУ

Қисса¹

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА ва
Маҳкам МАҲМУД
таржимаси*

Кун шундай чўзилдики, гўё ҳеч қачон кеч кирмайдигандай эди, ҳолбуки ҳамма қош қорайишини кутар, кутганда ҳам, бетоқатлик билан кутарди, чунки Дионис шарафига бўладиган намоишни ҳамма бирдек кўришга муштоқ эди. Кун ботишига ҳали анча бор эди, минглаб афиналиклар эса ўйин-кулги ва сершовқин томоша бошланадиган Дипилон дарвозаси томонга, Ташқи Керамикага қаторлашиб кетганди.

Нелей ҳовлида, ошхона олдида мудрарди. Бармоқлари билан унинг бурнини қисиб, Фаний уни уйғотди. Дафъатан Нелей ўзини чўкиб кетаётгандек ҳис қилди-ю, дарров уйғонди ва Фанийнинг аҳмоқона ҳазилини англаб, тутмоқчи бўлиб унга ташланди, бироқ Фаний тутқич бермади ва Нелей дарров чарчаб қолди. Ўтирди-да, хириллаб нафас олганча Фанийга муштумини дўлайтирди.

– Кетдик Ташқи Керамикага, – деди унга қаҳ-қаҳ уриб кулганча Фаний.
– Кўзларингни арт.

Арасту билан Феофраст қувноқ-қувноқ гаплашганча ҳовлига чиқишди.

– Герпиллидани йўқлаймизми? – сўради Феофраст Арастудан. – Уни ўзимиз билан олиб олсак, қалай бўларкин? Ҳойнаҳой отаси эшакда Дипилонга етиб олган бўлса керак.

– “Герпиллидани олиб кетишсин-да ишқилиб”, – хаёлан маъбудларга мурожаат қилди Нелей, чунки у қизни ўз фарзандидай севарди, гўё қизнинг отаси сартарош Мидий эмас, унинг ўзидай. У Герпиллидани биринчи марта кўрганида, кўнглидан дарҳол бундай гап ўтганди: агар маъбудлар унинг пешонасига хотин ва қиз беришганида, унинг қизи худди шу Герпиллидадек бўлар эди. Илгари у ҳеч қачон қиз тўғрисида ўйламас эди, Герпиллидани кўрди-ю, ўйлаб қолди. Ёш Герпиллида Арастуга ҳам ёқиб қолганди, чунки ўша кундан бери у фақат Мидийга сочини олдирарди.

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

“Герпиллида гўзал” – киз борасида фақат шу гапни айтиш мумкин эди. Нелейнинг кўзи тушган бошқа барча Афина қизлари шунчаки сулув бўлса, Герпиллида соҳибжамол эди. Гарчи киз отаси, сергап сартарош Мидийга дастёрлик қилса-да, аслида маликага ўхшаб ҳамма унинг хизматини қилишга арзир эди. Нелей шундай ўйлади. Арасту-ку буни амалда қилар эди: сартарошхонага келганида у ҳар доим Герпиллидага совға келтирарди. Арасту кизга совға қилган нарсаларни Нелей истаган вақтда битта-битта айтиб бера олади. Даставвал у Герпиллидага мовий белбоғча, кейин кўзгу, ундан кейин кумуш билагузук, кўзли тўғноғич, тилла занжир ва тилла узук, биттасидан атиргул, иккинчисидан заъфарон ҳиди анқиб турадиган иккита сирли кўза совға қилганди. Яқиндагина у кизга кўк камзул ва қизил ковуш совға қилди...

– Бўпти, – рози бўлди Арасту. – Герпиллидани ҳам бирга олиб кетамиз.

Энди Феофрастга фақат Помпил ҳамроҳ эди, Фаний уйда қолди.

– Герпиллидани чакириб юборарсан, – Помпилга буюрди Феофраст. – Сизларни Опетор емакхонаси олдида кутиб турамиз.

– Ана, – Нелейнинг олдида мақтана бошлади Помпил. – Муҳим ишни топширади менга! Бундай ишни қилиш сенинг кўлингдан келиб бўпти: гўзал кизни уйдан фақат мен авраб олиб чиқа оламан.

Нелей эътироз билдириб ўтирмади: Помпилга ҳақиқатан ҳам шундай қийин топширик берилганди, зеро у Мидийнинг уйига дарвозадан эмас, балки боғдан киришга мажбур эди. Бунинг учун эса баланд девордан ошиб ўтиши керак бўларди, чунки дарвоза каби боғ эшиги ҳам кулф эди. Кейин Помпил олдида янги қийинчиликлар турарди: уйнинг аёллар бўлмаси – гинекейга кириб олиш; уни ҳеч ким пайқамаслиги керак, акс ҳолда ҳолига вой. Мидийнинг хизматкорлари бадфёълликда машҳур эдилар, дарвоқе Мидийнинг ўзи ҳам тез-тез уларни дўппослаб турарди. Кейин у гинекейдан баланд тош деворли эшиккача қайтиб келиши ва Герпиллидани кутиши лозим бўларди.

– Бир драхма сеники, – ваъда берди Помпилга Арасту.

Буни эшитиб, Нелейнинг лунжи осилди: хожаси пул совурганда у ҳар доим тумшар эди.

Опеторнинг емакхонаси олдида одам кўп эди. Шаҳар девори ортига йўл олишдан олдин кўпгина афиналиклар пишлоқли бўғирсоқ сотиб олиш ва бир кружка мусаллас ичиш учун бу ерга кириб чиқар эдилар, ахир олдинда уйқусиз тун кутиб турибди-да. Тўхтовсиз югур-югурлардан қизариб кетган Опетор у пештахтадан бу пештахтага ўзини урар, бакирар, қўлларини силкитар, оёқдан қолган сотувчиларни хайдар эди – савдо ҳар доимгидан қизгин эди.

Помпил ва Герпиллида узоқ кутиб қолишди. Гарчи Феофраст билан Арасту емакхонадан нарида, Помпеонни ўраб олган девор муюлишидаги Панафинейлар тантаналарига мўлжалланган ашқол-дашқоллар омбори ёнида туришса-да, уларни дарров пайқашди. Биринчи бўлиб Мақдуния проксени Никанор югуриб келди.

– Хайрэ, Арасту. Суюнчи беравер, Арасту! – кичкирди у узоқданоқ – Филипп тахтга ўтирди! Филипп – Мақдуния шоҳи!..

– Шовқин солма! – қатъий оҳангда деди Арасту. – Одамлар мени Мақдуния фуқароси деб ўйлаши мумкин. Мен эса Стагираданман, фракияликман... Унутдингми, ё?

– Ҳа, ҳа, ҳа! – бош ирғиди семиз ва жонсарак Никанор. – Эсимда, эсимда... Аммо бу ғоят қувончли гап! Шундай қувончлики! Сен Филипп билан бирга катта бўлгансан, ахир...

– Албатта, хурсандман, – деди Арасту. – Бўлди, буни қўя тур, Никанор. Бу хабарни Афинада кўплар эшитганми?

– Кўплар эшитган, Арасту, кўплар эшитган! Кўпларнинг боши осмонда! Айтишларича, Демосфен бу янгиликни эшитиб, ғабздан ёқаларини йиртибди, Филиппнинг ота тахтига ўтиришига ёрдам берган Ификратнинг етти пуштига лаънатлар айтибди. Демосфен бу ҳақда: “Афина ўзига гўр казиди”, деганмиш. Гўё Филипп Афинанинг душимани эмиш...

– Жим бўл, – деди Феофраст Никанорга. – Демосфеннинг ўзи келаяпти...

Демосфенга кўзи тушиши ҳаманоқ Никанор жуфтакни ростлаб қолди ва емакхонадан Дипилон томонга оқаётган оломон ичига кириб ғойиб бўлди.

– Хайр-э, Арасту! Хайр-э, Феофраст! – файласуфларга салом берди Демосфен. – Дионисга сизлар ҳам ҳамроҳлик қилмоқчимисизлар?

– Ҳа, – жавоб берди Арасту. – Фақат нигоҳимиз билан, Демосфен.

– Мен ҳам, – деди Демосфен. – Ҳолбуки, остимга эчки пўстаги солиб, эшакда савлат тўкиб кетишга шунчалик интиқманки... Кўй ва эшаклар подаси ичида афиналикларга насиб қилгани шу. Бугун Диониснинг ёғоч санамини эмас, Филиппнинг терисини...

– Филиппни нега бунча ёмон кўрасан? – сўради Феофраст Демосфендан.

– Чунки у ҳокими мутлақ, – жавоб берди Демосфен. – Бундан ташқари, уни Макдуния тахтига қайтарганларни ҳам биламан. Филиппга ёрдам бериш фақат бир нарсани англатади: Афина демократияси учун гўр қазилмоқда... Сизлар икковингиз метек-келгиндиларсиз, шунинг учун бошимиз устида турган офатни сезмайсизлар...

– Филипп сенинг ёш мусаллас байрамингни ҳаром қилганидан афсусдаман, – деди Арасту Демосфенга. – Балки мусаллас кайфиятингни кўтарар? Опеторга кирмаймизми?

– Биласан, Арасту, кайфиятим мусаллас қуйилиб тушадиган жойда уя қурмаган.

Улар бир-бирининг кўзига тик қараб турар эдилар. Ҳар иккови ҳам бир-бирига синовчан тикиларди. Арастунинг кўзларида Демосфен нимани кўрмоқчи бўлганди? Гарчи Арасту Никанор келтирган хушхабар севинчини, Демосфен эса Филиппнинг ғалабаси ҳақидаги шумхабардан етган андуҳни беркитишга ҳаракат қилса-да, уларнинг ҳар иккаласи бир-бирининг кечинмаларидан воқиф эди. Арасту Демосфен олдида ўз севинчидан андишада эди, чунки Филиппнинг тахтга келиши Демосфеннинг буюк ва муқаддас орзуси – афиналикларнинг эрксеварлик ва ҳурфикрлилик орзуси илдизига болта урарди. Демосфеннинг афиналиклар эрксеварлиги ва ҳурфикрлигига бўлган муҳаббати буюк ва муқаддас, унинг ўзи шу эрксеварлик ва ҳурфикрлилик тимсоли эди.

Мана, энди унинг кўзларида мунг ва изтироб, чехрасида – аламли чарчоқ. Унга нима деб ва қандай қилиб далда бериш мумкин? Арасту Демосфеннинг бу курашда бой беришини, унинг қисмати – фожиа эканини аллақачон англаб етган эди. Буни Демосфеннинг ўзи ҳам билишига Арастунинг иймони комил эди. Қахрамонлар қисмати аянчли, аммо гўзал бўлади. Бу ҳақда ўйлаш аламли бўлса-да, аммо ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди.

Арастунинг қисмати – билим. Ишқ эмас, эҳтирос эмас, шижоат эмас, балки ҳақиқат йўлидан бориш. Шижоат гўзал нарса, аммо зарурият,

қонун ютиб чиқади. Қонун эса Демосфенга қарши эди, чунки Афинанинг шон-шухрати ва кудрати ўтиб бўлганди, чунки бошқа кудратли кучлар кўтарилиб келмоқда эди. Шундай бўлса-да, Демосфеннинг орзуси муқаддас бўлиб қолаверади...

– Филипп ҳақида сен нима дейсан? – сўради Демосфен Арастудан. – Сен уни яқиндан биласан-ку.

– У Макдуния тахтига муносиб, – жавоб берди Арасту.

– Афиналиклар Филиппга муносиб, – аламоқ жилмайди Демосфен. – Аммо у уларга қимматга тушади ҳали. Ҳамма базми жамшид қилаяпти, яйраб-кувонаяпти, ёрдамга чақирадиган одамнинг ўзи йўқ, – У яна Арастунинг кўзига қаради. – Сизлар ҳам ёрдам беришга арзимайсизлар. Хайр.

– Хайр, – жавоб берди Арасту.

То Демосфен оломон ичига кириб кўздан йўқолмагунча у унинг ортидан қараб турди ва Феофрастга юзланиб деди:

– Борди-ю, яккахокимлик Афинада демократиянинг бошига етганда ҳам бунда Филиппнинг ўзи эмас, балки демократия учун курашишни ҳам, маблағ беришни ҳам истамайдиган афиналик мешқорин бойлар айбдор бўладилар...

Демосфен кетди, Помпил ва Герпиллидадан бўлса ҳамон дарак йўқ эди. Арасту билан Феофраст ташвишлана бошлашди: Мидийнинг уйда Помпил бир балога йўлиқмадимикин?

– Нелейни саргарошга юборайликми? – сўради Феофраст Арастудан.

“Эй маъбудлар! – ўйлади Нелей. – Шунга йўл берманглар!”. Унинг Мидийникига боришга сира кўнгли йўқ эди: йўл ҳам узок, вазифа ҳам оғир – дарбондан Герпиллида қаердалигини, Помпил келган-келмаганини сўраб билиш. Борди-ю, Герпиллида уйда бўлиб, Помпил боғда қўлга тушиб қолган бўлса, Нелей ҳам насибасини олмай қолмайди.

Хайриятки, маъбудлар Нелейни аяшди: Арасту уни Мидийникига жўнатмоқчи бўлиб турган эди ҳамки, Помпил билан Герпиллида келиб қолса бўладими! Иккови ҳам кулар, тез юрганидан юзлари бўғриқиб кетган, ёшликлари ва чиройлари янада юзага қалқиб чиққанди. “Қиз тушмагур Помпил билан ўпишмаганмикин?” – Герпиллида ҳақида ўйлади Нелей, чунки Помпил жудаям хурсанд кўринмоқда эди. Герпиллида ҳам негадир Помпилга одатдагидан кўпроқ қараб-қараб қўймоқда эди – йигитнинг қуллиги эсида ҳам йўқ. Бироқ агар Феофраст, ўзи ваъда қилганидек, қачонлардир унга озодлик бергудек бўлса, Помпил зодагон одамга айланиши турган гап эди.

– Бўла қолинглар, дўстлар, – деди Арасту. – Найлар товуши кулоғимга чалинаяпти.

Улар одамлар оқимига қўшилиб кетишди. Оломон ичида адашиб кетмаслик учун Арасту Герпиллиданинг қўлидан ушлаб олди... У қизнинг кулоғига энгашиб, нимадир деди ва Герпиллида шундай хандон отиб кулдиди, ёнма-ён кетаётган одамлар унга қараб жилмайиб қўйишди.

– Маъбудлар, шу қизнинг бахтини беринглар, – шивирлади Нелей. – Унинг ҳусни жамоли, хандон кулгиси, пок қалби учун абадий бахт ила сарафроз этинглар...

Нелейнинг гапларини эшитгандай, Герпиллида унга томон бурилиб қаради ва табассум ҳадя қилди. Нелей хўрсиниб қўйди-да, яна бир карра унга бахт тилади.

– Байрам намоиши бошлангани ҳамон Нелей Арасту билан Герпиллидани кўздан йўқотди – улар ранг-баранг либослардаги шовкинли оломонга қоришиб кетишганди. Бирмунча вақтгача у Феофраст ва Помпилдан ортда қолмасликка ҳаракат қилди, бироқ кўп ўтмай улар ҳам ракс тушаётган нимфалар ва менадалар¹ гирдобиди кўздан йўқолишди.

Кўшиқлар, қаҳ-қаҳалар, шодон қийқириқлар, мусиқа, минглаб оёқлар дупури, минглаб кўзлар, минглаб жилмайишлар, ранг-баранг либослар, ниқоблар, куёш, ёш баҳор майсаси – бу шундай сеҳрли хилқат эдики, ундан ҳар бир одамнинг боши айланар ва юраги гуп-гуп урар эди. Айниқса ёшлар ўзини бутунлай унутган. Кексалар эса ўзларини ёшдай ҳис қилар эдилар.

– Ниқобингни оч, сени бир ўпай! – қичқирди Нелейга фаришталардай кийиниб олган бир аёл.

Ўша аёл унинг олдига чопиб келди-да, соқолидан тортиб қўйди. Буни кўрганлар қотиб-қотиб кулишди. Нелейнинг ўзи ҳам ёйилиб кулди. Кейин иккита фаришта унинг қўлидан тутиб, етаклаб кетишди. Нелей базўр юлқиниб чикди-да, нафасини ростлаб, шаҳар дарвозаси томон шошилди: бундай байрам учун куч керак бўларди. Унинг қайтиб келганидан Тиманф суюниб кетди.

– Қани у? – сўради Нелейдан Арасту ҳақида.

– У ёқда, – камгапликда Тиманфга тақлид қилиб, Нелей қўлини силкиб қўйди.

– Ичасанми? – сўради Тиманф.

Нелей бош ирғади.

Тиманор унга нон ва мусаллас келтирди, унинг рўпарасига ўтирди-да, Нелейнинг ейиш-ичишини томоша қила бошлади.

– Уйни ўзи топиб келади, – деди Нелей ҳамон Арасту ҳақида ўйлаб.

Тиманф индамай уни маъқуллади.

– Бунинг устига ёнида Герпиллида бор.

– Э-ҳа, – деди Тиманф ва жилмайди.

Куёш ботди. Дарахтзордан илк баҳор майсаларининг муздек ҳиди димокқа урди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Илдизлар ва бутуқлар

Дион уйининг чумоли уясидан фарқи қолмаганди; Сиракуза мустабиди таъқибларидан қочган сицилияликлар ҳар куни Дионни қуршаб олар, ундан ҳимоя талаб қилар эдилар, улардан энг кунтлилари ўзларининг зодагон ҳамюртларидан келтирган офатлари учун кутурган мустабиддан ўч олишга – Сиракуза ёнига қўшин тушириб, Дионисий Иккинчини тахтдан суриб ташлашга ундар эдилар. Гарчи жияни Дионисий бутун дунё олдида унга бўҳтон қилган, ўзига қарши фитнада айблаб, Сицилиядан ҳайдаб юборган бўлса-да, Дион ҳеч бундай қадам қўйишга журъат қилолмас эди. Дионнинг энг яқин дўсти Афлотун олдида ҳам Дионисийнинг айби тоғдай эди: меҳмондўстликнинг барча қонунларини назар-писанд этмай, Афлотунга ўлдираман деб дўқ қилган шу Дионисий бўлади-да... Барибир ҳам васваса

¹ Нимфалар – юнон фалсафасида табиат маъбудалари, менадалар – маъбуд Дионис ҳамроҳлари.

ҳаддан ташқари катта эди: мустабид бадарға этган сицилияликлар, афтидан, шартта жангга ташланишга тайёр эдилар, бисотларидаги бойликлар эса сицилияликлар қўшинига талай ёлланма аскарларни қўшиб олиш учун бемалол етиб ортар эди.

Дионнинг руҳий ҳолатидан Афлотуннинг кўнгли тинч эмасди ва у дўсти билан суҳбатни деб Академияни тез-тез тарк этмоқда эди. “Ҳар қандай зўравонлик – муқаррар ёвузликдир”, деган нақлни рўқач қилиб, Афлотун Дионни мустабид жиянини тахтдан ағдариш тўғрисидаги фикрдан қайтармоқчи бўларди.

Сицилиялик қочоқлар Афлотуннинг Дионга таъсири кучлилигини билиб, файласуфни очикдан-очик қоралар ва Дионни дадилроқ бўлишга чақирар эдилар. Булар бари Арастуға тинчлик бермасди. Афлотуннинг жияни Спевсип сицилияликлар тарафини олгач, у баттар ташвишга тушиб қолди. Спевсип ўз ихтиёри билан Сиракузага боришга, агар Дион қўшин билан Сицилия соҳилига келиб тушса, сиракузаликларнинг ўзлари бунга қандай қарашини билишга бел боғлади. Унинг махфий сафари бир неча ойгача чўзилди. Энди Афинага қайтгач, у фитначиларни Сиракуза деворлари олдиға тезроқ олиб бориб ташлашни қаттиқ туриб талаб қила бошлади. Шу тариқа Афлотун Спевсипнинг режаларига ҳам тўсқинлик қиларди.

– Сен Академия жамоаси ичига нифоқ солдинг, – деди бир куни Спевсипга Арасту. – Бу ҳам етмагандай, сен фалсафани бутунлай ташлаб қўйдинг, Спевсип.

– Таънангнинг аввали кўпроқ сенинг ўзингга тааллуқли эмасмикан деб кўрқаман, – жавоб берди Афлотуннинг қизиққон жияни. – Сиракуза ҳақидаги масала у ёки бу тарзда ҳал этилади. Аммо бу барча воқеалардан кейин нима қолади: шогирдлар сафига сен солган раҳна қолади, вассалом.

– Нима тўғрисида гапираяпсан ўзи? – сўради Арасту. – Айбловинг асосга эгами?

– Ҳа! – жавоб берди Спевсип. – Яна бир гап, Арасту: сен машғулотларингни фақат Афлотун ўз шогирдларини тўплаши мумкин бўлган хиёбонда ўтказа бошладинг. Қадимдан бу жой қутлуғ саналиб келган. Хушёр бўл, Арасту.

– Ҳақиқатни ўрганиш тақиқланган жой йўқ, Спевсип, – жавоб берди Арасту. – Сицилияликлар Афлотунга қарши тиш қайраганлар, сен эса нутқларинг билан уларнинг оловига ёғ сепасан. Тилингни тий, Спевсип.

– Сен ҳам тилингни тий, Арасту. Агар билимда Устоздан ўзиб кетганман деб ўйласанг, қорангни ўчир.

– Бу гапни менга Устознинг ўзи айтсин, – жавоб берди Арасту.

Шу билан улар тарқалишди. Спевсип Афинага, Дионнинг олдиға, Арасту эса ўз шогирдлари ҳузурига йўл олди.

Арасту Академия эшигида биринчи марта пайдо бўлганидан буён ўн йил ўтди. Инсон умрида ўн йил кичик муддат эмас. Пифагор ҳам ўргатгандики, ўн рақамида қандайдир мукамаллик бор ва бу рақам ҳамма нарсанинг моҳияти бўлмиш сонларнинг бутун табиатини қамраб олади. Файласуф ҳаётида йиллар воқеаларнинг миқдори билан эмас, балки ҳақиқатни англаш даражаси билан ўлчанади. Мана, Арастунинг ўзи ўн йиллик шогирдликдан устозга айланиш учун етарли вақт деб тушунади.

У қилган ишлар, ҳарқалай, мақтовга арзийди: у ҳаётнинг маъно-моҳиятини, жисм ва руҳни ва ҳамма соҳаларнинг ўзаро боғлиқлигини кашф қилди. Дунёни бундай тушунишга етиб келиш осон бўлмади, аммо

бу янгича тушунишни ифода этиш ундан-да қийин кечди: Афлотунда ҳам, унга сажда қилувчиларда ҳам фикр ва эътиқод ўзгача эди. Агар бу одамлар Арастунинг душманлари бўлганда, иш осонроқ битарди. Аммо Арасту уларни севади. Гарчи ҳақиқат ҳам, дўстлар ҳам унга азиз бўлса-да, муқаддас бурч ҳақиқатни устун қўйишни амр этарди...

Тунда бошланган ёмғир ҳамон тинай демасди. Қаёққа қараманг, кўлмак, муздек шимол шамоли эсарди. Ҳамма совқотиб, чакмонларига ўранган. Эски гимназийдаги синфлар банд эди. Арастунинг шогирдлари йиғиладиган пешайвоннинг устидаги бостирмадан ҳам чакка ўтиб ётарди, шунинг учун пешайвонда ҳам дарс ўтиб бўлмасди. Шунда Арасту барчани экседрага таклиф этди, экседра мана неча кундирки хувиллаб ётарди, чунки Афлотун шу кунларда Дионникида меҳмонда эди.

Толиблар экседрага кираверишда тараддулланиб қолишди: ўз толибларини бу ерга олиб келиш Арасту томонидан қилинган хайратомуз дадиллик эди. Бу ерда фақат Афлотун ва уннинг толибларигина шуғулланишлари мумкин эди.

– Бўла қолинглар! – деди Арасту ва экседра остонасидан биринчи бўлиб хатлаб ўтди.

Битта тақиқ бузилган эди: у ўз толибларини Афлотун экседрасига олиб кирганди. Иккинчи, овоза қилинмаган тақиқни бузиш қолганди: Афлотун таълимотига қарши бўлган ва асосий нарса – кўзга кўринадиган дунё ва хаёл қилинадиган дунёга, заминий ва самовий дунёга, бу дунёлар тўғрисидаги тасаввурлар ва билимларга дахл қиладиган гапларни айтиш қолувди. Афлотун ўз шогирдларига икки олам бор деб уқтириб келар эди: самовий олам ва ер олами, соф ғоялар олами ва дағал нарсалар олами, арши аълога кўтарилган инсон қалбига ошкор бўлувчи ҳақиқий билимлар ва мана шу қалбга шу ерда, заминда аён бўлувчи жисмлар бор.

– Биз аллақачон ертўлалардан чиқиб олганмиз, – деди у толибларга юзланиб. – Бу ертўлалар – бизнинг жаҳолатимиз. Биз ерни, денгизни ва осмонни, чўққида сузиб юрган булутларни, тоғ тизмаларини кўриб турамыз, ёмғирнинг шовқинини, шамолнинг ғувиллашини эшитамиз. Дунёни ёритган, бутун осмон ва бутун ер бўйлаб нурини сочган қуёшдан тўлқинланамиз. Қуёш ботиб кетгандан кейин эса, юлдузли ва ойдин кечалар намоён бўлади, олис-олислардаги ёриткичларни илғаймиз, уларнинг бир маромдаги ва ўзгармас рафторини кузатамыз. Биз гўзал оламни кўрамыз ва унинг улуғворлигидан ақлимиз шошиб, беихтиёр ўзимизга савол берамыз: бу барча улуғворликни ва гўзалликни ким яратган экан? Ахир буларнинг барини биз яратмаганмиз-ку. Унда ким яратди экан? Биз яратувчини қидирамыз-у, аммо тополмаймиз. Ўзимизга таскин бериш учун биз бошқа бир оламни ўйлаб чиқарганмиз – бу маъбудлар истиқомат қиладиган жой бўлиб, у бундан-да улуғвор ва бундан-да гўзалдир, зеро унда маъбудлар яшайди-да. Шундан кейин биз дангасалар ўзимизга ўзимиз айтамыз: ҳақиқат бошқа дунёдадир, бу дунёда ҳақиқат йўқ. Аммо биз бу ерда кўриб турганимиз ёруғлик ҳам, жилва ҳам, гўзаллик ҳам, улуғворлик ҳам, уйғунлик ҳам наҳотки моҳиятдан, уруғдан, ҳаётдан, ҳақиқатдан мосуво бўлса? Сизга айтмоқчи бўлган гапим шу: йўқ, мосуво эмас!

– Тўхта! – экседра остонасида тўсатдан пайдо бўлган Спевсип қатъий оҳангда деди. – Бу ерга Устоз келаяптилар, фақат унга тегишли бўлган бу жойни сен тарк этишинг керак.

– Мен Устознинг йўлларига маҳталман, – жавоб берди Арасту. – Ул зот нима десалар, ўшандай қилгум.

Афлотун шошмай кириб келди, ҳозир бўлганларга кўз югуртирди, устида асарлари боғлам-боғлам бўлиб ётган столга яқинлашди ва ҳеч кимга юзланмасдан деди:

– Биз аслида билган нарсаларимизнинг ҳаммаси бир вақтлар руҳимиз тангрига ҳамроҳлик қилганда кўрганларимизнинг аломатларидир, холос. Шогирдларингга шундай деб таълим бораётибсанми, Арасту?

Арасту жавоб бермади. Афлотун унинг толибларидан эскедрани холи қолдиришни сўради.

– Сен ҳам боравер, жияним, – деди у Спевсипга.

Спевсип кетди. Шундагина Афлотун ўтириб, Арастуга юзланди.

– Эшитишимча, – деди у, – мен ёзган кўп нарсалар сенга маъқул келмаган эмиш, Арасту. Шу гап ростми?

– Устоз, – жавоб берди Арасту бироз сукут сақлаб. – Мана бу сарвга қаранг, унинг шохлари илдизига ўхшамайди. Аммо ҳеч ким уни илдизлар билан ҳамкорликсиз ўсган деб айтмайди-ку.

Афлотун ўрнидан турди, дераза олдига борди ва ёлғиз турган баланд, кўм-кўк сарвга тикилди. Сўнг Арастуга ўгирилди-да, жилмайиб, сўради:

– Ҳақиқат бутоқларда демоқчимисан?

– Бутоқлар қуёшга яқинроқ, Устоз, – жавоб берди Арасту.

– У ерда туриш хатарли: шамоллар, жазирама иссиқ, яшин тушиши... Булардан кўркмайсанми?

– Йўқ, кўркмайман.

– Унда гаплашсак бўлар экан. Аммо берган саволларимга шартта жавоб қайтариш шарти билан, Арасту. Менинг илдизларимдан озуқа олган ўша шох сен эмасмисан, шуни билмоқчиман.

Бу оғир суҳбат эди. Узоқ суҳбат бўлди. Дунёдаги нарсалар тўғрисида, жон ва маъбудлар тўғрисида, инсон мушоҳадалари ҳақиқийлигининг мезонлари тўғрисида, бутун борлиқ сабаблари тўғрисида ва фақат файласуфларгина гапиришлари мумкин бўлган яна кўплаб нарсалар тўғрисида гап борди.

Спевсип Афинадан Академияга қайтиб келганида қоронғу тушганди. Шивалаб ёмғир ёғарди. Дарахт япроқларидан думалаб тушган йирик томчилар тўкилган хазонларда шитирлаб овоз берарди. Ҳаво совуқ эди. Уйига бир амаллаб етиб келиб, кийимларини қуруқлаб олган Спевсипнинг яна уйдан чиққиси келмаётганди. Аммо Афлотун билан кўришиш ва уни ўз қароридан воқиф этиш зарурати барибир тагин ёмғирга, муздек тун зулматига чиқишга мажбур этди. У Сицилияга Дион билан бирга кетишга азму қарор қилганди. Нима учун? Борди-ю, Афлотун шуни сўраб қолгудек бўлса – сўраши аниқ эди, – Спевсипи унга мана бундай жавоб беради:

– Гарчи Дион – Дионисий, мен эса – сен, Афлотун бўлмасам-да, фалсафа мустабиддан кўз-қулоқ бўлиб турмоғи керак.

Афлотунга бу сўзлар мойдай ёқади. Лекин Сиракузада фалсафа вакили бўлишга фақат у – Спевсип, Афлотуннинг жияни, қариганда суянган тоғи, унинг меросхўри ва Академиянинг бўлажак эгаси лойиқлигини Афлотунга тушунтириш Спевсип учун талай меҳнатга тушиши эҳтимолдан узоқ эмасди. Улар Дион билан келишиб кўйилган нарса – бу Кефиснинг серсоя

соҳилларида сайр қилиш эмас. Сицилияда уларни ғалаба эмас, балки ўлим кутаётгани эҳтимоли кўпроқ эди...

Спевсип хизматкордан Афлотуннинг ҳали ҳам Арасту билан бирга экседрада эканини билиб, ўша ёққа йўл олди.

Афлотун ва Арасту стол олдида ўтиришар, уларнинг чехраларини ўртадаги столда турган мойчироқ шуъласи ёритиб турарди. Қолган ҳамма нарса зулмат қаърида эди. Шу боис экседра остонасидан оҳиста ҳатлаб ўтган Спевсипни улар кўришмади. У Афлотун билан Арастунинг суҳбатини тўсатдан узишга журъат этмади. Спевсип билан изма-из Нелей пайдо бўлди. У индамай скамейкага келиб ўтирди ва гаплашаётганларга халақит бермаслик учун чурқ этмади.

Улар овозларини баралла қўйиб узоқ гаплашишди. Кейин бирдан жимиб қолишди-да, дераза ортида тўкилган япроқларга тушаётган ёмғир томчиларининг шитир-шитири қулоққа чалина бошлади.

– Ҳай аттанг! – хўрсинди Афлотун. – Қоронғи, кеч, совуқ, ёмғир, куз, кексалик, мадорсизлик... Ҳадемай чироқнинг мойи ҳам тугайди. Ёмғир ёғаяпти, Арасту. Ёмғир ёғаяпти. Ҳа, бир нарса эсимга тушди. Бир куни ёмғирдан яшириниб, пичан ғарами остида ётганимда бияни эмаётган қулунни кузата бошладим. Бия уни нарилатишга ҳаракат қилган эди, қулун онасини бир тепди. Қулун онасини тепаяпти, Арасту. Бу сенга тааллуқли. Сенга ва менга тааллуқли. Бу ҳақда ҳали гаплашамиз. Бор энди.

Ўзининг келганини билдириш учун Спевсип йўталиб қўйди.

– Сени аллақачон кўргандим, – деди жиянига Афлотун. – Уйга чопиб бориб, ёмғирпўшимни олиб кел. Ёки битта яримтадан айттириб юбор.

Спевсип ёмғирпўшни ўзи олиб келди. Уни кийишда Афлотунга ёрдамлашар экан, деди:

– Дион Сицилия қирғоғига қўшин ташлашга қарор қилганини биласан. Менинг ҳам Дионнинг ёнида бўлишимга изн бер. Ҳолбуки Дион мени эмас, ёнида сени кўришни истайди, Афлотун. У яна бир кур сендан илтимос қилди...

Афлотун елкасидан жиянининг қўлини олди-да, деди:

– Қасдма-қасдига бошқаларни чақиринглар. – Шундай дея у шиғалаб турган тунги ёмғир остида остонадан ҳатлаб чиқиб кетди.

– Агар сени экседрада фалсафа сўқиб турганингга яна кўзим тушгудек бўлса, бу ердан думингни тугиб қўяман! – деди Арастуга Спевсип.

Арасту кинояли жилмайди-да, Спевсипга бир оғиз жавоб айтмай кетди. У билан бирга Нелей ҳам кетди.

– Менга бирон нарса айтсанг-чи, – илтимос қилди Тиманф, Нелей бурчақдаги тўшагига чўзилгач.

– Нимани айтай? – хўрсинди Нелей. – Совқотиб кетаяпман, ухламоқчиман. Тун, ёмғир, совуқ...

– Нима бўлса ҳам-да, – деди Тиманф. – Қаерда бўлдинг, нимани кўрдинг, нима эшитдинг? Ахир кун бўйи саланглаб юрдинг-ку, қари бекорчи...

– Сен ҳам мендан бешбатгарсан, – жавоб берди Нелей. – Ҳозир экседрада эдим, хўжайиним билан Афлотуннинг баҳсини эшитдим.

– Нима тўғрисида баҳслашишди?

– Э, сенинг ақлинг етармиди.

– Тушунтиргин-да, – ўтинди Тиманф.

– Бўпти. Фақат битта шарт бор: эвазига Наксос мусалласи билан сийлайсан, бўлмаса ҳеч баданим илимаяпти, Тиманф. Сенда асал кўшилган Наксос мусалласидан борми?

– Топилади.

– Бор, олиб кел. Жикқа хўлман, қалтираб кетаяпман, касал бўлиб қолишим мумкин.

– Ҳозир, сабр қил.

Тиманф қазноққа йўл олди, узоқ вақт у ерда идишларни тарақ-турук қилди, ниҳоят қайтиб келди-да, Нелейга яқин келиб сўради:

– Мени кўраяпсанми? Қўлимни кўраяпсанми? Астароқ ол, тўкилиб кетмасин. Баҳор асали солинган тоза Наксос мусалласи.

Нелей кўлини чўзди, мусалласли косани пайпаслаб топди, тўшакка чўнкайди-да, бир қултум ютди.

– Ёнимга кел, – деди у Тиманфга. – Қизиқ, нега ўзинг ичмайсан?

– Ўрганмаганман, – жавоб берди Тиманф, Нелейнинг ёнига келиб ўтираркан. – Сизлар учун асраб қўяман, сен ва Арасту учун.

– Маза бўлди-да, – Нелей ширин мусалласдан яна бир хўплади.

– Исиндингми? – сўради Тиманф.

– Исиндим.

– Қани, энди сўзлаб бер, – тиқилинч қилди Тиманф.

– Нимани ҳам сўзлардим? Ўзим кўп нарсани тушунганим йўқ. Хуллас калом, бундай: ҳадемай бизни Академиядан ҳайдашади.

– Нега ҳайдашар экан? – ташвишланди Тиманф. – Нима бўлди?

– Шу бўлдики, бизнинг хўжайин ҳар гапда Афлотунга қарши чиқаверди. Афлотуннинг эса жаҳли чикди.

– Қандай қилиб? Нимада қарши чикди?

– Ҳозир айтаман. Афлотун, масалан, айтадики, одам – бу арвоҳ.

– Қанақа одам? – сўради Тиманф.

– Ҳар қандай одам, хоҳ мен, хоҳ сен, хоҳ хўжайинимиз, хоҳ унинг, Афлотуннинг ўзи. Арвоҳ экан. Тушунаяпсанми? Ҳақиқий одамлар эса хув аллақакларда, осмону фалакда яшар эмиш. Масалан, сен осмону фалакда яшаркансан, бу ерда эса, менинг ёнимда сенинг арвоҳинг эмиш.

– Нималар деяпсан ўзи, ё тавба? – кўрқиб кетди Тиманф. – Қанақа қилиб мен арвоҳ бўларканман? Бундоқ мени туртиб кўр-чи!

– Барибир арвоҳсан. Арвоҳдек арвоҳ. Гап тамом. Вассалом.

– Қизиқ. Хўжайинимиз нима деди бунга? – сўради Тиманф.

– Хўжайинимиз бунга рози эмас. Хўжайинимиз айтадики, биз ҳаммамиз ҳақиқиймиз, ҳеч қанақа арвоҳ-парвоҳ эмасмиз, дейди.

– Кўрқитмасанг-чи одамни, – ялинди Тиманф. – Ё кайфинг ошиб қолдими?

– Ана! – деди Нелей. – Ҳеч нимага ақлинг етмаслиги кўринди-қолди, Тиманф. Гапимга яхшилаб қулоқ сол: ҳақиқий одам бор, шу одамнинг арвоҳи бор. “Ҳақиқий одамни, – дейди хўжайинимиз, – унинг арвоҳи билан нима боғлаб туради, хўш?” Сенингча, нима боғлаб туради, қани, айт-чи. Ҳа, ўйла! Агар айтмасанг, яна мусалласга борасан.

– Булар бари нимага керак ўзи, Нелей? – сўради ханг-манг бўлиб қолган Тиманф. – Кимга керак бунақа гаплар?

– Арасту ҳам шунақа дейди: “Булар бари кимга керак? Бу ёқда биттасининг уддасидан чиқолмаяпмиз-у, сиз бўлсангиз, азиз Устоз, иккитасини ўйлаб топибсиз...”, дейди.

– Шунақа дедими?

– Худди шундай деди.

– Афлотун-чи?

– Ановингдан олиб кел, кейин айтаман... Айтмоқчи, кўп мусаллас ичган одам бир киши ўрнига иккитани кўриши турган гап.

Эрталаб Арасту Нелейни хат билан Мақдуния проксени Никанорга жўнатди. Ёмғир ва совуқни сўкканча Нелей бир неча соатдан кейин қайтиб келди ва Арастуга жавоб мактубини берди.

“Арастуга Никанордан саломлар, – деб ёзганди проксен. – Маълуминг бўлсинки, опанг Аримнеста савдогарлардан сен учун муҳим хабарларни ва сенинг саховатли васийингдан мактуб илова этилган пул юборибди. Келиб, буларнинг барини ўзинг ол, чунки хабарлар ҳам ғоят муҳим ва пул ҳам хаддан ташқари кўп. Уни сенга Нелейдан бериб юбориш тўғри келмайди”.

Арасту анчадан бери опасидан хат олмаганди, пули ҳам тугай-тугай деб қолганди. Шу боис дарҳол Афинага йўл олди. У билан бирга бормаса ҳам бўлаверадиган Нелей барибир Арастуга эргашиб йўлга тушди, чунки кизиқувчанлик намчил куз ҳавоси ва йўли келтирадиган укубатлардан устун келганди, ҳолбуки Арастунинг чолга раҳми келиб, сен бормай кўя қол, деб айтганди ҳам.

– Агар опанг юборган пул шунчалик кўп бўлиб чиқса, – улар Никанор-никига етгунча Нелей йўлда Арастуга қайта-қайта маслаҳатлар солар эди, – уй ва қуллар сотиб олиш керак. Чунки мен энди қариб қолдим, ошпаз Тиманфнинг ҳам қуввати кетган. Энди бизнинг сенга фойдамиздан зараримиз кўпроқ, Арасту. Афтинга бир қара: эт йўк, қон йўк, чунки меъдангда иллат бор. Иллат борлигининг сабаби шундаки, биз қилган овқатлар овқатмас, оби ёвғон, юқумсиз, Тиманфнинг ҳам боши касалдан чиқмай қолган...

Нелей бор гапни айтаётган эди. Аммо Арасту унга жавоб қилмади. Нима деб ҳам жавоб қиларди: опасининг кўп пул юборганига у ишонмасди. Тўғри, Никанор аллақандай васий ҳақида сўз очганди. Қанақа васий экан у? Шу пайтгача Арастунинг битта ҳам васийи бўлмаган. Опаси унга ҳар замонда юбориб турадиган пуллар ҳам Эвбеяда онаси унга мерос қилиб қолдирган ердан келувчи арзимас даромад эди.

“Укажоним Арасту, меҳрибон опанг Аримнеста сенга саломлар йўллайди, – деб ёзганди опаси. – Бутун Мақдуния бўйлаб ва ундан ташқарига ҳам сувдаги мавжлардек ёйилаётган бахт муборак бўлсин! Унинг хушxabари сенга ҳам етиб борди. Суюн, укажоним, Арасту! Бизларни, синглинг Геро ва унинг яқинда дунёга келган фарзандини унутма. Геро унга Каллисфен деб исм қўйган, жиянингни унутма. Агар маъбудлар хоҳлашса, Каллисфен ўзингга шогирд тушади, укажоним, ўшанда ё уни ёнингга чақириб оласан, ё ўзинг киндик қонинг тўкилган Стагирага қайтиб келасан”.

Проксен Никанор азбаройи кизиққанидан тоқати тоқ бўлиб турарди. Арасту мактубни ўқир экан, у сал нарида, деярли нафас олмай ва Арастудан кўз узмай қараётганди. Аслида у Аримнеста укасига нималар ҳақда ёзганини ва пергаментга¹ шох қўли билан битилган нариги хатда нималар ёзилганини ҳам билар эди. У ёқдан келган сандиқчага ҳам аллақачон мўралаганди. Шундай бўлса-да, кизиқувчанлик балоси ёмон экан-да: бу барча янгилликлару инъомлар Арастуга қандай таъсир кўрсатишини кўришга ошиқарди.

Опасининг хатини бир четга қўйиб, Арасту Мақдуния шоҳи Филиппнинг пергаментга ёзилган мактубини кўлга олди. Кўзларини меҳмонга тикканча

¹ Пергамент – хат ёзишга мўлжалланган, ишлов берилган тери.

Никанор бутунлай нафас олишдан тўхтаганиди. Арастуниги лабларида табассум жилва қилганини кўриб, у енгил хўрсинди, энди севинчини дунёни бошига кўтариб, қичқириб изҳор этишга тайёр эди: буюк шох Филипп ўғил кўрибди, исмини Александр кўйишибди, меросхўр дунёга келибди. Никанор энди энг аъло мусалласлардан ва энг тансиқ таомлардан келтиргани чопиш учун имога мунтазир турарди.

“...Ўзингга маълум, Арасту, бултур Этрурия шоҳининг қизи Олимпиадага уйланган эдим. Борди-ю, унинг қанақалигини таърифлаб берсам, менга ҳавасинг келган бўларди.

Уйланганимдан бир йил ўтгач, Олимпиада ўғил туғди – мана шу Александрни. Бу хабар менга яқинда забт этганим Потидеядалигимда етиб келди. Бу хосиятли аломат, албатта.

Александр дунёга келган куни тун чоғи бир воқеа содир бўлган эди: Эфесда бир телба Артемида ибодатхонасига ўт кўйибди. Афинадагилар ҳам бундан бохабар бўлишса керак. Мен сенга айтсам, Артемисионни эфеслик Герострат ёқиб юборган. У бировлар шон-шухратини кўролмаслик ва одамлар асрлар давомида яратган нарсаларни йўқ қилишда машҳур эди.

Фолбинларим бунда бир аломатни кўришибди, ўғлим Александр Эфесдан шарқ томондаги мамлакатларни босиб олар экан.

Яна кўпларнинг менга айтишича, Арасту, ўша бўронли куз тунида Пелладаги менинг қошонамга иккита лочин учиб келибди. Улардан бири бошини шарқ томонга, иккинчиси – ғарб томонга буриб кўнибди. Александр чинқириб дунёга келганда, лочинлар ҳар бири ўзлари қараб турган томонга учиб кетибди. Ўғлимнинг буюк фатҳлар қилишидан башорат берган фолбинларнинг айтишларича, у шарқнигина эмас, балки ғарбни ҳам, яъни лочинлар учиб кетган мамлакатларни ҳам забт этар экан.

Ўзинг биласан, Арасту, урушларни маъбудлар бошқарадилар. Улар нимани хоҳлашса, шу бўлади. Мен бир нарсани истайман: афиналиклардаги барча ҳикматлар сенга кўчиб ўтса, сен уларнинг барча илмларини мукамал англаб етсанг дейман. Ўғлим улғайгач, сен, Арасту, унинг мураббийи бўлсанг дейман. Ўғлим сен яшаган даврда дунёга келганидан миннатдорман. Бор-йўқ умидим шундан иборатки, сенинг ғамхўрлигинг ва таълиминг уни бўлажак давлатга муносиб қилиб тарбиялай олсин.

Сенга бир сандиқча юборяпман, унинг ичидаги нарса ҳаётингни ёқимли ва маъмур қилгай. Александр вояга етиб, ҳикматни ўзлаштиришга қодир бўлганда бу сенинг чекингга тушадиган мукофотларнинг мингдан бир улуши, холос. Сенинг донолигинг эса ҳозирдан оғизга тушган. Дунёда энг кучли донишманд деб эътироф этилган Афлотун ҳам сени Академиянинг мияси деб таърифлаган эмиш. Билмадим, у шундай деганми ё йўқ. Аммо бошқалар сен тўғрингда айтган гапларнинг ўзиёқ – мен уларни ўз қулоғим билан эшитдим – мен, яъни сенинг дўстинг учун шарафдир.

Маъбудларга илтижо қиламанки, сени ўз паноҳларида сақлағайлар ва сени чорлаганимда уйимга олиб келиб қўйсинлар”.

– Никанор, – проксенни чақирди Арасту, Филиппнинг мактубини ўқиб бўлиб, – менга бу қадар саховат кўрсатаётган инсон кимлигини ҳеч ким билмаслиги керак.

– Ҳеч ким билмайди, – жавоб берди проксен.

– Чунки файласуфларнинг ҳикмати ҳаммага хизмат қилади, аммо файласуфлар фақат ўйлайдилар, – қўшиб қўйди Арасту.

– Бу ёдимда қолади.

– Сандикчадаги пулларни санаб чиққандирсан, ҳойнаҳой? – Ўзини хафа бўлганга солиб, Никанор бошини эгди. – Уй ва янги хизматкорлар олишга етадими ишқилиб?

– Етади, Арасту. Саховатпеша... – Никанор Филиппнинг номини зикр қилмоқчи эди, бироқ ўз вақтида ҳушини йиғди, – саховатпеша опанг чиндан маъбудлар ярлақанган банда экан: уй ҳам, кул-чўрилар ҳам, ҳаёт учун керакли бошқа ҳамма нарсани ҳам сотиб олса бўлади.

– Шуларнинг барини амалга оширишда менга ёрдам берасанми? – сўради Арасту.

– Сен ниманики айтган бўлсанг, ҳаммасини муҳайё қиламан, чунки буни менга валенеъматим айтмоқда...

Йигирма тўққиз – бу шундай ёшки, бунда файласуф бўлган эркак ҳам фақат руҳнинг мангулиги ҳақида ўйламайди. У замин узра инсонга ҳамроҳлик қилувчи севинчлар ва нохушликлар ҳақида ўйларди. Нохушликларни қандай четлаб ўтиш ва севинч устига қандай севинч қўшиш ҳақида ўйларди. У Мақдуния шоҳи Филиппнинг вориси Александр ҳақида ўйларди. Агар вақт тизгини унинг қўлида бўлганида эди, Александр билан учрашиш ва унинг устози бўлиш учун дунёни ўн йил олдинга олиб ўтган бўларди. Шунда Афлотун ҳам, Спевсип ҳам унга қаттиқ ҳаваслари келарди: у мустабидга эмас, балки мустабидлик ҳокимияти, шон-шуҳрати ва қулдорлик нашъаси қалбини ҳаромламаган, шоҳона тахтнинг ёш ва беғубор ворисига, якка ҳокимга мураббийлик қиларди. Шунда ҳаммаси кундай равшан бўлар эди: Афлотун Дионисий билан ҳамтовок бўлиб, Спевсип Дион билан оғиз-бурун ўпишса-да, улар эришолмаган нарсага у, Арасту эришар эди. У энг яхши давлат тузуми ҳақидаги фикрларга мосу хос бўлган дунёга ҳукмронлик қилувчи шоҳни тарбиялар эди. Мана шу фикрларни Арасту иложи борича Александрнинг кулоғига кўрғошиндай қуяр эди. Бунинг учун Афлотундек Солон исми билан боғлиқ афсонани – Атлантидани ўйлаб чиқармаган бўларди. Қизиғи шундаки, бу афсоналарга ишонадиганлар ҳали ҳам топилади. Дарвоқе, бир вақтлар Арастунинг ўзи ҳам уларга ишонар эди. Афсуски, давлат ҳақидаги илм байрамона орзулардан туғилиши мумкин эмас. Ҳаётнинг ўзини ўрганиб, унинг тизгинини қўлга олиш мумкин, холос.

Доно ҳукмдор, буюк давлат, бахтиёр халқ. Буни идрок этиш файласуф учун олий лаззат, чунки ҳукмдорнинг донолиги, давлатнинг улуғлиги ва халқнинг бахти олий фалсафий орзунинг ердаги тажассуми.

Дам суюниб, дам ташвишланиб Арасту бундай фикрлар билан бир ё бир неча кун андармон бўлмади. Ҳамма нарса рисоладагидек бўлиши: йиллар тинч кечиши, Александр вояга етиши ва Филипп Арастуни Пеллага таклиф этишига шак-шубҳа қолмагани ҳақида ўйласа у суюнар эди. Гоҳо ҳар қандай кунда фалокат рўй бериши мумкинлиги ҳақидаги ўйлар мияга келганда унинг бадани жимирлаб кетарди: балки унинг ўзи ётиб қолиб, дунёдан ўтса-чи? Мана, ҳалитдан вужудида қандайдир толиқиш, дардни сезаяпти, бундан қутулишнинг иложи йўққа ўхшаяпти; ёки ёш Александр бирдан касал бўлиб, ўлиб қолса-чи? Мақдуния салтанатида тўнтариш содир бўлиб, ҳокимият тепасига бошқа одамлар келса-чи? Александр билан Арасту ҳеч қачон кўришмаслиги учун етиб ортадиган минглаб мусибатлар

ёпирилиб келса-чи? Эртага куёш чиқиши – бугунданок муқаррар, аммо Арасту билан Александрнинг ўн йилдан кейин кўришуви – аниқ ҳам эмас, ноаниқ ҳам эмас. Бундан келиб чиқадики, ўзининг бахтли келажаги билан Афлотун олдида ҳам, Спевсип олдида ҳам ҳозирча мақтанмай тургани маъқул, чунки бахт бугуннинг ўзидаёқ бахтсизликка айланиши мумкин. Амалга ошган ёки амалга ошиши қўлимизда бўлган нарса билангина мақтанса арзийди.

Модомики, шундай экан, ҳозирданок ўз меросхўрлари – шогирди ёки фарзанди тўғрисида ўйлаб кўрмаса бўлмайди. Жоннинг мангулиги таскин бўлса-да, аммо сендан кейин яшашга қолган барча одамлар учун у сенинг мангу йўқлигингдан бошқа нарса эмас.

У Гермийнинг жияни Пифиадани унга бериш ҳақидаги ваъдасини эслаб, мийиғида кулди: одамлар ваъда беришда қанчалик сахийлар ва бу ваъдаларнинг қанчалик оз қисми ушалади! Киши тилини ақл эмас, ҳислар ишга солади, ўз ишини ато этаётганда фалак уларни ҳисобга олмайди. Бундан келиб чиқадики, файласуфларнинг яна бир муборак бурчи бор экан: одамларни ортиқча ташвишлардан ва беҳуда интиқликлардан халос этиб, ҳамма нарсани билиш, ҳамма нарсани олдиндан кўриш. Аммо барибир ҳалол файласуф – бу ҳамма нарсани олдиндан айтишга бел боғлаган кароматгўй эмас. Ҳалол файласуф бундай дейди: бу – эҳтимол, бу – бўлиши мумкин эмас, мана буниси эса – муқаррар. Инсон тақдирини ҳеч ким олдиндан айтиб беролмайди, осмон ёритқичларининг абадий айланиб туриши ҳамма нарсадан ҳам муқаррарроқ ҳисобланади ва демакки, вақт ҳеч қачон тўхтаб қолмайди, ёшлиқдан кейин кексалик келади ва барини олдиндан кўра билмоқ учун ёшлик йилларида бажариш керак бўлган ишларни амалга ошириш, мумкин бўлган ҳамма нарсани ўрганиш керак.

Арасту Афинада уй сотиб олди ва хизматкор ёллади.

Бундан хабар топган Афлотун ундан сўради:

– Энди ўз мактабингни очишга ҳаракат қилмайсанми?

– Йўқ, Устоз, – жавоб берди Арасту. – Сизнинг сўнгги нафасингизгача шогирдингиз бўлиб қоламан.

– Ундай бўлса, – деди Афлотун, – шогирдликда юриш вақтинг оз қолибди.

Дионнинг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабар келганда Афлотуннинг башорати сал бўлмаса ўнгидан келаёзди. Спевсипдан Дионнинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитиб, Афлотуннинг чиқиб кетганини кўрган ким борки, ҳамма кекса Устознинг кунлари оз қолганини дилидан ўтказса-да, бир-бирига айтишга журъат этмади. Унинг боши кўксига осилиб тушган, елкалари чўккан, бели букчайиб қолганди, оёқларини базўр судраб босарди. Бир неча кунгача у уйдан чиқмади, туз ҳам тотмади ва рўпарасида ётган мум тахтачаларга ҳам қўл урмади.

Бешинчи куни ҳузурига жияни Спевсипни чақирди-да, деди:

– Васиятим қаерга яшириб қўйилганини биласан. Шу васиятга кўра, сен схоларх этиб тайинланасан, мулклардан эса сенга ҳеч нарсани қолдирмайман, чунки сендан ҳам камбағалроқ одамлар бор: мулклардан бирини қариндош-уруғларимга қолдираман, қолганларини эса сен шундай тасарруф этгинки, дўстларим хоҳлаган вақтларида мусаллас ва нон оладиган бўлишсин. Чўри Артемидани озод этиб юбор. Бисотимда қиймати

унча баланд бўлмаган баъзи лаш-лушлардан бошқа ҳеч вақо йўқ. Академиядаги энг қимматбаҳо бисот – бу Арасту. У менинг таълимотим тагига сув қуяётгандек бўлиб кўринаётгандир сенга. Йўқ, у таълимотимни пухталаяпти, холос. Шуни доим ёдингда тут, Спевсип, уни экседрадан сиқиб чиқаришга бошқа журъат қила кўрма... Ваъда бер...

– Ваъда бераман, – жавоб берди Спевсип.

– Ҳаммадан ҳам дўстликни кадрла ва эҳтиёт қил. Дўстликдан бошқа ҳеч нарса одамларни бирлаштиришга кодир эмас, Спевсип.

– Бу ҳақда айтиб эдинг, Афлотун.

– Бу ҳақда ҳар кун айтсанг ҳам кам. Ўлим олдидан фақат дўстлар ҳақида ўйлаш мумкин бўлади, Спевсип.

– Ўлимнинг ўзи ҳақида ўйлаш вақти келдимикан, Афлотун?

– Мен ўлим ҳақида ўйлаётганим йўқ, Спевсип. Мен ҳар доим Дион ҳақида ўйлайман. У бўлса анави ёқда, – Афлотун ноаниқ қўл силкиб қўйди. – Бир замонлар қалбим мени Дионнинг олдига, Олимпияга етаклаганини эсладим, у билан кўп йиллардан бери кўришмагандим. Мен кечаю кундуз юрдим, уни кўриш ва кучиш учун яна қанчалаб кеча-кундузларни ўтказдим, бегона ерлардан, бегона ўлкалардан юриб ўтдим... Охири биз учрашдик, Спевсип, ва кучоклашиб кўришдик. Ўша кундан бахтлироқ кун бўлмаганди ҳаётимда. Энди бўлса Дион ўша ерда, файласуфларга янада яқинроқ ва биз бир умр киришга ошиққан мамлакатда. Рост, Дион ўша ерда экан, менинг имиллашимга ҳожат бормикан?

– Кўплар ўша ёқда, Афлотун. Аммо дўстлар бу ерда ҳам ундан кам эмас. Афлотун сукут сақларди. Сўнг Спевсипга юзини буриб, деди:

– Арастунни чақир.

– Яхши, – жавоб берди Спевсип, Афлотун нима учун унга тикилиб караганини англаб: у Арастунни чақир деб қилган ўтинчи бўлажак схолярх чехрасида норозилик ифодаси пайдо қилмаганига амин бўлмоқчи эди. – Ҳозир чақираман, – деди Спевсип, одатдагидан кўра бироз шошиброқ ўрнидан тураркан. – У шу ерда, олдинга келаётганимда унга кўзим тушгандек эди. Арасту билан суҳбатинг чоғида мен қаерда турай?

– Бу ерда эмас, – жавоб берди Афлотун. – Сени ҳам ёлғиз чақирган эдим-ку.

Спевсип Арастунни кутубхонадан топди ва унга Афлотуннинг ўтинчини етказди.

– Чолни толиқтириб қўйма, – деди у Арастуга. – Чолнинг мадори йўқ ва мен билан васият хусусида гаплашди.

Арасту Афлотун хузурига шошилди.

– Менга айт-чи, Арасту, – деди Афлотун, Арасту унинг пойига келиб чўккач, – ўлганимиздан кейин биз қаерда бўламиз? Бу масалани ўзинг учун ҳал этганингда нима деб ўйлаганингни айт. Фараз қилки, сен гапирмаяпсан, балки ўйлаяпсан, ана шу ўйингни айт менга.

– Ҳатто энг хаёлпараст қадимги донишмандлар ҳам мангулик ҳақида ғоят мавҳум нарсани ўйлагандек ўйлашган, – жавоб берди Арасту.

– Мен ҳам жоннинг абадийлигига шубҳа қиламан демоқчимисан?

Афлотун чўри қизни чақирди-да, Арастуга ва ўзига мусаллас билан овқат келтиришни буюрди. Артемида айтилган нарсаларни олиб келгач, у яна Арастуга юзланди.

Суҳбат кеч тунга қадар давом этди, шу боис чўри Артемида бир неча бор мусаллас келтирди. Арасту кетгач, Афлотун дарров ухлаб қолди. Эрталаб

уйғонгач, ўзи ёқтирган анжир ва сут келтиришларини айтди. Нонуштадан кўп ўтмаёқ у экседрага етиб келди... Ҳамма устознинг кексайиб қолганини пайқади, аммо унинг овози ўша-ўша тиниқ ва қатъий эди.

Пайт пойлаб туриб Спевсип Арастудан сўради:

– Афлотун билан алламаҳалгача нималарни гаплашдинглар? У нега бу қадар ўзгариб қолди?

– Ҳаёт ва ўлим ҳақида гаплашдик, – жавоб берди Арасту. – Зеро файласуфлар бундан бошқа нима ҳақида ҳам гаплашадилар.

– Хўш, қайси бири маъқул экан: ҳаётми ё ўлимми?

– Фақат мусаллас яхши ёки ёмон бўлиши мумкин, Спевсип. Аммо у тириклар учунгина яхши ё ёмон бўла олади. Ҳамма гап шунда, – қулди Арасту. – Ҳамма гап шунда, Спевсип.

Ёш Феофраст анчадан бери Арастунинг эътиборини тортиб келарди, ўзининг ўткир ва шиддаткор зехни, фикрининг тиниқлиги, баҳслардаги жонбозлиги-ю, қатъияти билан уни ҳайратга соларди, хоҳ қадимги кўлёмаларни кўчириб ёзиш бўлсин, хоҳ турли мамлакатлардан келган савдогарлар ва денгизчилар ҳикоя қилган наботот ва ҳайвонот олами каталогларини тузиш ёки кутубхона китобларини рўйхатга олиш бўлсин, қаттиқ берилиб ишларди. Бунинг устига Феофраст хушрўй эди ва атрофдагиларнинг нигоҳини мудом ўзига тортарди, зеро гўзаллик доноликнинг энг буюк неъматидир. Дунёнинг ўзи ҳам гўзаллик қонунлари бўйича буюк зехн билан яратилгандек кўринарди... Феофрастни бошқа тингловчилар орасида ажратиб туришга Арастуни яна бир ҳолат мажбур этар эди: Феофрастнинг ўзи ҳам Арастудан узоқ-узоқ кўз узмай қараб қоларди, унинг нигоҳида Арасту айтган, ўргатган нарсалардан ҳайрат аниқ-ошқор кўриниб турарди. Қисқа қилиб айтганда, Феофраст Арастунинг суюкли шогирди бўлса, Арасту – Феофрастнинг жондек устози эди.

Улар нотик Демосфен Макдуния шоҳи Филиппга қарши афиналиклар ҳузурида нутқ ирод этиб турганида агорада учрашиб қолишди. Феофрастни Арасту оломон орасида кўриб, орқадан етиб борди-да, қўлини унинг елкасига қўйди.

– Нима деяпти? – сўради Арасту Демосфен борасида.

– Айтаяптики, Филипп Макдуний шимолдаги қўшинлари: фракияликлар ва иллирияликларни бўйсундириб, қудратли қўшин тўплади, унинг ғалабалари ўткир мусаллас ваҳшийни маст қилгандай, уни ҳам маст қилади; Филипп энди барча қўшни мамлакатларни босиб олиб, Фива ва Афинага юриш қиларкан ва эллинларни кул қилиб, шўрини қуритаркан...

Арасту йигитнинг елкасидан қўлини олди-да, унга қарамай деди:

– Демосфен – зўр нотик. Аммо афиналиклар тинглашни билмайдилар. Кўраяпсанми, улар ғала-ғовур қилишяпти, ҳар ким оғзига келганини гапираяпти, Филипп эса янги-янги шамширлар ясапти. Улар ҳеч бўлмаса шуни ўйлашлари керак эди, аммо улар кайф-сафо-ю ўзларининг бачкана манфаатларидан бошқани билмайдилар. Бундай халқ билан Афина икки дунёда ҳам ўзининг илгариги улуғворлигига кўтарила олмайди. Уларни бўйсундириш учун кимдир келади ҳам. Фақат бўйсундириш учун эмас, вайрон қилиш учун келади...

– Хатарли башорат, – деди Феофраст.

– Ахир Демосфен ҳам шу ҳақда гапираяпти-ку. Эшитиб кўр.

– Бўрон кўзгалаётганида, – беғам афиналиклар ғовурини босиб кетишга ҳаракат қилиб, Демосфен бор овози билан гапирарди, – ҳар ким у менинг даламни пайҳон қилмасин-да, деб ташвиш чекади. Ҳозир устимизга бўрондан ҳам даҳшатлироқ бир офат бостириб келмоқда! Нега унинг олдини олишга шошилмаяпмиз? Мудҳиш хатарга ким қаршилиқ кўрсатади, афиналиклар? Кўзингизни очинг! Қаранг, Филипп қадам-бақадам бизга яқинлашиб келаяпти, – давом этди Демосфен. – На Эллада ерлари, на вахшийлар ерлари унинг қорнини тўйғазолмай қолган! Бизлар бўлсак, лаллайиб турибмиз, тарқаб кетаяпмиз, ўзимизни қутқариш учун ҳеч нарса ўйлаб топмаяпмиз. Кейин бошимизни чангаллаб, “Бундай бўлишини ким билибди?” деб фарёд солиб қолаверамиз. Токи кема сувда экан, маллоҳлар билан дарға ўз ишларини қилишлари керак бўлади. Аммо оқим бир олиб кетдими, барча уринишлар бир тийинга қиммат бўлиб қолади. Биз ҳам шундаймиз, Афина аҳли. Токи оёқда маҳкам турган эканмиз, курашга тайёр бўла оламиз ва тайёр бўлишимиз керак. Шунда иттифоқдошларимиз ҳам биздан мадад олишга ишонади. Азиз фуқаро! Аждодларимиз бизга шонли ҳуқуқни васият қолдиришган: ночорларга васийлик қилиш ва ҳимоя этиш. Бу ҳуқуқни қон билан сотиб олганмиз. Номимиз шаъни учун бу ҳуқуқни кўз қорачиғидай асрашимиз керак. Иттифоқдошларимизни ва ўзимизни қандай ва нима билан ҳимоя қилишимиз ҳақида ўйлашимиз керак!

– Бориб деворингни¹ курсанг-чи, томоғингни йиртиб нима қиласан? – кичкирди Демосфенга оломон ичидан кимдир.

– Мана, – хўрсинди Арасту. – Уларнинг миннатдор бўлгани шу. Эҳ аттанг, нотик бўламан деган одамларнинг таҳқирига чидаши керак. Бу афиналикларнинг башараларига қараб, Феофраст, Демосфенни келажакда нима қутаётганини бемалол ўқиб олса бўлади.

– Ўқишга ҳаракат қилиб кўр-чи, Арасту, – илтимос қилди Феофраст.

– Албатта, бу файласуфларнинг иши эмас, аммо уриниб кўрсак бўлади... Ҳов анави ўнг томонда турган вазмин барзангини кўраяпсанми... Демосфеннинг нутқини тинглаб, нималарни ўйлаётибди? У пулларини ўйлаяпти. Қандай қилиб бойиб кетишни ўйлаяпти. Демосфен эса девор қуришга, кема ясашга, қилич қуйишга даъват этаяпти. Булар барчаси пулсиз бўлмайдикун, тўғрими? Бу одамнинг эса пул бергиси йўқ. У Филиппнинг фуқароси бўлишга тайёр, фақат бойлиги ёнида қолса бўлгани. У таҳликали дамда Демосфенни сотиб кетади. Анави тиржайиб турган олифтани кўраяпсанми?.. Унинг дунёни сув босса тўпиғига чикмайди. Зиёфат егани бориш учун тезроқ қош қорайишига интиқ. Агар ҳар кун кечқурун зиёфат бўлса, у ҳар қандай ҳукмдорнинг оёғини ўпишга тайёр. У Демосфен устидан чақимчилик қилишга, сахий дўстлари талаби билан бўҳтонлар ёғдиришга тайёр. Ҳа, Феофраст, Демосфенни сотадилар, у қаҳрамон сифатида ҳали кўп бўҳтонларга ва ҳақоратларга дучор бўлади. Бу афиналикларнинг башарасидан шундоқ кўриниб турибди. Шукрки, файласуфларнинг қисмати ундоқ эмас, Феофраст. Кетдик бу ердан, – деди Арасту. – Афиналикларга қарашга уялиб кетаяпман. Оломонга сира ақл кирмади-кирмади.

– Қаёққа борамиз? – сўради йигитча.

– Хоҳласанг, Илис қирғоқларида айланамиз, хоҳласанг, Акрополга чиқамиз.

– Бўпти, – деди Феофраст.

¹ Демосфен Афина ва Пирей атрофига мудрофаа деворини қуриш ишларига бошчилик қилган кенгаш аъзоси эди.

Ҳаво очик бўлишига қарамай, кун рутубатли эди. Афина узра тоза ва муздек шабада елар, ўзининг энгил эпкини билан юзни сийпаларди, куёш нурлари ер узра сочилиб, ибодатхоналарнинг оппоқ мраммар деворларида, тош тўшалган йўлларда ва қуюқ соя ташлаб турган дарахт шохларида акс этганча яна тубсиз осмонга кўтарилар ва қолган-қутган тафтларини ўзи билан олиб кетар эди.

Улар сўқмоқдан Илис соҳилига тушиб келишди ва хилват жой топиб, сувнинг шундоқ лабида турган дарахт соясида ўтиришди. Анҳор сокин оқарди. Унинг нариги соҳилидан, дов-дарахтларнинг қоп-қора сояси орасидан бир вақтлар вайрон этилган ибодатхонанинг бир неча устунни оқариб кўринарди. Устунлар узра дарахтлар учига илашиб қолгандай ўзининг тиниқлиги ва нафис кўриниши билан киши нигоҳини тортганча оппоқ паға булут турар эди.

– Ана сенга гўзаллик рамзи, – деди Арасту, – ғамгин ва тантанавор, абадий ва оний, латиф ва англаб бўлмас гўзаллик рамзи.

– Сен айтган гаплар бевосита инсонга ҳам тааллуқли бўлса керак, – деди йигитча.

– Инсонга дейсанми? Дарвоқе, шундай. У маъбуд олтин муҳрининг мумдаги изига ўхшайди. Қоялар сари чопган тўлқиндаги абадий куёш жилваси. Минглаб томчилар, минглаб куёш акси! Янада улуғворроқ, яна тантанаворроқ! Аммо мана бу шаршара шовқини, шамол кўтарган оппоқ тўзон, дағал тошдаги нам из – кўзни қамаштирувчи зарралар ҳосил қилган ўша куёш остида ҳаммаси ғойиб бўлади, из ҳам, у ҳақдаги ҳар қандай хотира ҳам буғланиб кетади. – Феофрастнинг кўзлари ҳаяжондан чакнаганини кўриб, Арасту жилмайиб кўйди.

– Қандай гўзал, – деди йигитча, – Нега ҳар доим шундай бўлиб қолмайди-а?

– Шеърят – ҳаётники, донолик – ўлимники. Қадимгилар шундай дейишган. Ҳолбуки аниқроғи сал бошқача бўлиши керак эди: шеърят – бандаларники, фалсафа – ўлмайдиганларники. Сен сўраётган фарқ аслида мана шунда бўлиши керак.

– Файласуф инсон ҳақида нима дейди?

– Сен билган нарсани айтади: инсон ҳаёт ва онг ато этилган жисмдан иборат. Ҳаёт нима эканини, онг нима эканини билганимизда, биз шоир бўлиб қоламиз. Булар шунчалик буюк ва гўзалдирлар. Ҳаёт абадият сари интилади ва азоб чекади, ақл абадиятга эга бўлади ва ҳузур қилади, аммо улар бирлашганларида азоб чекувчи, ҳузур қилувчи, ўладиган ва ўлмайдиган, севадиган ва нафрат қиладиган, бағритош ва меҳрибон, фоний ва боқий инсон вужудга келади...

– Муҳаббат – бу ҳаётнинг абадият сари интилишими? – сўради Феофраст. – Муҳаббат ўлимни бартараф этади, онг эса уни топади. Муҳаббат – онгнинг ўлими, онг эса – муҳаббатнинг ўлимими? Нима учун маъбудлар кўшилмайдиган нарсаларни бир-бирига кўшганлар?

– Мўъжизали ишларни қилиш фақат маъбудларга буюрилган, – кинояли жилмайди Арасту. – Уларнинг нега бундай қилишлари ҳақидаги саволга фақат уларнинг ўзлари жавоб бера олади.

– Ҳа! – деди йигитча. – Ҳа! – Унинг чехрасида шундай бир чирой, шундай бир ҳаяжон зоҳир бўлдики, Арасту бундан биринчи марта кўриб турарди.

– Эҳ Феофраст, Феофраст! – деди Арасту. – Сенга ҳавасим келади:

ёшлигимни абадият ҳақида ўйлаб ўтказдим, ҳолбуки сенга ўхшаб ўзимда муҳаббатни намоён этишим керак эди... Севгига бўлган муносабатига қараб одам қарийди. Аммо онга қараб ҳеч қачон қаримайди. Демак, ёшлик муҳаббатнинг бир шакли экан...

– Ҳа! – деди Феофраст – Ана, Помпил билан Герпиллида ҳам келиб қолдилар.

– Ол хазинангни, Арасту, – деди Помпил Герпиллидага қараб қўйиб. – У келадиган эмасди. Сен уни севмай қўйган эмишсан, чунки ярим йилдан буён унинг сандиқчасидаги ашқол-дашқоллар битта ҳам қўпаймабди.

– Унга қулоқ солма, – қўлини силкиди Герпиллида. – Қилган меҳнати учун бир эмас, икки драхма ундирмоқчи бўлган унинг ўзи-ку. Мен эса сени севаман, Арасту.

Дарё бўйи салқинлашиб қолгандан кейин улар Акрополга, Парфеноннинг олтинранг мрамар биноси олдига кўтарилишди.

– Мана шу ерда тўхташ керак, – деди Герпиллидага Арасту, унинг қўлидан тутаркан. – Айнан мана шу ерда, токи Парфенон, Эрехтейон, Афина ва бошни мана бундоқ бурганда Одеон ва улар устидаги осмон кўриниб турсин, Афина Промахос найзасининг олтин учи иккинчи куёш бўлиб кўзни қамаштирсин. Шу ерда тўхташ керак. Шунда барча чизиклар, барча сонлар, – у Герпиллиданинг қўлини қаттиқроқ қисди, – барча муносабатлар ва мутаносибликлар, барча ранглар ва ёруғлик маркази, боши ва охири, манбаси ва жамланган жойи инсон ҳисобланмиш ўша улуғвор ва энг мукамал уйғунликни ташкил этади. Биз айнан шу ерда тўхтадик. Ва айнан биз буни ҳозир тасаввур этиб турибмиз, – деди у овозини пасайтириб. – Гектин, Калликрат ва Фидий¹, Аттика замини ва осмон, ўтмишга қаратилган вақт ва келажакка қаратилган вақт бу ерда ўзларининг маркази қилиб инсонни танлаганлар. Нуқтани эмас, маконни эмас, балки ўз мувозанатида борлиқ оламини тутиб турган инсонни танлашган.

– Сўзларингдан баданим жимирлаб кетди, – деди Феофраст. – Аммо бунга қандай ишониш мумкин? Дунё мувозанати марказини қандай ҳисобкитоб қилиб чиқиш мумкин?

– Сен буни сезмаяпсанми? Сен ўлсанг, булар бари ҳалок бўлишини, сенинг кўзинг қамашса, ҳамма нарса зулмат қаърига маҳв бўлишини, бу уйғунлик ҳақида ўйлашдан тўхтасанг, барча алоқалар тит-пит бўлиб кетишини, оғзингга талқон солиб олсанг, барча маъбудлар ўлишини ҳис қилмайсанми? Дунёнинг мана бу учида – сен мувозанат марказисан, нариги учида эса – ҳамиша зийрак онг.

– Бунақа нарсаларни ўйласам, кўрқиб кетаман, – шивирлаб деди Феофраст.

Герпиллида юзини Арастунинг юзига босди. Сўнг ортга чекинди ва тескари ўгирилиб қўллари билан юзини беркитди.

– Нима бўлди? – хайрон бўлди Арасту, унга яқин бориб. – Нимадан бундай ҳаяжонга тушдинг?

– Сендан, – жавоб берди Герпиллида юзини очмай. – Мени айрилиқ кутмоқда.

– Ким билан айрилиқ? – сўради Арасту.

– Сен билан. – У Арастуга бир қараб қўйди-да, чопиб кетди.

¹ Гектин ва Калликрат – меъморлар. Фидий – ҳайкалтарош. Улар Афина Акрополидаги ибодатхоналар ва ҳайкаллар мажмуини барпо этган эдилар.

– Тўхта! Қаёққа? Шошма! – ортидан кичкирди Арасту. – Шошма!

Бироқ Герпиллида қайрилиб ҳам қарамади ва кўп ўтмай Пропилей устунлари ортида кўздан ғойиб бўлди.

Кекса Тимон жуда заифлашиб қолганди. Ҳозир ҳам эринмаган бандгина яқин бориб уни базўр кўра олар эди. Айнан шу нарса бекорчи афиналиклар учун уни янада бефаришта қилиб кўрсатиб қўйганди: бир карра кўришдими, тамом, шарти кетиб парти қолган қарияни яна бориб кўришдан қўлларини ювиб қўя қолишарди. Боз устига Тимон аввалгидек одамлар билан суҳбатлашмас, юзини куёш томон беткай қўйганча тош устида миқ этмай ўтирар ва чакирган овозга қайрилиб боқмасди. Унга жуда яқин борган ва қайта-қайта саволлар беравериб жонига текканларга у ҳамон кўҳна қабристон харобаларида тўлиб-тошиб ётган тошларни ғириллатарди. Икки одамни у, афтидан, қадам товушидан биларди: Афлотун ва Арастуни. Улар саломга оғиз жуфтлагунча бўлмай у пешвоз чиқиб келар ва улар томонга юзланганча кутиб оларди.

– Арастумисан? – сўради Тимон файласуф унга яқин келиб қолганида.

– Ҳа, Тимон.

– Салом, Арасту.

– Салом, Тимон. Мен сенга саватда овқат олиб келдим, бунда анжир, бўғирсоқ, мусаллас бор. Қани. Еб ол, ош бўлсин.

– Миннатдорман, Арасту. Ерга қўй. Аммо келганингдан ўн баравар миннатдорман.

– Афинага қайт, Тимон, – таклиф қилди Арасту. – Меникида яшайсан, у ерда ҳар доим нон ва мусаллас топилади сенга. Сен энди кексайиб, кучдан қолгансан. Бу ерда совуқ тунларнинг бирида жонинг узилиши мумкин...

– Ҳайвонлар чўлда, ўрмонда ўладилар, одамлар билан уларнинг иши йўқ, одамларнинг ҳам улар билан иши йўқ. Хуллас, сен айтган нарса табиатга зид эмас.

– Табиатга зид эмас, – унинг гапини маъқуллади Арасту овқатли саватни Тимоннинг оёғи остига қўяркан. – Аммо инсон табиатига зид. Сени ҳеч ким шаҳардан ҳайдаб солган эмас, сен бўлсанг қувғиндилардай ўлиб кетмоқчисан.

– Мен ўлмоқчи эмасман, Арасту, – эътироз билдирди Тимон. – Қайтанга мен сени ҳайдаб солдим. Йўқ, мен Афинани мулкларимдан ҳайдаб солдим. Хўш? Топиб айтдимми, Арасту? Сўзларимда ҳали ҳам мазмун йўқ эмас-а? – мийиғида кулди Тимон.

– Шундай.

– Нега Афлотун келмаяпти? – сўради Тимон. – У мени бутунлай эсидан чиқариб юборди. Ёки тафаккур шамширини қайрайдиган тошга ортик эҳтиёжи қолмадими?

– У бетоб, – жавоб берди Арасту. – У сенга ўхшаб кекса ва бетоб, Тимон.

– Дононинг ҳам, нодоннинг ҳам қисмати битта: ўтиб кетиш ва унутилиш, – хўрсинди Тимон.

– Мен узоқ сафар олдидан сен билан хайрлашгани келдим, – деди Арасту.

– Ердаги барча сафарлар қисқа. Бизни Аидга¹ олиб кетадиган сафаргина узоқ. Хўш, йўл бўлсин энди, Арасту?

– Пеллага, Тимон. Филипп Макдунийнинг хузурига. Элчи бўлиб кетаётибман аёнларим билан...

¹ Аид – қадимги юнонларда дўзахнинг номи.

– Ҳа-а, – кулимсиради Тимон. – Сен ҳам киборлик орзуларига ошуфта бўлибсан-да. Сен ҳам Афинанинг ва бутун Элладанинг халоскори бўлмоқчи бўлибсан-да. Нега, Арасту? Шаҳарлар ва давлатларнинг ҳам умри бор. Мана, Афинанинг умри тугай деб турибди... Филиппнинг ҳузурига боришни ким маслаҳат берди?

– Виждоним, – жавоб берди Арасту.

– Туф! – тупурди Тимон. – Ортик гапирма!

Аммо Арасту гапида давом этди:

– Мен Филиппни билардим. Биз болаликда ва йигитлик паллаларимизда дўст эдик. У жиззаки ва кўпол, гап бойлик ва шон-шухрат ҳақида кетганда нафси ҳакалак отади. У кам ўйлайди, чунки умри қилич ўйнатиш билан ўтади. У бирин-кетин юнон шаҳарларини босиб олмоқда, жондек Стагирамни вайрон қилди. “Олтин эшакка эллинларнинг ҳар қандай шаҳри дарвозасини очади”, деган гап ўшандан қолган.

– Тўғри айтибди, – кулиб юборди Тимон. – Шундай замонлар келадики, Арасту, саркардалар шаҳар ва мамлакатларни босиб олмайдилар, балки сотиб оладилар. Худди кўй ва эшакларни сотиб олгандай... Сен нима қиласан, Арасту? Филиппни нима билан ва нимани деб тўхтатиб қоласан?

– Барча эллинлар сажда қиладиган нарсани вайрон этиб бўлмайди, Тимон. Афина бўлмаса, Эллада бўлмайди. Ҳар бир эллин – бу энг аввало Афина, гўзаллик, донолик ва асрлар оша бу ерда, Афинада қарор топган қонунлардир. Афинасиз эллинлар ваҳшийларга айланадилар. Уларнинг ҳикмат, илм ва санъатини ҳеч ким бир чақага олай кўяди, ҳеч ким, Тимон, эллин деса ҳамма юз ўгирадиган бўлади, ҳеч ким уларнинг маъбудларини писанд қилмайди...

– Нима бўпти? Нима бўпти, Арасту?

– Сен ё эллин эмассан, Тимон, ё буюкларимиз устидан кулаётисан.

– Филиппга нима дейсан? – сўради Тимон.

– Турли далил-исботлар билан унинг ҳовурини туширмоқчиман.

Тимон индамади. Арасту изоҳлади:

– Афиналиклар уни куч билан енгмасликлари керак, чунки бундай кучнинг ўзи йўқ, уни ақл билан енгилари керак.

– Қандай қилиб?

– Филиппнинг ўзини ақлли, ҳақиқий эллин қилмоқ керак, гўзал Элладанинг ҳомийси ва ҳимоячисига айлантирмоқ керак.

– Кеч, – деди Тимон. – Кеч, чунки эллинлар ақлдан жудо бўлганлар, Филипп эса қудратли бўлиб олган. Афиналикларнинг ўзлари Филиппнинг кўлига қилич берди. Бунинг учун Ификратдан¹ миннатдор бўлсинлар.

– Модомики, Филипп Афина қиличини олишга азм қилган экан, Афина ҳикматини нега олмасин?

– Ўзинг айтдинг-ку, у кам ўйлайди, умри қилич ўйнатиш билан ўтаяпти деб.

– Барибир унинг қошига бораман, – деди Арасту. – Демокрит хотинингдан маслаҳат сўрагин-да, айтганининг тескарисини қил, деган. Афиналиклар сенинг маслаҳатларингга ҳам шундай қараш керак дейишади: сен ҳақиқат шамширини қайрайдиган тошсан.

– Афлотун нима маслаҳат берди сенга? – сўради Тимон. – Албатта, Филиппнинг ҳузурига боришинг керак дегандир.

¹ Ификрат – афиналик ҳарбий саркарда, Мақдунияда ўзаро урушлар юзага келганда Филиппнинг онаси Эвридика ундан ёрдам сўраган ва у Филиппнинг тахтга ўтиришига сабабчи бўлган.

– Ҳа, у фалсафа гўзалгина эмас, фойдали ҳам бўлиши керак, деди.

– Кекса хаёлпараст, тузатиб бўлмас хаёлпараст! У одамларни лафз йўлга солди, деган гапга ҳали ҳам ишонади. Аслида одамларни очлик йўлга солади. Қўлидан курол олганга Филипп ош-нон беради, эркин афиналиклар эса қўлида бир бурда нони бўлган ҳар қандай одамни талайдилар... Мана сенга ҳақиқат, Арасту.

...Ҳар доимгидек, Ксенократ хомуш ва тунд эди. Илгари сукутга бир соат бағишлаган бўлса, энди кун бўйи чурқ этмасди. У муттасил кеч келарди: элчихона ходимларининг барчаси оёққа турганида, у ухлаб ётар, ҳамма уйқуга кетганда эса, у ҳали ҳам ўзининг йўл анжомлари билан овора бўлар, чирок ёруғида ўтириб олиб, нималарнидир пишиллаб гудранган ва бошқаларнинг ухлашига халақит берганча ёзгани-ёзган эди. У секин овқатланар, секин юрар, секин гапирар, бир тўхтамга секин келарди, гоҳида эса умуман бир тўхтамга келмай, елка қисиб кўяр ва сукут сақларди.

Пеллага, Филиппнинг хузурига йўл олган элчихона аъзолари Ксенократдан норози эдилар; ундан нолирдилар, кўпинча ўзаро гаплашганда улар билан бирга афиналиклар Ксенократни юбормасликлари керак эди, ахир унинг тепса тебранмас эшак ва тилсиз ҳайкалдан нима фарқи бор, дер эдилар.

Фақат Ксенократнинг одатларини азалдан яхши билган Арастугина унга дўстона муомалада бўлар ва бошқалар олдида уни ҳимоя қилар эди, йиғинларда ёрдам берарди, шоширарди, бошқалар бош тортганда, у билан суҳбатлашарди. Афлотун Ксенократ ҳақида уни доим ниқтаб турмаса бўлмайди, дер эди ва Арасту унинг учун шу ниқтов бўлиб хизмат қиларди. Арасту ҳақида эса Афлотун унга жилов уриш керак дерди. Арасту учун шундай жилов Ксенократ эди. Арасту Ксенократни ҳатто яхши кўрарди. Ксенократнинг очиққўнгиллиги, мустақиллиги ва ҳалоллиги унга ёқарди. Унга ёқмайдиган томони Ксенократнинг мудом тунд юриши эди. Афлотун ҳам шу иллатини унга эслатган пайтлари бўлганди ва: “Хариталарга садақа бер, Ксенократ! Токи улар сенинг қовоғингни очиб, одамбашара қилиб кўйишсин”, дерди.

Афлотун бетоб бўлгандан буён Арасту бошқа ҳеч ким бу сўзларни Ксенократга айтишга ботинолмасди. Арастудан бошқа ҳеч ким билан Ксенократ дардлашишни эп кўрмасди.

Афинадан Пеллагача бўлган йўл узоқ эди. Афиналик элчилар дам олгани кўплаб шаҳарларда тўхташди. Сафарнинг дастлабки кунларида Филипп билан бўлажак учрашувларга оид суҳбатлар жонли ва узун бўлар эди. Сафар охирига келиб, улар камдан-кам ва руҳсиз кечадиган бўлиб қолганди: Филипп ҳақида, Макдуния ҳақида гапиравериш ҳаммининг жонига текканди, ҳеч ким биронта янги гап айта олмас ҳам эди – ҳамма кўнглидагини айтиб бўлганди. Фақат Ксенократ бундан мустасно эди.

Ойдин кеча. Ксенократ ва Арасту афиналик элчилар тунаган, кўнган уй ёнида, боғда ўтирар ва Олимпнинг ойдинда олисдан оқариб кўриниб турган чўққисини томоша қилар эдилар. Одатдагидек, иккаласи ҳам жим эди.

Чигирткалар чирилларди. Боғнинг тош девори устидан югуриб ўтган тунги калтакесаклар майда тошчаларга урилиб кетар, тошчалар қоронғида шитирлаб, ўтлар устига тўкиларди. Ҳали қош қораймай чиққан ой энди ғарбада, Олимпнинг устида осилиб турарди. Тоғ чўққиси товланиб турса-да,

этаги зим-зиё қоронғулик ичида эди. Ой ҳам, Олимп ҳам осмонда сузиб юрганга ўхшарди.

– Маъбудлар ҳақида ўйлаяпсанми? – сўради Арасту Ксенократдан, жавоб олишга заррача умид қилмасдан. Сўраганининг боиси шу эдики, унинг ўзи аждодлар шу тоғ чўққисига жойлаган маъбудлар ҳақида хаёл сураётган эди; чўққининг эртакнамо гўзаллиги ва ойдин кечаларда ундан чиқадиған сирли ёғдуларни кўриб, одамлар хайратдан ёқа ушлаган бўлишса, ажаб эмас.

– Йўқ, – деди Ксенократ. – Мен Филипп ҳақида ўйлаяпман.

– Оббо! – хайрон бўлди Арасту. – Нималарни ўйлаяпсан у ҳақда?

Ксенократ узоқ сукут сақлади ва Арасту саволини такрорлашга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, Ксенократ тилга кирди:

– Мен унга: “Афинага кўз олайтирма! Сен у ерда дўст тополмайсан!” дейман.

– Бори шуми?

– Бори шу, – хўрсинди Ксенократ.

– Аммо Афинада Филиппнинг дўстлари йўқ эмас, – эътироз билдирди Арасту. – Филипп Афинанинг душмани бўлганидан, дўсти бўлгани тузук. Дўстлик – душманликдан кўра ҳамшиша яхши. Шундай эмасми?

– Шундай эмас, – жавоб берди Ксенократ. – Қарға калхат билан, каптар мушук билан, кўзичоқ бўри билан, доно нодон билан, яхши одам ёвуз кимса билан дўстлашолмайди...

– Бу шу пайтгача сен айтган барча жумлалардан энг узунни бўлди, Ксенократ, – кулди Арасту.

– Гапни бурма, – жиддий оҳангда деди Ксенократ. – Ёки ўткинчи тинчликни деб озод Афинани Филиппга сотишга тайёрмисан? Мен сизларнинг суҳбатларингизни эшитдим. Сизлар Филиппдан инсоф қидираяпсизлар, аммо ичингиздан биронтангиз Афина тақдири учун чинакамига куйиб-пишмаяпсиз.

– Демосфен билан қачон дўстлашиб қолдинг? – сўради Арасту.

– Ҳақиқат билан қачон хайр-маъзур қила қолдинг? – ўз навбатида сўради Ксенократ.

Ксенократ ва Арастуни Академиядаги йигирма йил, Афлотун, фалсафага муҳаббат, Гермий билан дўстлик бирлаштира, Филипп уларни ажратган эди.

Арасту Академия ҳақида, энди унинг схолярхи Спевсип бўлгач, гарчи Афлотун ҳам ҳаёт бўлса-да, Арасту ортиқ Кефис соҳилига боришни хохламаслиги ҳақида, уни Атарнеяга таклиф қилаётган Гермийни тез-тез эслаётгани, агар Ксенократ майли деса улар ўша ёққа, Гермий қаноти остига бирга боришлари мумкинлиги-ю, ўз мактабини очиши ҳақида сўзлаб кетди.

– Мен ҳозир кўпроқ шулар тўғрисида ўйлаяпман, – тан олди Арасту. – Уйланиш ҳақида ўйлаяпман. Гермий жияни Пифиадани менга тан маҳрамликка беришни ваъда қилган. Мен ҳам бир вақтлар унга уйланаман деб қўйган эдим...

– Филиппга сен нима дейсан? – сўради Ксенократ.

– Эй маъбудлар! – деди Арасту. – Мен Филиппнинг эсдан чиқарай дебман-ку! Дарвоқе, сен билан нима ҳақида гаплашаётган эдик, Ксенократ? Наҳотки Филипп ҳақида бўлса?

– Аввал саволимга жавоб беришинг керак! – талаб қилди Ксенократ.

– Яхши, яхши! – аччиғи чиқди Арастунинг. – Мен Филиппга ҳар бир эллин учун муқаддас ҳисобланган Афинани эсингдан чиқар дейман.

– Зўр, – деди Ксенократ скамейкадан кўтарилар экан. – Албатта шундай деб айт. Атарнеяга эса сен билан бирга бораман, аммо Афлотун ўтгандан кейин. Спевсип жонимга тегиб кетди.

Пеллагача икки кунлик йўл қолганди.

Арастунинг келганидан Филипп чин дилдан суюнди. У билан кучоқлашиб кўришди, кўксига босди. Унинг шарафига зиёфат берди, мусаллас дарё бўлиб окди, дастурхонларга ноз-неъматлар сиғмай кетди. Арасту менинг кадрдон ва азиз дўстим деб ҳамманинг кўз ўнгида бор овозини кўйиб гапирар, аския қилар, тинмай кулар ва кўкрагига уриб мақтанар эди. Афина элчиларининг келиши шарафига бағишланган тантаналар бир неча кунгача давом этди. Шундай кунларнинг бирида Арастуни кучоқлаб, Филипп уни энагалар ўғли Александрни ўйнатиб юрган боққа олиб чиқди.

– Қара, – ўзини босолмай деди Филипп, ўғлини кўрсатиб. – Бу менинг меросхўрим. У мендан кўра ақллироқ ва кучлироқ бўлади. Ақлли дейишимнинг сабаби шуки, унинг устози сен бўласан, Арасту, кучли деганим боиси шулки, мен унга қудратли давлатни ва ундан-да қудратли кўшинни қолдираман.

Саккиз яшар Александр ўйинчоқ қиличи билан ўт ва гулларни чопар экан, бир зарб билан бир нечта гулни ёки йўғон пояни чўрт узганида, мақтов кутиб кўз кири билан отасига қараб кўярди...

– Бу ёққа кел-чи, Александр, – чақирди болани ота.

Александр қиличини қинга солди-да, катталарнинг олдига чошиб келди.

– Бу машхур файласуф, – Филипп унга Арастуни таништирди. – У Афинадан келган.

– Биламан, – Александр меҳмонга тик қараб кўйди. – Сен Арастусан.

– Ҳа, – жавоб берди Арасту, Александрнинг нигоҳи ёшига нисбатан оғир ва пурмаънолигини ўзича қайд этиб. – Сен эса Александр...

– Александр Макдуний, – Арастунинг гапига тузатиш киритди тахт вориси, – Сен билан суҳбатлашиб, Афина ҳақидаги ҳикояларни тингламоқчиман. Ундан кейин, одамлар яшайдиган ернинг катталиги қандайлигини билгим келади.

– Буни билиб нима қиласан? – сўради ўғлидан Филипп.

– У жудаям кичкина эмасмикан деб кўрқаман, – жавоб берди Александр.

– Сиз, отажон, мен кўлимга қилич олгунича уни забт этишга улгурасиз.

Филипп қорнини ушлаганча қаҳ-қаҳ уриб кулди. Кейин Арастудан бир неча марта қайталаб сўради:

– Қалай бизнинг ўғилча? Ақлли-а, тўғрими?

– Ҳа, – босиқлик билан жавоб берди Арасту. – Ҳа, у ақлли. – Шундай деди-да, Филипп билан асосий масалани муҳокама қилиш мумкин бўлган кун ва соатни кутиб қолди.

Филипп эса гўё шу муҳокамадан қочгандек Арасту билан суҳбатни жиддийлаштириб ўтирмади, унинг кўплаб саволларини бу қулоғи билан эшитиб, наригисидан чиқариб юборар экан, ўзи ва қадрли меҳмон учун тинмай мусаллас буюрар эди. Филипп унга отхонасини, аскарларини, хазиналарини кўрсатди, ўйингоҳда элчилар шарафига машқ мусобақалари уюштирди, театрда томоша ташкиллаштирди, у ерда ҳам машшоқлар, хонандалар ва шоирлар ўз ҳунарлари билан мусобақалашдилар.

– Шодиёналар ҳам одамни чарчатар экан, – тан олди Арасту Филиппнинг хилватда у билан гаплашишдан атайлаб ўзини олиб қочаётганини англаб. – Аполлон байрами ва Афлотуннинг туғилган куни яқинлашиб

келаяпти... Мен Афинада бўлишим керак. – Шундай дея у Филиппга саволомуз қараб қўйди.

– Бўпти, – мийиғида кулди Филипп. – Бўпти, дўстим, – такрорлади у хўрсиниб. – Менинг истагим битта: бутун Эллада кўшинига қўмондонлик қилиш, уни ёмон кўрганам форсларга қарши жангга ташлаш; улар менга зимдан қотилларини юбориб, шарқдаги мамлакатимга сира тинчлик бермаяпти. Бунда менга маъбудлар ёрдам беради. Улар ақллидирлар, Арасту, мени Афинани вайрон этишга гиж-гижламайдилар... Бор гап шу, Арасту. Сен берган саволларга, қилган илтимосларингга ва огохлантиришларингга берадиган бор-йўқ жавобим шу. Демосфенга айт, бозорчи шаллакиларга ўхшаб сўкинавермасин, исмимни булғаламасин. Бизларнинг тақдиримиз маъбудлар қўлида. Аммо сенга ишониб топширадиган бир вазифам бор, Арасту, – ўғлимнинг тарбияси... Мен йўл қўядиган хатоларимни шу билан тузатишинг мумкиндир, балки. Имкон топганинда келгин...

Афинада Арастуни иккита қайғули хабар кутмоқда эди, Афлотун шогирдининг қайтиб келишини кутмасдан вафот этганди, севимли устозининг қайтиб келишини кутмасдан Феофраст ҳам кетиб қолганди. Спевсип Арастуга деди:

– Афлотун ўзининг туғилган куни шарафига уюштирилган базми жамшидда ҳаётдан кўз юмди.

– Феофраст нега Академияни тарк этди? – сўради Арасту.

Спевсип бир нарсани қидиргандек индамай экседрада кезинарди, сўнг Арастунинг олдига келди-да, унинг кўзига қараб деди:

– Тўғрисини айтсам, Феофраст мени севмасди ва мендан кўрқарди. Мен схолярх бўлганимдан кейин эса...

– Навбат менга келгани кўриниб турибди, – деди Арасту.

– Энди Афлотун йўқлигида сен Академияни ташлаб кетолмайсан! – эътироз билдирди Спевсип. – Мен Афлотунга сўз бергандимки...

– Нима деб сўз бергандинг?

– Гарчи мен схолярх бўлсам-да, Академиянинг ақли – сенсан, Арасту. Жон бераётиб Афлотун шундай деди.

– Йўқотишлар донишмандларни руҳий чўққиларга кўтаради, Спевсип. Сендан миннатдор эмасман, аммо сенинг ақлимга бўлган ишончингни кадрлайман, – деди Арасту.

Улар кучоқлашишди. Қайғунинг хусусияти шунақа – у одамларни яқинлаштиради. Аммо қайғу ўтиб кетади.

БЕШИНЧИ БОБ

Митилена. Феофраст

Арасту ва Ксенократ ҳали қуёш чиқмасдан аввал савдогар Лахетнинг кемасида Пирейни тарк этдилар. Савдогар Лесбос оролига зайтун ёғи олиб бораётган эди. Улар икки ҳафта денгизда сузиб, учинчи ҳафтада Митиленага етиб келишди. Бу ерда уларни ярим йил аввал Афинадан Лесбос оролига келган Феофраст кутаётган эди.

Феофраст гоҳ Арастуни, гоҳ Ксенократни кучоқлар, бахтиёрлигидан боши осмонда эди. У ҳаяжонланиб, азиз устозларини қаёққа ўтказишни, нималар билан меҳмон қилишни ўйлаб жони ҳалак эди. У меҳмонларга меҳр кўрсатиб, шодлигидан кўзига ёш олди.

– Ўтган ой Лесбосга келган кемада, устоз Арасту, сизнинг мактубингизни олиб келишган эди. Ксенократ икковингиз Митиленага бориб қоламиз, деб ёзибсиз. Ўшандан бери ҳар куни соҳилган келиб, сизларни кутаман. Ҳар куни... – Феофраст шодлигидан нима қилишни билмай, яна меҳмонларни кучоқлар эди.

Аммо, афсуски, Феофраст устозлари билан суҳбатга тўймай қолди. Меҳмонлар уч кунгина бу ерда бўлиб, тўртинчи куни, ҳаво очиклигида Атарнеяга, Гермий ҳузурига йўл олдилар. Атарнея бу ердан унчалик узок эмас, ҳаво очик пайтларда соҳили кўриниб ҳам туради.

Арасту ва Ксенократ Атарнея ва Асс мустабиди Гермий юборган триерада йўлга чиқдилар. Уч қатор эшкакчилар бошлиғи – триерарх ёрдамчисига секин буйруқ берар, ёрдамчи баланд овозда эшкакчи қулларга буйруқни етказар, улар най жўрлигида эшкак эшар эдилар. Триеранинг тумшугидаги мис зирҳли таран учи қуёшда ялтирарди.

Кема палубасида Арасту ва Ксенократ учун иккита юмшоқ курси ва стол қўйилган, столдаги дастурхонда сархил ноз-неъматлар муҳайё эди. Тўрт кул оқ парда тутиб, меҳмонларни қуёш тигидан асраб турар эдилар. Иккита ёш канизак дастурхонга мевалар, таомлар қўяр, хумдондаги Лесбос майига асал ва сув аралаштириб турар эдилар

Арасту ва Ксенократ Афинани тарк этишдан афсусланмаётган эдилар. Афлотун вафотидан сўнг Академияга схоларх бўлиб олган такаббур ва ҳовлиқма Спевсип ўзини Афлотундан кейинги биринчи файласуф деб билар, муаллим ва талабаларга қўпол муомала қилар эди. Илм-фанда Спевсипга нисбатан Арасту ва Ксенократ анча кучли эдилар¹.

Афиналиклар Ксенократни Пеллага элчилар қаторида борганида музокара-ларда фаол қатнашмади, нутқлари билан Филиппга таъсир кўрсатмади, умумий суҳбатларда иштирок этмади, давлат маблағини совурди деб айблади. Бу айбловларни ноҳақ деб билган Ксенократ бунга қарши шундай деди:

– Элчилардан кимлар унинг пулига учиб сотқинлик қилганини подшоҳ Филиппнинг ўзи яхши билади. У мени ҳеч бир бойлик билан гапига кўндиролмаганини ҳам билади.

Арасту дўсти Ксенократни ҳимоя қилди, ундан айбловни олиб ташладилар, лекин у афиналик давлат арбобларидан хафа бўлди ва ўз юрти

¹ Таржимонлар изоҳи: тахминан II-III аср юнон муаллифи Диоген Лаэртий Афлотуннинг истеъдодли шогирдларидан бири Ксенократ ҳақида бундай ёзади: "...Ксенократ устози Афлотундан сира айрилмасди. Афлотун Сицилияга, мустабид Дионисийга насиҳат қилиш учун борганида Ксенократ у билан бирга эди. Мустабид Дионисий Афлотунни улимга ҳукм қилмоқчи бўлганида Ксенократ "Аввал мени ўлдиришлар" деган ва мустабид қарорини ўзгартирган эди". Диоген Лаэртийнинг ёзишича, Афина кенгаши Мақдуния подшоҳи Филипп ҳузурига элчилар юборганида фақат Ксенократ унинг зиёфатларига қатнашмаган, совғаларини қабул қилмаган. Кейинчалик Филиппнинг ўғли Александр Ксенократга кўп тилла тангалар юборганида у озгинасини олиб, қолганини қайтариб юборган ва сенинг қўшинингга кўпроқ пул керак, деган экан.

Ксенократ фалсафа ва шеърят билан шуғулланган. Асарлари: "Табиат ҳақида" 6 китоб, "До-нишмандлик ҳақида" 6 китоб, "Бахт ҳақида" 2 китоб, "Озодлик ҳақида", "Дўстлик ҳақида", "Бойлик ҳақида", "Давлат ҳақида", "Қарама-қаршилик ҳақида", "Эҳтирослар ҳақида", "Тақдир ҳақида", "Мард-лик ҳақида", "Рух ҳақида", "Санъат ҳақида", "Тушунш ҳақида" 8 китоб, "Баҳсли масалаларни ҳал этиш" 10 китоб, "Пифагор масалалари", "Ҳолатлар" 20 китоб, "Александрнинг ҳокимияти ҳақида" 4 китоб ва бошқалар. Афина кенгаши Ксенократни солиқларни тўламагани учун кул бозорига қўйган. Дмитрий Фалерий (Александр Мақдуний вафотидан кейинги Афина ҳукмдори) уни сотиб олиб, озод қилган. Ксенократ Афлотун академиясига Спевсипдан кейин, Арасту Мақдунияда эканлигида 25 йил раҳбарлик қилган.

Халкедонга қайтишга қарор қилди. Аммо Арасту уни Атернеяга, Гермий хузурига бирга боришга кўндирди. Арасту Афинадаги уйини сотди, кулларида фақат Тиманф ва Нелейни олиб қолди. У Нелейни Эвбеяга яқин Каристада кемадан тушириб, марҳума онасининг уйида яшаётган сингисиникига жўнатди. Камгап, “соқов” Тиманф эса кетишларидан уч-тўрт кун аввал вафот этди. “Энди мени ҳеч ким гапиртиролмади” – унинг сўнги сўзлари шундай эди.

Ксенократ дўсти Арастуга гумонини айтди:

– Гермий ўша биз билган Гермийми, ё мустабид бўлиб, ўзгариб қолганмикин? Дўстлигимизни унутмаганмикин? Мустабид бўлган одам софдиллигини йўқотади одатда. Дўстларни эслаш бошқа, дўст бўлиб қолиш бошқа...

– Борганимизда кўрамиз, – деди Арасту. Унинг ҳам кўнглида шундай гумонлар бор эди. – Замона ҳам одамларни ўзгартиради. Мабодо у ўзгариб қолган бўлса ҳам ажабланмаймиз.

Дўстларини кутиб олиш учун Гермий бир кун аввал Атарнеядан Ассга келди. У дўстларини сабрсизлик билан кутарди. Бутун Эллада донишмандларининг етакчилари сифатида шон-шуҳрат қозонган Арасту ва Ксенократнинг келиши фуқаролари олдида Гермийнинг ҳам шуҳратини оширар ва унга кўп шодликлар келтирар эди. Одатда мустабидларнинг дўсти бўлмайди, аммо Гермийнинг дўстлари бор эди. Одатда мустабидлар билан ҳеч ким баҳслашмайди. Гермийнинг дўстлари у билан баҳслашар эдилар. Одатда мустабид ҳеч кимдан, ҳеч бир байрамдан хурсанд бўлмайди. Гермий учун эса дўстлари Арасту билан Ксенократнинг келиши хурсандчилик, чинакам байрам эди. Гермий фармони билан Ассда азиз меҳмонларга кенг, хашаматли уй, Арасту ва Ксенократ талабалар ва дўстлари билан суҳбат қилиши учун ўриндиқлар қўйилган сокин хиёбонлари бор катта боғ тайёрлаб қўйилган эди. Гермий давлат ишидан бўшаган вақтларида бу ерга келиб, дўстлари билан юксак ва мангу масалалар ҳақида суҳбатлашмоқчи эди. У дўстларини Атарнеядаги саройига ҳам таклиф этиш ниятида эди албатта, аммо давлат ишлари билан уларни кўп чалғитмоқчи эмасди. Ассда эса майда икир-чикирлар, турли ўткинчи ташвишлардан йироқ соф рух учун қизиқарли мангу фалсафий масалалар муҳокама қилинар эди. Афлотун Академиясини Афинада ботаётган куёши бу ерда – Ассда чарақлаб чиқиши учун Арасту ва Ксенократнинг донишмандлик мактаби очилмоқда эди.

Гермий кўпчилик мулозимлари, амалдорлари билан Асс бандаргоҳига келиб, кемадан тушаётганида халойиқ жўр бўлиб, уни шарафладилар:

– Гермийга шон-шарафлар! Германияга шон-шарафлар!

Кўп ўтмай Арастуни ва Ксенократни олиб келган триера Асс бандаргоҳига бир стадий яқин келиб қолганида икки донишмандни оломон жўр бўлиб шарафлади.

Келган кема зинаси олдида меҳмонларни кутиб турган Гермий ҳокимлиги, улуғлиги эсидан чиқиб, зинадан югуриб палубага чиқди ва дўстларини кучоқлаб кутиб олди. У хурсандлигидан ҳам қулар, ҳам йиғлар эди...

– Паҳлавон бўлиб кетибсан, – деди у Ксенократни кучоқлар экан. – Жиддий қарашингдан кўрқиб кетдим...

– Сен бўлсанг жуда озиб кетибсан, рангинг оқарган, касалмисан?

Гермий бу гапга хафа бўлмади. У Арастуни кучоқлар экан:

– Сен ростдан Арастумисан? Кичкина бола эдинг, энди эса бутун Элладага шон-шухрат келтирган донишманд бўлибсан, қойилман, – деди.

– Соҳилга тушайлик. Бизга мулқингни кўрсат, – деди Арасту ҳам уни кучоклаб.

Бандаргоҳдан хизматчилар Арасту ва Ксенократни иккита замбилга ўтқазиб, кўтариб борардилар. Гермий эса юганларининг тилласи куёшда ярқираган ўз отида уларнинг ўртасида борарди.

Гермий бу йўлни Гомер қандай таърифлаб ёзганини эслатди:

– Гомер “Ассга қараб юрсанг, ўлим чегарасига тезроқ етасан”, деб ёзган. Отахон Гомер бу тик йўлдан ўзи юрган бўлса керак, уни лаънатлабди. Сизлар ҳам, дўстларим, вақти келиб мени лаънатласангиз шон-шухратим янада ошарди. Асс сизларнинг келганингизни шарафлаб, байрам қилмоқда.

Ростдан ҳам шундай эди. Гермий меҳмонларни қаерга бошлаб борса, уларнинг шарафига томошалар, ўйинлар ўтказилди. Кутилмаганда Арасту касал бўлиб қолди. Қорнида кучли оғриқ пайдо бўлди. У Тиманфдан ўрганиб олганидек, ўзига шифобахш гиёҳлардан дамламалар тайёрлади. Гермий унга ўзининг табибларини юборди, аммо Арастунинг дардини Гермийнинг жияни Пифида даволади.

Пифида чўрилари билан кириб келганида Арасту боғдаги ёнғок дарахтининг соясида ётган, қорни оғриётган эди.

– Хайрэ, Арасту, – деди қиз бемор ётган жойда тўхтаб. – Мен, Пифида, сени кўришга ва соғлигингни сўрашга келдим. Гермий айтдики...

Арасту қизнинг гўзаллигидан ҳаяжонга тушиб, тили калимага келмай қолди. Қиз сўзини давом этди:

– Гермий айтдики, у сенга берган ваъдасини унутмабди.

– Қанақа ваъдасини?

– Билмадим. Буни менга айтмади, – кулиб, деди Пифида ва беморга яқин келиб, кўзини катта очиб қаради. – Сен, Арастусан, тўғрими?

– Тўғри. Сен ўзинг кимсан?

– Мен Гермийнинг жияни Пифидаман.

– Ёшинг нечада? Сир бўлмаса?

– Гуллар фақат очилганда чиройли. Қизлар ҳам фақат гул очган ёшлик чоғида чиройли бўлади. Ўзинг неча ёшдасан?

– Файласуфлар қаримайди, мангу ёш бўлади.

– Мен сенинг уйингни, боғингни кўрмоқчиман. Файласуфлар уйи деганлари шу ердами?

– Ҳа, шу ерда. Тўғри айтишибди.

Кувнок қиз билан боғда ва турли хоналарда айланиб юришганида Арастунинг оғриғи ўз-ўзидан йўқолди. У касаллигини эслганида аллақачон соғайиб қолган эди.

Пифида Файласуфлар уйига яна бир неча марта келиб кетди. Ҳар келганида Арасту:

– Гермий қани? Нега келмаяпти? Уни кўрсанг айтиб қўй. Мен унинг ваъдасини бажаришини сабрсизлик билан кутаман, – дерди.

Қиз амакисининг ваъдаси Арастунинг унга уйлантириш эканлигини билиб олган эди. Пифида тақдирдан хурсанд, буюк донишманднинг сеvimли ёри бўлиш улкан бахт эди. Арасту уни севиб қолган, қиз ҳам уни севарди.

Ксенократ дўстининг севгилисидан билан овора бўлиб, фалсафани ташлаб қўйишини истамасди. Лекин дўстига гапи таъсир қилмагач, охири қўл силтади.

– Ошиқ файласуф ошиқ эфеб каби телбадир, – деди у. – Барча ошиқлар азалдан шеър ёзадилар. Сен ҳам шеърларингни буюк фалсафий фикрлар, ҳақиқатлар ёзиладиган пишиқ пергаментларга эмас, мумланган тахтачаларга ёки папирусларга ёзсанг яхши бўларди.

– Севги ҳақиқатлари ҳам мангу яшайди, – эътироз билдирди Арасту. – Токи инсон бор экан, муҳаббат ҳам бор.

Ассда фалсафа мактаби ташкил этиш билан асосан Ксенократ шуғалланди. У Файласуфлар уйида Асс ва Атарнеяда топиш мумкин бўлган барча китобларни тўплади. Файласуфлар уйининг низомини ёзди, юзга яқин толиблар билан суҳбатлашди, улар билан машғулотларни бир ўзи бошлаб юборди.

Гермий давлат ишлари билан бандлиги сабабли, кам келарди. У Ксенократнинг дарсларини икки марта тинглади, қолган вақтларида Арасту билан унинг тўйи ҳақида суҳбатлашарди. Гермий фақат бир марта Арасту ва Ксенократ билан давлат ишлари ҳақида суҳбатлашди. Ўз давлати учун ёзган бошқарувга доир қонунларини дўстлари баҳолашини истарди.

– Давлат қонунларини баҳолаш учун, бу давлатда фуқаролар қандай яшаётганини билиш зарур, – деди Арасту. – Қонунлар баъзилар учун яхши, баъзилар учун ёмон бўлиши мумкин. Солон¹ Афина қонунлари кўпчилик фуқаролар учун яхшилигини мактаган эди. Агар қонунлар фуқароларнинг ҳаётини яхшилашга ёрдам бермаса, уларни халқ қабул қилмайди. Яхши қонунлари бор давлатда бошига қайғу, қулфат тушган одамга ҳамма ёрдам беради. Қонунлар жамиятни ҳимоя қилиши зарур. Афсуски, мен ҳали бундай меҳр-шафқатли халқни ҳам, бундай халқни ҳимоя қилувчи қонунларни ҳам кўрмадим.

Бу фикрларга Ксенократ эътироз билдирди:

– Янгича қонунлар халқнинг ҳаётини яхшилаши мумкин. Устозимиз Афлотун яхши қонунлари бўлган ажойиб давлат намунасини кўрсатиб берди-ку².

– Тўғри, – деди Арасту. – Аммо бу қонунларга фуқаролар қанчалик амал қилади – шуни билиш керак. Масалан, қулларни озод қилиш ҳақида қонун чиқариш мумкин. Аммо агар қуллар ва қулдорчилик бўлмаса, биз бу ёққа келган триерамизда ким эшкак эшарди? Эшкакчилар бўлмаса, кемамиз денгизда писта пўчоғидай тўлқинларга ўйинчоқ бўлар эди. Давлат ҳам қулларсиз ана шундай аҳволга тушиб қоларди. Шу сабабли биз қулларни озод қилиш ҳақидаги қонунни ҳам, бошқа яхши қонунларни ҳам чиқаролмаймиз. Устозимиз Афлотун ҳам “Дарёлар тескарисига оқизилсин” деган қонун чиқармаган, агар бундай қонун чиқарилганда ҳам дарёлар тескарисига оқмас эди.

– Қулчилик дунёни вайрон қилади, – деди Ксенократ тундлашиб.

– Демократия дунёни вайрон қилади, – деди Гермий.

Арасту бу иккала фикрга қўшилмади:

– Дунёни бойлар ва камбағаллар борлиги, бир тўда бойлар неча минглаб камбағалларнинг ҳаққини ўзлаштириб олгани вайрон қилади. Бойлар янада бойийди, камбағаллар янада камбағаллашиб, гадоларга айланади. Мана шунга йўл қўймайдиган адолатли қонунларни ўйлаб топиш керак. Гермий, сенинг қонунларингни тўйдан кейин кўриб чикаман.

¹ Солон (тахм. эр. авв. 638-559 йилларда яшаган) – афиналик сиёсат арбоби, шоир ва файласуф.

² Афлотуннинг “Давлат” ва “Қонунлар” асарлари кўзда тутилмоқда.

Кузда камтарона тўй бўлди. Афина одатларига кўра, оқ рўмол ёпинган, гулчамбар таққан келинни соябон аравада янгалари куёвнинг уйига яқин жойга олиб келиб, беркитиб қўйишар, куёв уни излаб, ёлғондакам жанг қилиб ва совға-суюнчилар бериб, “кутқариб” оларди. Арасту бу одатни қисқартириб, Пифиадани даст кўтаради-да, аёлларнинг қий-чуви остида куёв учун ясалган уйга олиб кетди. Тўйда буюк файласуфни кўриш учун оқиб келиб, икки кўчани тўлдирган халойиқ куёвни излар эди. Файласуфни кўрганлар хурсанд бўлдилар, кўролмаганлар армонда қолдилар.

Арасту келинни ёниб турган ўчоқ олдига олиб келди, Пифиада кафтини олов тафтига тутди. Бу энди унинг ўчоқ маъбудаси ҳимоясида бўлишини билдирарди. Улар ясатилган дастурхондаги тўй учун тайёрланган нон ва пишириклардан татиб кўрдилар. Сўнг Каллироя тоғидаги булоқдан узунчоқ кумуш кўзаларда олиб келинган муқаддас сувда юзларини ювдилар. Сўнг барча элладалиқлар удумига кўра, тўй шовқин-суронидан олис, ичкари хонага кириб кетдилар.

Арасту тўйдан кейин ҳам анча вақтгача фалсафа ишларига аралашмади, гўзал Пифиаданинг кучоғидан чиқмади. У Пифиада шарафига муқаддас меҳроб ясаб, ибодатхоналарга хайр-эҳсонлар қилди. Арасту яна дўсти Гермий ва авлодларини шарафлаб мадҳиялар ёзди. Фақат ишқ оламида яшади.

Ксенократ дўстини неча бор огоҳлантирди:

– Арасту, сен телба бўлиб қолибсан. Асс аҳолиси устингдан кулмоқда. Мен ҳам жуда норозиман. Мен бу ердан кетаман.

– Жуда яхши, – деди Арасту. – Кетсанг кетавер. Ҳаммангиз менинг бахтимга ҳасад қилибсизлар... Кетавер...

Бу суҳбатдан хабар топган Пифиада эрига шундай деди:

– Мен яқинда туғишга тайёрланиш учун кетаман. Дўстинг Ксенократ кетиб қолса, ёлғиз қоласан...

Арасту дўстини излаб елиб-югурди, аммо тополмади. Ксенократ оҳанрабо тошлари сирини ўрганиш учун Магнесияга кетган эди. У Арастунинг хизматкорларига бундай гапни айтиб қўйинглар дебди: “Аҳмоқ оҳанрабо тошлар бир-бирига интилади, оқил одамлар эса бир аёл сабаб, жанжаллашиб, бир-биридан узоқлашади”.

Гермий келиб, Арастуни Атернеяга, Макдуния элчилари шарафига берилаётган зиёфатларга таклиф қилди. Ксенократ кетиб қолганидан кейин Арастунинг кайфияти унчалик яхшимас, зиёфатга ҳуши йўқ эди. Аммо Гермий “Бормасанг бўлмайди”, деди. Арасту Атернеядан уч кунда қайтиб келди ва хотини билан маслаҳатлашиб, Магнесияга Ксенократни излаб кетди. Аммо уни тополмади.

Ксенократ Магнесиядан Измирга, ундан Афинага йўл олган экан. У Арастуга қисқа мактубида бундай дебди: “Мен Афинага қайтмоқдаман. Ассдаги шогирдларимга ҳам устозлик қил. Агар шон-шуҳратинг Афинага етиб борса, буни таклиф деб қабул қиламан ва ёнингга қайтаман”.

Арасту хотинини Атарнеяга жўнатиб, ўзи Файласуфлар уйидаги ишларга шўнғиди. Гермий ҳам унинг фалсафий суҳбатларини эшитиш учун келиб турди. Пергам, Скепис, Митилена донишмандлари Ассга, Арастунинг Файласуфлар уйига меҳмон бўлиб кела бошладилар. Севимли шогирди Феофрастнинг келгани Арастуни жуда севинтирди.

Арасту шогирдини кучоқлар экан:

– Кел, энди сира ажралмаймиз, деб аҳдлашайлик, – деди.

– Яхши, – деди Феофраст, – агар бу кўлимиздан келса.

– Кўлимиздан келади, – деди Арасту.

Ассдаги Файласуфлар уйи ва донишманд Арастунинг асарлари, шон-шуҳрати бутун Элладага тарқалди. Ассга янада кўпроқ шаҳар-давлатлардан юксак мартабали меҳмонлар келадиган бўлди. Улар ўз ватанларига қайтиб, Арастунинг донолиги учун, Гермийни эса фалсафага ҳомийлик қилгани учун мактаб, шарафлар эдилар.

Пифиада жуда хурсанд эди. “Одамлар сендай дўсти бўлгани учун Гермийга ҳам ҳавас, ҳам ҳасад қидмоқдалар”, – дерди у.

Улар қиз фарзанд кўрдилар.

– Қизимизга қандай исм қўямиз? – сўради Пифиада.

– Мен билган энг чиройли исм – Пифиада, – деди Арасту.

Арастунинг Ассда, Гермий хузурида машҳурлиги овозаси Мақдуниягача, Филиппгача етиб борди. У бир мактубида “Арасту, агар Гермийнинг ҳомийлигидан зериксанг, менинг хузуримга кел, дўстим Гермийга ҳасад қилаяпман”, дебди.

Арасту Филиппнинг мактубини Гермийга кўрсатди. У хавотирланиб сўради:

– Ростдан ҳам, менинг ҳомийлигим сени зериктирдими?

– Йўқ, – деди Арасту. – Мен фақат Флиппга ростдан ҳам дўстмисан, демокчи эдим.

– Ҳа, дўстман, лекин яқинимда Эрон бор, Артаксеркснинг саркардаси Мемнон бор, мен у билан ҳам дўст бўлишим зарур. Афина ҳозир унчалик қудратли эмас, Филипп эса чиндан ҳам қудратли.

– Родослик Мемнон нимага келибди?

– У мен билан дўстлашмоқчи. Мен йўқ дейолмайман, чунки унинг ортида Эрон, Артаксеркс бор. Мемнон сенинг доврўфингни эшитибди, сен билан суҳбатлашмоқчи.

– Бемалол. Унинг мақсадини ҳам билиб оламиз. Лекин сен ҳам биласанки, Филипп Мақдуния байроғи остида барча Эллада давлатларини бирлаштира олади. Бундай қудратли иттифоқ жуда зарур. Аммо Филипп жуда кўпол ва таккабур. Унинг доно вазири ё устози ҳам йўқ. Аммо унинг ўғли Александр бор. У ҳали ёш ва уни мардликка, доноликка, адолатни севишга ўргатса бўлади.

– Яъни, сен Мақдунияга кетмоқчисан?

– Ҳозир эмас. Эҳтимол, бир ё икки йилдан сўнг кетишимга тўғри келар. Сен, Гермий, ўша вақтда менга рухсат беришинг зарур.

– Тушунаман, – деди Гермий маъюсланиб. – Сиёсий вазият яқин дўстларни ҳам бир-биридан узоклаштиради.

Арасту Эрон саркардаси Мемнон билан суҳбатлашаётган вақтида югуриб келган Феофраст унга Ксенократ келаётганини айтди.

– Ксенократ келдими? – Арасту шошиб ўрнидан кўзгалди. – Зевсга шон-шарафлар бўлсин! Қани у, қаерда?

– У бандаргоҳдан шаҳар томон келмоқда.

– Мен уни кутиб олишим керак, – деб Арасту саркарда Мемнон билан хайрлашди. – Эртага суҳбатимизни давом эттирамиз.

– Мен аввал Гермийга ҳавас қилаётгандим, – деди Мемнон. – Энди Ксенократга ҳавас қилаяпман.

Арасту отидан сакраб тушиб, Ксенократ билан кучоқлашиб кўришди.

– Сен чакирганинг учун келдим, – деди Ксенократ.

– Чақирдим, – деди Арасту дўстини маҳкамрок кучоқлар экан.

– Сенга Спевсипдан, Демосфендан, Герпиллидадан, Никанордан саломлар келтирдим.

– Герпиллида дейсанми? У мени ҳамон эслар эканми?

– У сени севади, – деди Ксенократ.

Дўстлар отга минмадилар. Ксенократ пиёда юришни хоҳларди.

– Гомер Ассга пиёда борган экан. Биз ҳам унинг изидан бора қолайлик.

Арасту хизматкорларига отларни олиб кетишни буюрди.

– Пифиада соғ-саломатми? – сўради Ксенократ.

– Энди уйимда иккита Пифиада бор: аёлим ва қизим.

– Иккаласига меҳринг бўлинар экан-да?

– Йўқ, меҳрим учинси-да.

– Учинчи ким экан?

– Фалсафа, – деди Арасту. Сўнг сўради:

– Афина соғ-саломатми?

– Афина – касал, – деди Ксенократ. – Мешқорин бойлар Филиппни кутмоқдалар. Камбағал ва гадолар бойларни лаънатламоқда ва Демосфеннинг нутқларини тингламоқда. Нотиқ Эсхин Демосфенни сўкмоқда. Машҳур халқ маталидаги каби: “Шон-шавкатли афиналиклар қудратда тенгсиз, гуноҳкор афиналиклар гуноҳда тенгсиз. Аттика заминида энг тотли асал ҳам, энг кучли заҳар ҳам бор”.

– Академия Афлотун даври қайтиб келади, деган орзу билан яшамоқда. Афлотуннинг шогирдлари энди ҳаётни шарҳламай, Афлотун асарларини шарҳлаш билан машғул.

– Тушларни шарҳлаётган эканларда. Дунё ларзада, буюк ўзгаришлар арафасидамиз. Сен билан биз бу алғов-далғовларни, бўрон, довулларни кўрамыз. Дунё қай аҳволда бўлса ҳам биз файласуфлар халқларга ёлғонлар қайси, ҳақиқатлар қайсиллигини ўргатишимиз зарур. Одамлар ўзгарган, парчаланган ҳақиқатларни бирлаштириб, бутун ҳақиқатни кўра билишлари керак. Бизнинг асарларимиз шу ҳақда. Ўзимиз қабрда ётсак ҳам фалсафий фикрларимиз дунёни тўғри йўлга бошлайди. Одамлар парчаланган, бир-бирларига душман давлатларда эмас, балки ёлғонлардан ҳақиқат устун келган янги дунёга кадам қўядилар. Бизнинг меҳнатимиз, майли, мана шу тикка йўл каби оғир, машаққатли бўлсин. Аммо, йўл охирида бизни қанотли отлар кутиб туради.

Ксенократ бир зум тўхтаб, юқорига қаради, у ерда ростдан ҳам уларни отлари кутиб туришарди.

– Ҳозирги айтганларингни ёзиб қўйиш керак, Арасту, – деди Ксенократ таъсирланиб. – Гомернинг сўзларидан кам эмас бу сўзлар.

– Бу қисқа нутқни сенга бағишладим, Ксенократ, – деди Арасту. – Ҳа, фақат сен учун бўлсин бу сўзлар.

Эрон саркардаси Мемнон бир неча ойдан сўнг Ассга, Файласуфлар уйини кўришга келди. Совғага Бобил донишмандларининг ҳикматлари ёзилган бир неча ўрам пергаментни олиб келди. Гермийнинг меҳмондўстлигини мақтади. Уни ва барча файласуфларни Сузага таклиф этди, уларга ўз кутубхонасини ва осмондан тушган тошлар – метеоритлар тўпламини кўрсатишни ваъда қилди.

– Эронга борайлик, – деди Гермий дўстларига. – Эрондаги бу мартабадаги битта дўст бутун бошли кўшинга тенг...

– Йўк, – деди Арасту. – Бормаймиз. Мен унинг болдай ширин гапларига ишонмайман. Унинг дўстлиги ва саховати – душман найранги. Унинг кўзларидан макр, сўзларида захар бор.

– Ҳаво айнигани сенга таъсир қилдими? – ажабланди Гермий. – Қизалоғинг касал. Филиппга мактуб ёзганингдан Ксенократ хафа... Мемнонга нега ишонмайсан? Сизлар бормасангиз якка ўзим бораман.

– Ихтиёр сенда, боргинг келса боравер. Лекин менинг сўзларимни унутма. Менинг бирор маслаҳатимни олмасанг, мен ҳам Филиппнинг таклифига рози бўламан. Демак, сен – Сузага, мен – Пеллага жўнайман. Қизчам соғайиши билан кетаман. аммо сен Мемнонга кўп ишонаверма.

Бир ҳафтадан сўнг Гермий Эрон саркардаси саройига кетди. Афина кенгаши уни хоинга чиқарди. Афиналиклар Арастунинг ҳам душман Макдуния тарафдори деб, ўлимга ҳукм қилар эдилар. Энди Арасту Макдуния пойтахти Пеллага қочиши зарур бўлиб қолди. У Феофрастни топиб “Ксенократ иккалангиз Файласуфлар уйидаги китобларни ва жиҳозларни тахлаб, ўраб, боғлаб, тинчроқ жойга олиб кетинглар” деди.

– Гермий билан орангиз бузилдими? – сўради Феофраст.

– Йўк, – деди Арасту. – Аммо, Гермийга ҳам, бизга ҳам ўлим хавфи яқинлашди.

Германий Мемноннинг саройига бориши билан, ушланиб, қўл-оёғи кишанланди ва Артаксеркс хузурига олиб борилди. Артаксеркс уни Макдуния подшоҳи Филипп билан Эронга қарши иттифоқ тузгансан, деган айбловлар билан дорга осишга ҳукм қилди.

Ўша куниек Гермий қатл этилди. Бу хабар уч кунда Атарнеяга етиб келди. Яна уч кундан сўнг Мемнон бошчилигида Эрон кўшинлари Атарнея ва Ассга бостириб кирдилар.

Феофраст устози Арастуни ва Ксенократни Митиленада қолдиришга роса ҳаракат қилди. “Бу ерда аввалгидан ҳам катта ва чиройли Файласуфлар уйи очамиз, менинг бойлигим етарли”, деди. Аммо улар бу таклифга кўнмадилар.

– Йўк, – деди Арасту. – Мени Филипп чақирмоқда.

– Йўк, – деди Ксенократ. – Мен Афинага қайтаман.

Митиленадан аввал Арастунинг кемаси йўлга чиқди. Ксенократ дўстини кузатишга келмади.

Ксенократ Феофрастга тушунтирди:

– Филиппнинг дўсти Афинанинг душманидир. Устозинг Арасту Пеллада шон-шухрат қозонгандан кейин ўзинг нима қиласан, Феофраст?

Феофраст кўнглидагини Ксенократга айтмади. У “Мен Митиленада қоламан”, деди. Аммо Ксенократ тушган кема Афина сари йўл олгач, Феофраст Митиленадаги китоблар, қўлёзмалар, зарур жиҳозларни йиғиштирди ва бир неча ҳафтадан сўнг Пеллага, устози ёнига етиб келди.

Филипп ва Александр

Арасту Пелладада, Филипп ҳузурида иззат-ҳурматда яшар экан, нима учундир, Афинадалигида ёввойи Тимоннинг ўлими олдидан йиғлаганини эслади.

– Нимага йиғлаяпсан, қария Тимон? – сўраганди ўшанда Арасту. – Ахир сен учун Афина ҳам, ҳаёт ҳам ўйлашга арзимас эди-ку?

Тимон бошини тошга қўйиб ётган еридан олисдаги Афина деворлари, Акропол бинолари қуёш нурларида ярқираб кўринарди.

– Мен ҳаётдан кўз юмаётганимга эмас, ватаним Элладани энди кўролмаيمان, деб йиғлаяпман. Эҳтимол, энди Элладага бир гиёҳ, гул, тикон ёки пашша бўлиб қайтарман. Унда Элладани қандай кўраман?

– Аҳмоқона саволим учун мени кечир, – деди Арасту.

Қария Тимоннинг Афина халқидан кўнгли қолгани бежиз эмасди. Афиналиклар арзимас душмани – Локрида аҳлини жазолаш учун Макдуния подшоҳи Филиппни ёрдамга чақирдилар. Буларнинг душманлиги беسابаб эмасди. Локридаликлар Дельфадаги Аполлон ибодатхонасига қарашли ерларни тортиб олиб, қохинларини дўппослаб, урганлар. Аввалроқ, шу ибодатхона қохинлари Локрида заминида баъзи йилларда ҳосил унмай, қаҳатчилик бўлган вақтида уларнинг энг яхши ерларини арзон-гаровга сотиб олганлар. Локрида аҳолисига ёмон, тошлоқ ерлар қолган. Локрида аҳолиси бундан ғазабланиб, Аполлон ибодатхонаси руҳонийларига ҳамла қилганлар. Тўғри, Локрида аҳли айбдор, лекин уларни жазолаш учун Филиппдан ёрдам сўраш афиналикларнинг аҳмоқлигидан бўлди. Филиппга Локрида аҳолисини жазолаш учун ҳозир Пелла кўчалари ва майдонларини тўлдирган жангчиларнинг ўндан бирини юбориш етарли эди.

– Бундай катта қўшин билан Эронга юриш қилсак бўлади, – деди Александр устози Арасту билан суҳбатда.

Отаси ҳарбий юришга Александрни ҳам жалб этганди. Шу сабабли Александр жангларда қаҳрамонлик кўрсатишни ўйлаб, ҳовлиқиб юрарди. Арастунинг дарсларини ҳам тингламай қўйди. Отасидан руҳсат олиши билан Александр дўстлари Певкет, Гестеион, Клит, Каллисфен ва Крактерни сафига олди. Александр суюнар, Арасту куйинар эди. Чунки, айёр ва маккор Филипп жуда катта қўшин билан фақат Локридани жазолаш билан чекланмасди. У бутун Эллада давлатларини эгаллашни кўзлаётган эди. Демосфен нутқларида афиналикларни шу фалокатдан огоҳлантираётган эди.

“Филипп Афинага қўшин киритади”. Бу фикрдан Арастунинг уйқуси қочди. У эрта тонгда туриб, Миезадан Пеллага йўл олади ва Филипп билан шу ҳақда гаплашади. У Арастунинг гапига қулоқ солмасачи? Александр бош қўмондон бўлиб қолса, эҳтимол, устознинг гапини тинглар.

Эллада шаҳар-давлатлари умумий душман Филипп эканлигини билганларида яна бирлашиб, қаршилик кўрсата олар эдилар. Аммо Афина аҳли ва бошқа эллинлар бундан беҳабар, кайф-сафога берилган эдилар. Айёр Филиппга худди шу керак эди. Отаси ўрнида Александр бўлганидими? У ёшлик ғайрати, ақл-заковати билан барча Эллада давлатларини ягона қудратли салтанатга айлантира оларди. Арастунинг бутун орзу-умиди

шунда эди. Гермий қатли учун форслардан қасос олиш ҳам фақат Александрнинг кўлидан келарди.

Арасту Дельфадаги Аполлон ибодатхонаси майдонида Гермийга хайкал ўрнатди ва унинг шоҳсупасига “У очиқ жангда енгилмади, уни макр-ҳийла билан ўлдирдилар” деб ёздирди.

Арастуни Филипп хузурига қўймадилар. У саркардалари билан кенгаш ўтказаётган эди. Александр ҳам кенгашда экан. Арасту вақтдан унумли фойдаланиш учун синглиси Геронинг ўғли, жияни Каллисфенга панд-насихат қилмоқчи бўлди. Улар боққа кириб бир курсида ўтирдилар.

– Сен синглимнинг ўғли, қондошимсан, Каллисфен. Александрнинг буюк юришларида қатнашиб, тарихнависи бўласан. Мен шу кунларда Александр билан бир умрга хайрлашаман.

– Нима учун? – ажабланди Каллисфен.

– Мен Александрга билиши керак бўлган барча билимларни ўргатиб бўлдим. Энди сен доимо унинг яқинида бўласан. Унинг мардлиги, фазилатлари ҳам, ҳовлиқмалик, манманлик, қизикқонлик, жаҳлдорлик каби нуқсонлари ҳам бор. Чексиз ҳокимият, қон тўкиш, доимий ғалабалар инсон феълени ўзгартиради.

– Тоғажон, – деди Каллисфен. – Кайфиятингиз бузилган кўринади.

– Йўқ, – деди Арасту. – Кайфиятим жойида. Фақат сени турли хавф-хатардан оғоҳлантиришим керак. Каллисфен, сен билан менинг томиримизда шифокорлик маъбуди Асклепий қони, Александрнинг томирида Геракл ва Ахиллнинг қони бор. Александрнинг ғзабини келтирувчи сўзлар айтма. Мендан аввал ҳам кўп файласуфлар подшоҳларга панд-насихат қилган. Сиракуза мустабиди Дионисий Биринчи маслаҳатчиси Афлотунни қул қилиб сотиб юборган. Дионисий Иккинчи Платонни ўлдиришига сал қолди. Хуллас, ҳали ҳеч бир файласуф подшоҳларни адолатли ва маърифатли қилолмаган. Аммо, мен Александр шундай адолатли ва маърифатли подшоҳ бўлишини орзу қиламан... Унинг тарбияси учун қилган меҳнатларим зое кетмас деб умид қиламан, лекин кўнглим ғаш...

– Александр келяпти, – севиниб ўрнидан турди Каллисфен.

Шоҳ саройи томонидан хурсанд дўстлари қуршовида Александр келаятган эди. Арасту унинг хурматига ўрнидан турди. Александр устозини кучоқлаб кўришаркан, севиниб:

– Кенгаш бир қарорга келди! Эртага сафарни бошлаймиз! – деди, аммо устозининг кўзидаги ғашликни сезиб ажабланди: – Устоз, сен бунга хурсанд эмасмисан? Сен ҳам биз билан борасан. Яқинда мен отлик қўшинларга қандай етакчилик қилганимни кўрасан.

– Сен, Александр, авваллари ҳам Миезадаги сабоқлардан қочиб, ҳар нарсага ўзингни урардинг. Мен абадий айриқ олдидан сенга сўнгги насихатларимни айтгани келдим.

– Ундай эмас, устоз, биз айрилмаймиз. Фақат хайрлашамиз. Майли, шу бугуноқ барчамиз Миезада бўлиб, сафар олдидан зиёфат қиламиз.

Дўстлари Александрни қувватлаб хайқиришди:

– Найчи нозанинларни ҳам чақирамиз!

Арасту ёшларнинг ғала-ғовури тинишини кутди ва сўзини давом эттирди:

– Мен ҳам зиёфатларингда қатнашсам бўлади. Аммо, Александр, ёлғиз ўзингга май мастлигидан аввал гувоҳларсиз айтадиган гапларим бор.

Александр ва дўстлари бу гапни унча хушламадилар.

– Майли, – деди Александр. – Розиман, майсиз ва гувоҳларсиз гаплашамиз. Аммо, шундан кейин, – деди қувониб, – май ва найчи нозанинлар бўлади!

Стримон дарёси соҳилида бунёд этилган нимфалар боғи гўзаллиги, сокинлиги билан жаннатни эслатарди. Арасту Макдунияга келиб, Фалсафа мактаби учун жой сўраганда Филипп унга шу боғни кўрсатган эди. Бу мактабда Арсатудан сабоқ олган болалар муқаддас ҳовузларни ва зилол сувли жилғаларни, дарахтзорларни кўриб, вазмин, ўйчан бўлиб қолар эдилар. Бу ерда Арастунинг ўзига ҳам овози секин, тантанавор, улуғвор янграётгандай туюларди.

У боғда, суянчиқли узун курсида Александрни кутиб ўтирар экан, салқин дарахтзорда турли қушларнинг бир-бирига жавобан сайрашларини тинглаб, ҳовуз сувида акс этган, ботаётган қуёш шафагини томоша қилиб, Александр билан бўладиган суҳбати ҳақида ўйларди.

– Салом, устоз, менга айтишларича, отам насиҳатларингни тингламай, сени хафа қилибди, – деди Александр. – Мен отам учун сендан узр сўрайман.

– Бўлиб туради. Филипп маст эди, мени танимади ҳам.

– Ҳа, отам юриш ҳақида қарор қабул қилинганини нишонлаб, кайфсафо қилмоқда...

– Нима қарор қилдингиз? – сўради Арасту.

Александр узун курсига, устози ёнига ўтирди ва унга яқин сурилиб, ундан миннатдорлигини изҳор қилди.

– Устоз, кўп йиллар сендан сабоқ олиб, улғайдим. Аммо, ҳали сендан ўрганадиган нарсаларим кўп эди. Устоз, сен менга Эллада тарихини, Эрон тарихини, географияни, астрономияни, эстетикани, сиёсат илмини, шеърятни, мантиқ-фикрлаш ва баҳслашув санъатини, олий фан – фалсафани ўргатдинг. Отам мени дунёга келтирди, сен менга дунёни ўргатдинг.

– Буни билганингдан хурсандман, раҳмат ва шукрона айтаман. Аммо бундан кейин сенга ҳаётнинг ўзи устоз бўлади. Қалбинг – дарё, ақлинг ўтқир бўлсин. Донолик нурлари фақат сайқал топган, тиниқ ва тоза кристалда ярқирайди. Сен ҳам ақлингга сайқал бер, уни занглардан тозала. Сен – якка ҳукмдор, монархнинг ўғли, мантиқий фикрласак, бўлғуси якка ҳукмдорсан. Аммо, бошқа якка ҳукмдорлардан фарқли ўларок, сен фақат олий ҳукмдор бўлиш билан чекланмай, илму-фан, санъат билан, фалсафа билан шуғулланасан...

– Ҳа, устоз, барча фанлар ҳам керакли, аммо фалсафа – барча фанларнинг подшоҳи экан.

– Шундай, – маъқуллади қулимсираб Арасту, қўлидаги мис шарда акс этган ўз юзига қарар экан. Александр ҳам энгашиб, шарда устозининг бурни ва оғзи катта кўринганини пайқаб, кулиб юборди. Александрнинг шардаги акси ҳам ундан қолишмас эди.

– Устоз, қўлингдаги шарни кўриб, кўнглимга ажойиб бир фикр келди. Шар – мангулик ва мукамаллик рамзи. Устоз, сен фалсафанг, илминг билан бутун дунёни забт этсанг, сенинг шогирдинг бўлган мен ҳам бутун дунёни эгаллаб, ўз мулкимга айлантурсам бўлади-ку! Ўзинг айтар эдинг, бир новда бу йил гулламаса, умуман гулламайди, дейолмаймиз. Баъзи новдалар минг йилда бир гуллайди. Мен ҳам минг йилларни олдиндан кўрмоқчиман.

– Ёшлик шуниси билан ғаройибки, унда туғилган фикрлар яхшилиқкамаи, ёмонлиқкамаи, билиб бўлмади.

– Устоз менинг бу фикрим яхшилиқка хизмат қилади. Мен бутун дунё мамлакатларини бўйсундиришни, шаҳарларга ўт қўйишни эмас, балки бир ҳукмдор қўл остида бирлаштиришни ўйламоқдаман. Мен бутун дунёга ягона ва мукамал шакл бермоқчиман.

– Бу – чин инсонга муносиб фикр, – деди Арасту.

– Маъбудларга муносиб фикр эмасми?

– Якка ҳукмдор маъбудлар ва коинот ўртасида туради. Якка ҳукмдор нима қилса ҳам коинот жим туради.

Александр ҳаяжон билан деди:

– О, кўнглимда ҳозир даҳшатли қудрат туғилмоқда. Коинот менга буюради, мен халқларга буюраман. Мен Коинот ва халқлар ўртасида ҳакам бўламан.

Шундай деб, Александр устозини маҳкам кучоқлади.

– Бас энди, – деди Арасту. – Сен билан хайрлашув олдиан битта илтимосим бор. Барча илм-фанлар, санъатлар, фалсафа макони бўлган Афинани авайла.

Александр анча вақт ўйланиб турди. Сўнг сўради:

– Устоз, менинг ваъдамга ишонасанми?

– Ишонгим келади, – деди Арасту. Александр устозининг кўнглини тинчитмоқчи бўлди:

– Ваъда бераман, Афина аҳли мени яхши кўрадиган бўлади. Майли, устоз, хайрлайлик. Мен шошиб турибман! – кулимсиради Александр. Устози Александрнинг бу кулимсирашида маккорлик, шафқатсизлик яширинганини биларди.

– Хайр, – деди Арасту ва юзини ўгирди. Устоз Александрнинг ваъдасига ишонмади.

Мақдуния подшоҳи Филипп қўшинлари Фермопилани эгаллаб, у ердан Локрида аҳлини жазолаш учун Дельфага ёки Мемфисга юриш ўрнига Фокидага юриб, Элатияни босиб олгани, Фива ҳамда Афинага йўлга чиққани хабарини эшитган Арасту тезда Пелладаги уйини бўшатиб, кўч-кўронини йиғиштириб, хотини ва қизалоғи билан она юрти Стагирага йўл олди. Бу Мақдуниядан қочиш демак эди. Аммо, асосий гап бунда эмас, балки Филипп йўлидаги давлатларни забт этиб, Афинага бостириб кирса, афиналиклар назарида Александрнинг устози, Филиппнинг дўсти бўлган Арасту ватан хоини бўлиб қоларди. Филиппнинг Афинага юриши Арастунинг жуда ёмон, қалтис вазиятга солиб қўйди. Шундай вазиятда Арастунинг Мақдуния пойтахти Пелладан қочишини афиналиклар Филиппнинг босқинчилигига Арастунинг дахли йўқ экан, деб тушуниши мумкин эди. Арастунинг Филипп ўғли Александрга фалсафани ўргатиши Афина фалсафа мактабининг куч-қудратини кўрсатарди.

Стагирада Арасту отамерос уйига жойлашди. Бу ерда опаси Аримнеста яшар эди. Ёш Пифида билан Аримнестанинг ўғли Никанор ҳам тез келишиб кетдилар. Арасту умрида биринчи марта дам олиш учун бўш вақтга эга бўлди. У бўш вақтини мазмунли ўтказганидан роҳатланарди. Донишманд учун пулдорлик, мансаб, ҳокимият каби ўткинчи неъматлар эмас, рух гўзаллиги, маънавий баркамоллик каби мангу неъматлар аҳамиятли

эди. Бемаъни ўткан узоқ умрдан сермазмун ўткан бир йил яхши дер эди у. Хослар учун ҳақиқатни аниқлаш гўзал ҳаёт эди. Осмон ажойиб. Коинот ва уни англайдиган Ақл ажойиб эди.

Арасту Стагирада қизалоғи Пифиадани ва жияни Никанорни сайрга олиб чиқар, уларнинг ташвиши, ғалваси ҳам оғир келмас эди. Иккала бола “Бу нима? У нима?” деб минглаб саволлар билан Арастунинг бошини гангитар эдилар.

Болаларнинг саволларига жавоб бериш баҳонасида Арасту бир йил давомида ҳайвонларнинг ҳаётини яхшилаб ўрганди. Бу соҳада у кўрсичқоннинг кўзи борлигини кашф этди. Кўрсичқон ер остида доим қоронғида яшаб, кундузги ёруғдан маҳрум бўлиб, кўзларини ишлатмагани сабабли кўр бўлиб қолган экан. Барча ҳайвонлар ва инсонлар учун кўз жуда муҳим аъзо. Аммо, куёш ёруғлиги бўлмаса, кўз ҳеч нимани кўролмайд.

Отаси Никомах унга табобатни ҳам ўргатган эди. У бу соҳада анча кашфиётлар қилди.

Бир сойнинг қирғоғига яқин ҳовузчада Арасту сом балиқ увулдирик ташлаб, эллик кун пойлаб ётганини, увулдириклар майда балиқчаларга айлангач, она болаларини эргаштириб бу ердан кетганини кўрди. Демак, балиқлар ҳам ўз увулдирикларининг балиққа айланишини онгли равишда кутар экан.

Онг нима ўзи? Хусусан инсон онги. Ёруғлик бўлмаса кўз кўрмаганидай, ақл бўлгани билан онг бўлмаса, ақл ва билимлардан фойда йўқ. Инсон хулқида ақл муҳимми, дил, кўнгил муҳимми? Кўнгил неъматлари бўлмаса, фазилатлари бўлмаса, инсон ақлий қобилиятларини зарарли мақсадга, ёмонликларга сарфлайди.

Тошлар, маъданлар, ўсимликлар, ҳайвонлар, инсонлар – моддий мавжудотларнинг бир-биридан жиддий фарқланувчи гуруҳлари. Тошларда, маъданларда ўсиш қуввати, озикланиш қувватлари бор, аммо ўсимликлар ҳайвонлардай эркин ҳаракат қилолмайд. Инсонларда эса бу қувватлардан ташқари фикрлаш ва сўзлаш қувватлари ҳам бор. Яъни, инсон фикрловчи ва сўзловчи мавжудот. Жон, нафс, руҳ маъданларда ҳам, ўсимликларда ҳам, ҳайвонларда ҳам бор. Аммо инсон руҳи жуда мураккаб. Асослар, сабаб ва оқибат, умумий тушунча – категориялар ҳақиқатни билишга хизмат қилади. Давлат, сиёсат инсонларнинг турли гуруҳларга бирлаштиради ва ажратади. Адолат нима? Давлат бор жойда адолат ҳам, адолатсизлик ҳам бор. Мақдуния подшоҳи Филиппнинг Элладага қўшин билан ҳужум қилиши унга зарурият ҳам, эҳтиёж ҳам эмас эди. Бу ўз номи билан – босқинчилик. Афиналиклар иттифоқчилари Коринф, Фива қўшинлари ватан ҳимояси учун отландилар. Аммо Филипп қўшинлари қурол ва сон жиҳатидан кўплиги ва жангарилиги боис Афина ва иттифоқчиларни мағлуб этди. Херонея водийсида бўлган катта жанг шундай яқунланди. Каллисфен Стагирага онасини, яъни Арастунинг синглиси Герони кўришга келиб, Херонея жанги тафсилотларини гапириб берди. Кейинроқ Александр ҳам ўз мактубида Херонея жангида отлик қўшинга қандай моҳирона раҳбарлик қилганини, шу вақтгача ҳеч кимга енгилмаган Фива фалангасини тор-мор келтирганини ёзибди.

“Александрдан Арастуга салом, – деб ёзганди у. – Энди айта оламанки, мен эллинларни енгдим, улар форсларни енгган эдилар. Демак мен форсларни ҳам енгаман. Биламан, бу ғалаба ҳам яқин.

Устоз, сен эришган ғалабанг шундан иборатки, Мақдуниянинг бирорта ўқи ва найзаси Афина деворларига қараб отилмади.

Филипп ўзини Элладанинг гегемони деб эълон қилди. У Фивада ҳарбий гарнизон қолдириб, Пеллага қайтиб келди. Ҳозир Пеллада базму зиёфатлар авжида, навбатдаги жанг бошлангунича кайфу-сафо давом этади.

Мен, устоз, бир нарсадан кўрқаман. Филипп бутун дунёни эгалласа, менга ҳеч нарса қолдирмаслигидан ташвишдаман”.

Бир йилдан сўнг Коринфда барча юнон полисларининг вакиллари йиғинида Филипп Мақдуний барча эллинларнинг стратеги¹ қилиб сайланди. У Форс юришига тайёрлана бошлади. Аммо у Мақдуниянинг қадимий пойтахти Эгада зиёфат вақтида фитна ва қасос сабабли ўз тансоқчиси Павсаний томонидан ўлдирилди. Тарихда ўтган барча мустабидлар ва монархлар шундай ўлим топадилар. Александр Мақдуния монархига айланди.

Филиппнинг ўлими ҳақидаги хабар шамол тезлигида Афинага ҳам етиб келди. Демосфен бу хабарни энг аввал эшитганлардан бири бўлиб, шодлиги чексиз эди. У ҳатто яқинда қизчаси вафот этганини, шу кунларда мотам либосида эканлигини унутгандай эди.

Демосфен Филиппнинг ўлими ҳақида хабарни эшитган заҳоти эғнидаги мотам либосини ечиб, байрамона кийим кийди, бошига ранг-баранг гуллардан чамбар кўндирди. Ҳолсизланган жисмига қувват бўлсин деб, бир қадах май ичди. Чиройли ҳассаларидан бирини олиб, сояли уйдан куёшли кўчага чиқди. Унинг яқинда қизчаси ўлганини билганлар тез хурсанд бўлаётганини кўриб ажабланар эдилар. У агорадан ўтиб, Булевтерийнинг янги биноси зиналаридан кўтарилиб, Беш юзлар Кенгаши мажлисига кирди. У кирган вақтида депутатлар Эгей денгизида Афина савдо кемаларининг сузишига рухсат сўраш ҳақида Филиппга юбориладиган мактубни қизгин муҳокама қилаётган эдилар. Мотамда бўлган Демосфенни бундай байрамона кайфиятда кўриб, ҳамма жим бўлиб қолди. Ҳеч ким уни бундай байрамона ҳолда кўришни кутмаган эди.

– Зўр гапни эшитинг: Филипп Мақдуний ўлдирилди!

Депутатларнинг бу хабардан хурсандчилиги ҳам Демосфенниқидан кам эмасди. Демосфен ўзи ҳам бу хабарни энди эшитгандай йиғлаб юборди, гапиролмай қолди.

Шовқин-сурон тинганида Демосфен ўзига келиб, деди.

– Филипп ўлгани ҳали бизнинг нажотимиз эмас, унинг ўғли Александр борлигини унутмайлик.

Мажлис аҳли яна қайғуга ботди. Демосфен депутатларнинг кўнглини кўтариш учун деди:

– Аммо Александр отаси Филиппдай айёр ва маккор эмас, у ҳали жуда ёш, еб-ичишни, базм-зиёфатларни яхши кўрадиган бир гўдак, болакай! У, Мақдуниядан ташқарига чиқолмайди! Афина аҳли, севининг! Биз энди озодмиз!

Аммо Демосфен янглишаётган эди. Александр, у айтганча гўдак, болакай эмасди.

Арасту Беш юзлар Кенгашида Демосфен айтганларини Александр эшитиши билан Афинага кўшин суришини билгани учун, бу хавфнинг

¹ Стратег- йўлбошчи.

олдини олиш мақсадида тезликда Пеллага йўл олди. Аммо у кеч келганди. Александр Афинага кўшин тортиб келмоқда эди. Арасту шогирдини Фивага яқин жойда, чодирда учратди ва сўради:

– Қаёққа бораяпсан, Александр?

– Мен Афинага, Демосфенга болакай эмаслигимни кўрсатиб қўйиш учун бормоқдаман.

– Қизишмасанг, ўзингни боссанг яхши бўларди.

– Қандай қилиб ўзимни босаман. Бу ҳақоратга чидаб бўлмайди. Мен Афинани вайрон қиламан!

– Эфесда Артемида ибодатхонасига ўт қўйган Геростратдай ёмон отлик бўлиб шуҳрат қозонмоқчимисан?

– Мен Афинани забт этсам, Эллада шаъни учун, Ксеркс келтирган вайроналиклар учун форслардан қасос оламан. Мен Афинани жаҳоннинг пойтахтига айлантираман.

– Бу сенга бир баҳона. Хайрлашайлик.

– Шошмай тур, устоз. Аввал бир саволимга жавоб бер: агар мен Афинага юриш қилсам, сен ким томонда бўласан?

– Ёшим ўтган, соғлигим ночор бўлса ҳам, агар сен Афинага юриш қилсанг, қўлимга қилич олиб, Демосфен ёнида туриб, Афинани ҳимоя қиламан.

– Кетавер, устоз, билганингни қил. Аслида учрашмасак бўларкан. Сендан жангчи, мендан файласуф чиқмайди. Пешонада борини кўрамиз...

Арасту она юрти – Стагирага қайтди. Александр Афинага хужум бошлаш олдидан мудрофаачиларга жангсиз таслим бўлишни таклиф этди. Афиналиклар унга элчи юбориб, таслим бўлишганини етказдилар.

– Тасодиф маъбуди Тихе афиналикларни, мени ва Арастуни хижолатдан халос қилди. У Афина аҳлини – менинг қиличимдан, мени устозимнинг таъна-дашноmidан, Арастуни – ўз шогирдидан юз ўгиришдан сақлаб қолди. Тихега шон-шарафлар бўлсин! Аммо Демосфенга айтиб қўйинглр: У мотам либосини ечишга шошмасин...

Александр Пеллага қайтиб келганида уни кўнгилсиз хабарлар кутарди. Шимолда Фракия халқи исён кўтарибди. Фива аҳли эса ёш подшоҳ Александр Фракияда ҳалок бўлди, деган ёлғон хабарга ишониб, бош кўтариб, Филипп замонида қолдирилган Мақдуния гарнизонини қириб ташлабди. Афинадаги ноиб Антипатр исёнларни бостирилмагани учун Александрнинг ғазабланишидан кўрқиб, Афинани ташлаб кетибди.

Александр кўшини билан ўн икки кунда Фракиядан Фермопилага етиб бориб, фиваликларнинг илғор қисмларини мағлуб этиб, Фивага кириб, барча уйларга ўт қўйди. Фақат буюк шоир Пиндар яшаган уйга тегмади. Фива аҳлидан ўн икки минги қатл этилди, ўттиз минги қул қилиб сотилди. Эллада халқлари бу шафқатсизликдан даҳшатга тушдилар.

Арасту норози бўлиб хат юборди: “Мен сени Элладанинг отаси бўлиб, ғамхўрлик қиласан, деб тарбия қилгандим. Сен нималар қилябсан?”

Александр жавоб мактубида ўзини оқлади:

“Ота ғамхўрлик қилиши учун фарзандлар одобли бўлишлари керак”.

ЕТТИНЧИ БОБ

Арасту ва Александр Мақдуний

Арасту кўп йиллар Мақдунияда яшаб, Филиппнинг ўғлига устозлик қилиб, эллик ёшида Афинага қайтганида йигирма икки яшар Александр ўттиз беш минг пиёда ва беш минг отлик қўшинга бошлиқ бўлиб, Шаркка, Эрон тарафга бораётган эди.

Афиналиклар Арастуни совуқ кутиб олдилар. Сабаби аниқ – у Афинани босиб олган душман – Александрнинг устози эди. Академия боғи файласуфлари, Афлотуннинг шогирдлари Арастуга ҳурмат билдирмас эдилар. Спевсип вафот этган, схолархлик Ксенократга қолган эди.

Арастунинг Афинага келишидан фақат бир шогирди – Феофраст беҳад мамнун эди. У бир йил аввал Афинага қайтганди. Феофраст стагиралик алломанинг шогирди ва яқин дўсти эканлигини ҳаммага маълум қилди, Арастунинг барча илмий, фалсафий изланишларида бор куч-ғайрати билан ёрдамчи бўлди. Арасту аввал унинг уйида яшади. Кейинроқ шу шогирди ёрдамида Ликабет тоғи этагида бўлган гимнасийга қарашли уйлардан бирини сотиб олди ва ўз фалсафий мактаби – Ликейни ташкил қилди. Ликейнинг соя-салқин боғида қушлар сайрар, айвон-равоқларда ва хиё-бонларда ғир-ғир шабада гуллар атрини сочар, ташқи оламнинг шовқин-сурони мактабга етиб келмас, роҳат-фароғат ҳукмрон эди. Лекин баъзан кечалари Арастунинг кулоғига олисда кечаётган қирғин-барот жанглари, қилич-қалқонлар жаранги ва отларнинг кишнаши эшитилиб қоларди...

Александр устози олдидаги бурчи, вазифаларини унутмади. У тез-тез мактублар ва энг қимматлиси – қадимий пергамент китоблар, папирус битиклари ўрамлари, маъданлар ва ўсимликларнинг намуналарини, Миср ва Форс олимлари таърифлаган турли касб-хунарлар, санъатлар ва ҳайвонларнинг тавсифларини, шифобахш гиёҳлар ва гулларнинг уруғларини юбориб турди. Бир марта Александр устозига каттагина маблағ – бир неча талант олтин, кумуш юборди ва хатида бундай деди: “Устоз, сенинг ўз мулкинг, хўжалигинг йўқ, дарс берганинг учун пул олмайсан. Бу талантлар билан ўзингга яхши ижодий шароит яратиб ол. Бошқа илтимосларимни ўзинг биласан: кўҳна дунё кашф этган барча илмларни, ихтироларни, фалсафий оқимларни ўрганиб, тартибга солиб, энг яхшиларини келажак авлодга мерос қилиб қолдир”.

Арастунинг асл мақсади ҳам шу эди, бу мақсадни у Александр айтмасидан аввалроқ ўйлаб қўйганди. У шу вақтгача қадимги файласуфлар, замондошларидан Афлотун ёзиб қолдирган барча меросни, яна ўз кўзи билан кўрган, ақли билан топган барча билимларни рад этиб бўлмас, чин ҳақиқатларни тўплаб, яхлит ҳолга келтирмоқчи эди. У кўҳна дунё охири-лаб қолганини, қирғинлар, бало, офатлар, ёнғинлар бағрида янги дунё туғилаётганини ҳис этар эди. Кўҳна дунё асрлар, минг йиллар давомида топган донолик, ҳикматлар йўқолиб кетишидан кўрқарди. Уларни турли гард-ғуборлардан тозалаб, ўз қўли билан янги оламга топширмоқчи эди. Унинг энг улуғ орзуси шу эди.

Арасту қолган умрини шу ишларга бағишлади. Кечаю кундуз унинг қўлидаги Мемфис шакарқамишидан ясалган қаламининг сиёҳи қуримади. Ликей кутубхонаси тўлиб тошди. Йил сайин шогирдлари, ёрдамчилари

кўпайди. Баъзи шогирдлари Академия равоқларидан Арасту мактабига кўчиб ўтган эдилар. Арасту ҳам устози Афлотун каби оддий экседра куриб олган, унда қатор узун курсилар, устоз учун стол, стул, деворда оқ доска ва баланд тагликда бронзадан ясалган Ер шари бор эди. Бу ерда Арасту қадимий ва янги фалсафадан хабардор юқори курс талабаларига эрталаб дарс берарди. Оқшомлари эса Ликей Аполлони ибодатхонаси туташган бог айвонларида ўн-ўн беш афиналик ва хорижлик фалсафа ихлосмандларига риторикадан¹ сабоқ берарди.

Барча инсонлар бирор мақсадга эришиш, бирор вазифанинг аҳамиятли, муҳим эканлигини исботлаш учун риторика илми қонун-қоидаларини билиши зарур. Нутқ турлари мақсадларига, вазифаларига қараб фарқланади. Барча одамлар турли мақсадларни кўзлайди. Мақсадларнинг энг юксаги – бахт-саодатга эришиш. Аммо ҳақиқий бахт-саодат нималардан иборатлигини тушуниб олоқ керак. Донолар фикрича, бахт-саодат – насл-насаб тозаллиги, яхши, софдил дўстларнинг кўплиги, бойлик, одобли, ақлли фарзандлар, неваралар, хотиржамлик, узоқ умр, соғлиқ, гўзаллик, ғайрат, иззат-хурмат; шон-шухрат, муваффақият, куч-қудрат, мансаб, ҳокимият демақдир.

Арастуда шулардан қайсилари бор? Насл-насаби табобат маъбуди Асклепийга бориб тақалади. Аждодларидан бири, табиб Махаон Спарта подшоҳи Менелайнинг танасидан ўкни суғуриб олган. Яна бир аждоди Гиппократ эди. Арастунинг отаси Никомах эса Филиппнинг отаси Аминтанинг шахсий табиби эди. Арастунинг ўзи табиб бўлмаса ҳам, аждодларига муносиб шон-шухрат қозонди. Демокрит айтган эди: “Табиблар инсон танасини, файласуфлар эса унинг руҳини даволайди...”

Яхши дўстларнинг кўплиги, шогирдларнинг кўплиги. Бу жиҳатдан Арасту жуда бахтли. Булар орасида Феофраст энг севимлиси, қадрлиси.

Авлодлари, фарзандлари кўплиги билан Арасту мақтанолмайди. Биргина фарзанди – қизи бор. Яна раҳматли опаси Аримнестанинг ўғли, жияни Никанорни онаси вафот этганидан сўнг ўғил қилиб олди.

Аёллар учун бахт-саодат – гўзаллик, камтарлик, меҳнатсеварлик. Пифада бу уч фазилат соҳибаси, демак, у бахтли. Эркақлар учун бахт-саодат – қад-қомат, куч-қудрат, эпчиллик, камтарлик ва жасорат. Никанорда бу фазилатларнинг ҳаммаси бор. Унга ўсиб, улғайса яна бошқа фазилатлар ҳам кўшилади.

Арастунинг ўзи йил сайин кўпроқ қарийди. Қарилик агар узоқ давом этса ва ташвиш, азоблари бўлмаса, шу ҳам бахт-саодат. Гомер шу ҳақда ёзган:

*Ғам-кулфат ўтиб кетса ҳам шодланур одам,
Дарбадарлик тугаса, чидаса бориға ҳам.*

Ҳа, ғам-кулфатлар ҳам, шодликлар ҳам ўтиб кетади. Фақат кексалик ўтиб кетмайди. У тобора забтига олади – бунда ўлим яқинлиги асосий ташвишга айланади, яна турли касалликлар кўшилади. Қарилик келгунича, инсон барча яхши ният, мақсадларини бажариб улгурса, бу яхши қариликдир. Деярли барча қариялар инжиқ ва кўрқоқ бўлиб қолади, улар ёшлар ёқтирган кўп нарсаларни хушламайдилар. Улар келажак умиди билан эмас, ўтмиш хотиралари билан яшайдилар. Кўнгил билан эмас, ақл билан иш кўрадилар. Кўп қариялар тунд ва кўпол бўладилар.

¹ Риторика – нотиклик илми.

Аполлон ибодатхонасига кўп келиб турувчи тингловчи Эвномга бу гаплар ёқмади:

– Бас қилинг, устоз, қарияларни ёмонламанг. Ўзингиз ҳам қарияпсиз. Биз ҳам қариймиз. Ёшлар ҳақида сўзланг.

– Ёшлик-бебошлик, – деди Арасту. – Улар ақл билан эмас, ҳис-ҳаяжон, эҳтирос билан яшайдилар. Ёшлар қизиққон, тез хафа бўлади, тез жаҳли чиқади, иззат-хурматни, ғолибликни яхши кўради. Улар келажакда бахтли бўлишга умид ва ишонч билан яшайдилар. Ёшлар уятчан ва жасур. Ёшларнинг бир камчилиги – меъёрни билмай, ҳаддан ошадилар. Улар етти донишманддан бири Хилоннинг “Ҳеч бир ишда меъёрдан, ҳаддан ошманг” деган маслаҳатига амал қилмайдилар. Севса, каттик севади, ёмон кўрса жуда ёмон кўради. Ёшлар кўп нарсаларни билмаса ҳам, биламан деб ўйлайдилар. Шу сабабли кўп ишларда ҳаддан ошадилар. Ёшлар кўпинча такабурлиги сабабли адолатсиз, ноҳақ ишлар қиладилар. Яна улар ишонувчан, кўпларни мард ва олижаноб деб ўйлайдилар. Ёшлар ҳазил-мазахни ҳам яхши кўрадилар. Ўткир гап айтиш ҳам аслида такабурликнинг сайқалланган туридир.

– Болалик, ёшлик ва етукликни Солон бошқача тушунтирган, – деди яна ўша қизиқувчан талаба Эвном. – У айтганки, етти ёшида боланинг янги тиши чиқади, иккинчи еттиликда – ўспиринлик, учинчисидан – балоғат, тўртинчисидан – етуклик даври келади, бешинчисидан оила куради, олтинчисидан тафаккури етилади, еттинчи ва саккизинчисидан ақл-идроки ва нутқи чархланади, тўққизинчисидан жасорат ўрнини донишмандликка бўшатади, ўнинчи еттиликда эса ажал яқинлашади. Афлотун ҳам “Қонунлар” асарида шу ҳақда ёзган. Устоз, шу ҳақда сиз нима дейсиз?

– Ёшликда, Эвном, фазилатлар кўп ва иллатлар ҳали жуда кам бўлади. Ёшликдаги озгина иллатлардан ҳам тарбия ёрдамида қутулиш мумкин. Қариганда эса инсон шунчалар кўп иллат орттирадики, улардан қутулиб бўлмайди. Ёш ўтган сари одамнинг ақли кўпаймайди. Ўқимаган қарияларга нисбатан, ўқиб, илм-маърифат олган ёшлар ақлироқдир. Билим олиш, ўқиш, ўрганиш ёшликда ҳам, қариликда ҳам фойдалидир. Инсон учун яхши қариш доно, илм, маърифатли бўлишдир...

Арасту тингловчилар билан боғнинг олис хиёбонларида суҳбатлашаётган вақтида уйдан бир қули келиб, унинг хотини вафот этганлигини айтди. Пифидада узоқ вақтдан бери касал эди, охириги кунлари аҳволи янада оғирлашганди. Аммо Арасту хотини бу қадар тез ўлади деб ўйламаганди. Сўнгги дақиқаларда хотинининг ёнида бўлмагани, ҳатто хайрлашолмай қолгани унинг учун жуда аламли эди. Ўлим, яқин одамнинг ўлими олимни ҳам гангитиб қўйиши табиий.

Арасту бир куни тингловчилари орасида Макдуния подшоҳи Александрнинг Афинадаги ноиб Антипатрни кўриб қолди. Суҳбат охирида Арасту ўзи унинг олдида бориб сўради:

– Сени бу ерда биринчи кўринишим, тансоқчиларинг ҳам йўқ. Тинчликми ўзи?

– Тансоқчиларим бор, фақат улар кўринмайди. Мен соқчиларсиз Афинада бир қадам ҳам юролмайман.

– Демосфен эса бир ўзи юради. Сенга қийин, Антипатр.

– Шундай дейишади, лекин мен Демосфен билан кўришмайман. Бу ерда нима учун келганимни айтай. Иккаламизнинг шогирдимиз Александр баъзи

ишларда сендан норозилигини билдириб қўйишни сўради. Фақат хослар, подшоҳлар билиши керак бўлган сирли билимларни ҳаммага ўргатаётган эмишсан.

- Гапингга яхши тушунмадим, Антипатр? – ажабланди Арасту.
- Яхшиси, бирор кун уйимга борсанг бу ҳақда бемалол гаплашиб оламиз.
- Ҳозир борсам бўладими?
- Ҳа, ҳозир вақтим бор.
- Жуда соз.

Афинада шу кеча Антипатр уйида икки дўст дастурхон устида узок суҳбатлашдилар. Иккаласи кўпни кўрган, иккаласининг ҳам хотини вафот этган эди, шу сабабли улар ҳаёт ва ўлим, диний эътиқод, Эллада аҳли, Александр Шарққа силжиб, Ҳиндистонга юриш бошлагани, Афина ва Мақдуния муносабатлари, файласуфлар ва лашкарбошилар ҳақида суҳбатлашдилар. Ҳар бир мавзуда гап айланиб, Александрга тақаларди.

– Ўйлашимча, Александрнинг шуҳрати сени янада машҳур қилмоқда.

– Ундан эмас, Антипатр. Фалсафа подшоҳларга муҳтож эмас, подшоҳлар фалсафага муҳтождир.

– Сен, Арасту, варварлар¹ Александрни Тангри деб, унга сиғинишини маъқуллайсанми?

– Бу варварларнинг ихтиёри, Антипатр. Аммо Александр буни рад этиши зарур эди. Унга Тангри бўлиш нимага керак бўлиб қолибди?

– Бутун дунёни ўз қўлостида бирлаштириш учун.

– Менимча, Антипатр, ақлли йўлбошчилар ўзини Тангрига тенглаштирамайди. Фақат ўз ёвузликларини яширувчилар Тангриликка даъво қиладилар. Шу даъвони рад этган Клитни, Граница жангида уни ўлимдан сақлаб қолган Клитни ҳам Александр ўлдирди...

– Сен Демосфен каби фикрляяпсан, Арасту...

– Сизлар Демосфенга Гарпалнинг хазинасини совурди деб, тухмат қилдинглар. Демосфен ҳозир қаерда? Соғ-омонмикан?

– Ҳа, Демосфен соғ-саломат, ҳавфсиз жойда – Эгинада.

– Ҳозир ҳалол одамларга кун йўқ бўлиб қолди.

– Бу масалада тортишмаганимиз маъқул, Арасту. Мен сени Александрнинг шон-шуҳратидан фахрланади деб ўйлар эдим. Энди билсам, Александр сенинг дардинг экан...

Шундан сўн Антипатр нима учундир Гермолай исмли ёш аскар Александрга суиқасд қилгани ҳақида сўзлади. Воқеа бундай бўлибди: Александр ўқ узмоқчи бўлиб турган тўнғизни Гермолай аввал отиб қўйипти. Бу беодблиги учун ёш аскарни жазолабдилар. Ўзини айбсиз ҳақоратланганига норози бўлган Гермолай бир неча дўстлари билан Александрга суиқасдни режалаштирган. Аммо фитначининг шерикларидан бири бу сирни Александрга етказган. У фитначиларни тутиб қат этган...

– Бу гапларни нима учун менга айтаяпсан? – ҳушёр тортди Арасту.

– Фитначи Гермолай сенинг жиянинг Каллисфен билан яқин дўст экан. Гермолай бир куни ундан “Машҳур одам бўлиш учун нима қилиш керак?” деб сўраганида Каллисфен “Машҳур бўлиш учун машҳур одамни ўлдириш керак”, деб жавоб берипти.

– Каллисфен бундай дейиши мумкин эмас. Мен уни биламан. Александр яхшилаб суриштиради ва Каллисфенни жазоламайди. Антипатр, мени

¹ Варварлар – қадимги Грецияда маданиятдан орқада қолган чет элликларга берилган ном.

Александрнинг ўзини Тангри деб эълон қилишидан ҳам кўра уришнинг кўп йилларга чўзилиши ташвишга солмоқда. Адолатли уруш тинчлик ўрнатиш учун бўлади. Демак, бу бошқача уруш экан. Бу уруш билан жуда кўп мамлакатларда, чексиз ҳудудларда тинчлик ўрнатиб бўлмайди. Мабодо, бу уруш тугаса ҳам, биз, ғолиблар бу қадар қудратли салтанатни адолатли бошқаришга кучимиз етмайди. Бундай салтанат, Антипатр, узоқ яшолмайди. Бир куни кулайди. Эллада ҳам вайроналар остида ҳалок бўлади. Антипатр, сен билан мен насиҳатларимиз билан тарбия қилган шогирдимиз, жуда ҳаддидан ошиб кетди. Инсон ўзининг инсонлик ҳаддини билиши керак...

Арасту уйига қайтиб, Антипатр олиб келган Александрнинг мактубини ўқиди. Унда қуйидаги сўзлар бор эди:

“Александр Арастуга соғлик, омонлик тилайди. Сен, устоз, фақат хос одамлари даврасида ўқиш мумкин бўлган илмларни халққа ўргатиб, хато иш қилибсан. Мен фақат ҳарбий куч-қудратда эмас, балки барча олий илмларда ҳаммадан кучли бўлишни истайман. Олий билимларни ҳаммага ўргатаверсанг, бизнинг бошқалардан фарқимиз қолмайди-ку? Хайр”.

Арасту бу мактубга қандай жавоб ёзишни ўйлаб юрганида жияни Каллисфеннинг ўлими ҳақида хабар келди. Олис Сўғдиёнада Александр ўз тарихчиси Каллисфенни фитна ташкил этишда айблаб, ўлимга ҳукм қилган эди. Бу хабар Каллисфен қатл этилгандан беш-олти ой кейин етиб келган бўлса-да, Арасту бу даҳшатли воқеани ҳозир, кўз ўнгида содир бўлганидай, қаттиқ қуянди. “Александр синглимнинг ўғлини менинг ҳурматим учун ҳам кечирмабди!” деб ўйлади Арасту. Унга бу хабар икки жиҳатдан қайғули эди. Биринчидан, Александр Шарқ халқлари қонини тўкавериб, феъли ўзгарибди. Иккинчидан, устозининг насиҳатларини менсимай, унга хиёнат қилибди. Арасту кўнглида илк бор машҳур шогирдига ҳурмат ўрнида нафрат уйғонди.

Аслида Александрга суиқасдга Каллисфен аралашмаган эди. Бу ҳақда Арастуга Александр бошлаган урушларда ҳалок бўлган бир шогирдининг отаси гапириб берди. Бу мақдуниялик ота ва ўғил Александрнинг яқин хизматчиларидан экан. Унинг ўзи Арастуни излаб келди. Каллисфен ўлими хабарини эшитгач, орадан бир ҳафта ўтиб Арасту Ликейда эрталабки дарсни тугатиб, уйига қайтаётган эди. Ўз исмини ҳам айтмаган нотаниш одам унга мурожаат қилди:

– Александр жиянинг Каллисфенни ўлимга ҳукм қилган базмда мен ҳам бор эдим. Истасанг бўлган воқеани айтиб бераман.

Арасту ўйлаб ўтирмай, рози бўлди ва нотаниш кишини шаҳардан четроққа, Илис анҳори соҳили томонга бошлади.

– Мана бу арчазор сўкмоқдан юрайлик, одамлар учрамайди бу ерда, – деди Арасту. Сўнг нотаниш кимса Александрнинг айғоқчиси бўлиши мумкинлиги эсига тушиб, ҳушёр тортди. У тўхтаб:

– Сен кимсан ўзи? – деб сўради.

– Мен сени Мақдунияда, Миеза боғида, нимфалар айвонида болаларга дарс бераётганинда кўп учратганман. Сен Александр билан бирга Каллисфенга, Гефестионга, Каллипа сабоқ берардинг. Шулар орасида менинг ҳам ўғлим борлигидан бахтли эдим. Шу болаларнинг ҳаммасини

Александр аҳмоқона қирғин-баротларига ўзи билан олиб кетди. Жуда кўп истейдодли йигитлар жангда нобуд бўлди. Агар маъбудлар Александрни ҳам ўлдирсалар, адолатли иш бўлур эди...

– Менга бундай сўзларни айтишга қўрқмайсанми? – сўради Арасту.

– Йўқ. Каллисфен қандай ўлганини эшитсанг сен ҳам Александрга ўлим тилаб коласан.

– Александр уни зиёфат вақтида ўлимга ҳукм қилди, дедингми?

– Шундай. Александр Сўғдиёна князи Оксартнинг соҳибжамол қизи Роксанага уйлангани шарафига зиёфат бераётган эди.

– Ўлимга ҳукмлар энди зиёфатларда чиқариладиган бўлдими?

– Ўн йиллар аввал Филипп ҳам тўй вақтида ўғли Александрга қилич ўқталган эди.

– Мен у тўйда йўқ эдим. Сўғдиёнадаги тўйдан гапир.

– Тўйда маъбудлар шарафига май ва мой сепиб, қурбонлик қилинган, файласуфлардан Анаксарх биринчи бўлиб сўз олди ва барча меҳмонларни шарқона одатга мувофиқ илоҳ Александрга сажда қилишга таклиф этди. Бу аслида учига чиққан хушомадгўйлик эди. Абдералик Анаксарх эсингдами?

– Давомини айт, – деди Арасту хўрсиниб.

– Форслар ва мидияликлар Александрнинг таклифига қарсак чалдилар. Шунда Каллисфен ўрнидан туриб: “Анаксарх дўстимиз ва йўлбошчимиз Александрни биздан узоклаштириб, форслар ва мидияликларнинг маъбудлари қаторига қўшиб қўймоқда”, деди.

– Яхши айтибди, – деди Арасту кулимсираб. – Каллисфен ноқулай бўлсаям, тўғри фикрни айтган.

– Каллисфеннинг сўзларини эллинлар ва мақдунияликлар маъқуллаб, қарсак чалдилар.

– Александр-чи, у нима деди?

– У индамади. Лекин базм охирида у Каллисфенни ўпмай хайрлашди. Александр дўстларидан хурсанд бўлса ўпиб хайрлашади, хафа бўлса, ўпмайди.

– Буни менга айтган эдилар. Демак, шу нарса ўлимга ҳукм экан-да?

– Каллисфен бундай ўйламади. У “Мен фақат бир бўсани йўқотдим”, деб ҳазил қилди. Аммо у ҳаётини йўқотган эди.

– Демак, бу ҳали ўлим ҳукми эмас экан-да?

– Александр ўлим ҳукмини дарҳол чиқармади. Шу базмдан кейин Каллисфеннинг дўсти Гермолай Александр мўлжалга олган тўнғизни отиб қўйди. Шунда Александр жаҳл билан Гермолайни дарра билан урдирди ва отини тортиб олди. Гермолай бу ҳақоратга чидолмай, дўстлари билан Александрга суиқасд тайёрлади. Александр буни билиб қолиб, Гермолайни ва дўстларини қатл этди. Ана ўша вақтда у Каллисфеннинг базмдаги нутқини, форслар ва мидияликлар учун Тангри бўлишига тўсқинлик қилганини эслаб қолди. Гермолайни Александрга суиқасд қилишга Каллисфен қайраган деб айблаб, уни ўлимга ҳукм қилди.

– Уни қийнаб ўлдиришдими?

– Ҳа, қийнаб ўлдиришди.

– Каллисфеннинг айби йўқлигини кўпчилик билармиди?

– Биларди, аммо жим эди.

– Ҳеч ким уни ҳимоя қилмадими?

– Александрнинг ғзабидан ҳеч кимни ҳимоя қилиб бўлмади.

- Ёш Гермолай ўз шаънини ҳимоя қилибди-ку.
 – Оқибати нима бўлди? Ўлим, ўлим ва яна ўлим. Александр ўлим маъбуди бўлиб қолган.

Устознинг маслаҳатларига қулоқ солмган шогирд, файласуф, до-нишмандлардан билим, маърифат олмаган подшоҳ қилмишлари учун келажак авлоднинг олдида жавоб беради. Макдуниялик нотаниш киши навқирон ўғлидан айрилганидан, уни Александр ўлдирганидан куюниб, “Бу ўлимларга чек қўйиш учун, Арасту, сен заҳар тайёрлаб, Александрнинг хаётига нуқта қўйишинг керак” деди. Аммо макдуниялик жангчи ўз исмини ҳам, ўғлининг исмини ҳам айтмади.

Арасту содиқ шогирди Феофрастга бу суҳбатни айтиб берди. Шогирдининг “Энди нима қилмоқчисиз? Заҳар тайёрлайсизми?” деган саволига “Фалсафа ҳеч кимни заҳарламайди, у фақат одамийликка чақиради” деди.

– Мен унинг ёнига бораман, Феофраст. У инсонлигини унутибди. Маъбуд бўлмоқчи. Ёки инсонларнинг инсонга ўхшамайдиган янги тури пайдо бўлдимикин. Ёки, инсон руҳига ажиналар, девлар кириб олдимикин? Бундай одамни соғайтиришга фалсафанинг ҳам кучи етмайди, деб қўрқаман. Шундай кучли қурол ҳам бу дард олдида заифлик қилса-я?

– Фалсафа кучли қуролга аланиши учун, устоз, уни уч-тўрт одам ўрганиб қолмай, минглаб, миллионлаб одамлар ўрганиши зарур. Гарчи геометрияда бир тўғри чизик минглаб чизикларнинг эгрилигини кўрсата олса ҳам...

Макдуниялик нотаниш одам яна икки марта келди. Аммо Арасту касаллигини айтиб, у билан гаплашмади, тўғриси, суҳбат қилишни истамади. Чиндан ҳам бу қайғули хабарлар уни касал қилиб қўйди. Шу сабабли, Бобилга боришга, Александрни кўришга ҳоли етмади. Умри поёнига етаётганини сеза бошлади ва буни фақат Феофрастга билдирди. Доимо бемор устози ёнида энага каби ўтирган Феофрастнинг гўё бундан бошқа иши йўқдай эди. Арасту не-не буюк орзу-умидлар билан тарбия қилган подшоҳ Александрнинг ёвузлашиб, умидларини оқламаганидан эзиларди. Феофраст устозини бундай тушқунликдан қутқариш учун унинг жуда кўп буюк асарлар ёзганини эслатиб, асарлари рўйхатини тузиб, ўқиб берди:

“Адолат ҳақида” – тўрт китоб, “Шоирлар ҳақида” – уч китоб, “Давлат арбоби” – икки китоб, “Риторика” – уч китоб, “Неъматлар ҳақида” – уч китоб, “Баҳсли масалалар” – икки китоб, “Этика” – бир китоб, “Биринчи аналитика” – саккиз китоб, “Иккинчи аналитика” – икки китоб, “Табиат ҳақида” – уч китоб, “Софист”, “Менексен”, “Базм”, “Севги ҳақида”, “Бойлик ҳақида” “Рағбатлантириш”, “Руҳ ҳақида” – уч китоб, “Метафизика” – ўн икки китоб, “Категориялар”, “Герменевтика”, “Топика” – саккиз китоб, “Софистик раддиялар ҳақида”, “Физика” – саккиз китоб, “Осмон ҳақида” – тўрт китоб, “Метерология” – тўрт китоб, “Пайдо бўлиш ва йўқолиш ҳақида” – икки китоб, “Никомах этикаси” – ўн китоб, “Катта этика” – икки китоб, “Сиёсатшунослик” – саккиз китоб, “Поэтика”, “Ҳокимият ҳақида”, “Тарбия ҳақида”, “Рохат-фароғат ҳақида”, “Бир юз эллик саккиз хил давлат тузуми ҳақида”...¹

Феофраст рўйхатни охиригача ўқиб бўлиб, деди:

– Устоз, сиз жуда кўп ва буюк асарлар ёзгансиз.

¹ Бу рўйхатни бошқа манбаларга қараб, тўлдирдик (тарж.).

– Тўғри айтасан, жуда буюк бўлмаса ҳам, муҳим масалалар ҳақида ёзганман. Аммо кўнглим сезаяпти, бундан кейин жуда нотинч, низо-жанжалли, қирғин-барот урушларга бой вайрона замонлар келади. Бу асарлар ана шу замонларда йўқолиб кетишидан қўрқаман, Феофраст. Сендан ягона илтимосим – шогирдларимизни ва китобларимизни турли фалокатлардан, ёнғинлардан асрашга ҳаракат қил. Файласуфлар бир-бирини қўллаши зарур. Устозимиз Афлотун ҳам шундай дерди. Аввалги файласуфлар, Афлотун ҳам бутун инсоният ҳаётида адолат, ҳақиқат, тинчлик, меҳр-муҳаббат, яхшилиқ ғалаба қилиши учун курашганлар, аввалгилар бу курашда енгилган бўлсалар, кейинги файласуфлар бу курашни давом эттирганлар. Фақат донишмандлар, файласуфларгина халқларга адолат ва ҳақиқат, бахт-саодат нималигини тушунтира оладилар...

Бу баҳор қария Арасту ҳаётига бахт-саодат олиб келди. Ёши олтимшидан ўтганида, ёшлигида севган соҳибжамол Герпиллида Арасту хонадонига баҳордай кириб келди. У баҳор билан бирга донишманд қалбига кўм-кўк майсаларни, гул-чечакларни, борлиқни тозаловчи ёмғирларни, паға-паға оқ булутларни, ғир-ғир эсган шабадани, юлдузли, ойдин кечаларни олиб келди. Бу гўзал аёл Арасту ётган хонага баҳорнинг илк гулларини олиб кирди, деразаларни очиб, тоза ҳаво киритди, қушларнинг сайрашига эътиборини қаратди. Арастунинг қалбига бу гўзал аёл билан бирга олис ёшликдаги бахтиёр лаҳзалар, севинч, шодликлар қайтиб келди.

Арасту ёшлик даврини, ёш Герпиллида ва Феофраст билан Парфенон олдида туриб, оламнинг маркази ва коинотнинг мангулиги ҳақида, ўзлари ҳақида тўлиб-тошиб гапирганини эслади.

Қария Арасту аввал Герпиллидани танимади. Феофраст айтганидан кейин таниди.

– Мен бетоблигимда шогирдларимизга қараб турибсанми? Чамамда узоқ вақт хушсиз ётганга ўхшайман. Тўғрими?

– Кеча нима бўлганини эслайсизми, устоз? – сўради Феофраст.

– Қандайдир ёш аёл келиб, менга аччиқ дамлама ичирди, жуда аччиқ... Кеча шундай бўлганмиди?

– Бу – кечаги эмас, ўн етти кун аввалги воқеа. Аччиқ дамламани сизга Герпиллида ичирган.

– Қайси Герпиллида? Мен уни танийманми?

– Таниганда қандоқ? Уни ёшлигингизда севиб қолган эдингиз. Чақирайми? Кўриб танирмикансиз?

– Чақир. Бир вақтлар Герпиллида исмли қизалоқни яхши танир эдим.

Гулдаста кўтарган гўзал бир аёл кирди, салом бериб, каравоти четига ўтирди, яшноқ гулдастани беморнинг кўксига қўйди. Арасту гулдастани олиб, ҳидлади ва аёлга узоқ қараб қолди, сўнг деди:

– Эсладим. Герпиллида, сени эсладим.

– Мен эсам, Арасту, сизни ҳеч қачон унутмаганман.

– Сен тез кетиб қолмайсанми?

– Қанча вақт тур десангиз ўшанча тураман.

Герпиллида яна уни парвариш қилишда давом этди. Бир неча кундан сўнг Арасту кўнглидаги гапни айтди.

– Герпиллида, доимо ёнимда қол.

Аёл қўли билан юзини яшириб, йиғлаб юборди.

- Нимага йиғлаяпсан?
- Кўп йиллар сизсиз яшаганимга, сиз билан эса кам яшашимга йиғлаяпман.
- Бу гапни нега аввалроқ айтмадинг? Бирга йиғлар эдик, – кулмсиради донишманд.

Арасту соғайиб, оёққа турди. Парфенонни кўришга бирга бордилар.

- Бу ерда ёшлигимизда айтган гапларингиз эсингиздами?
- Эслайман, лекин ўша вақтдаги каби жўшқин айтолмайман. Бунинг зарурати ҳам йўқ. Афина Промахос найзасининг олтин учи куёш нурларида ярқираши ҳозир мени ҳаяжонга солмайди. Ҳозир менинг хаёлларим жуда узокларга, адолат, ҳақиқат яшайдиган жойларга кетиб қолган. Мени нима ўйлантиради, айтайми, Герпиллида? Замонлар ўтиб, Ер юзида барча кашфиётлар йўқ бўлиб кетса, уларни билимларсиз яна тиклаб бўлмайди... Ёки одамлар ёввойилашиб кетса, яна маданиятли инсон бўлиш учун кўп минг йиллар ўтади... Барча мавжудотлар ҳақида ўйлаш зарур. Бу билимларни ҳозирнинг ўзида бутун Ер юзи халқларига тарқатиш керак. Ана шунда вайроналар, култепалар ўрнида яна боғлар, қаср, маънавият хазиналари қайта тикланади...

Бу фикрларга Герпиллида эътироз билдирди:

- Ҳозир ҳам Ер юзи обод-ку? Обод шаҳарлар, дала, боғлар яшнамоқда, одамлар хотиржам меҳнат қилмоқдалар. Ёнғинлар алангаси, қиличлар жаранги йўқ. Ақл-идрок бизни буюк, муқаддас ҳақиқатларга бошлайди. Ақл ва кўнгил бирлашса, инсонлар камол топади.

Куёш уфққа бош қўйди. Акрополда одамлар сийраклашди. Оқшом тунга алмашди. Афинада базм, ўйин-кулги, севги кўшиқлари, туғилиш ва ўлим, умид ва қайғу, кўнгилли ва кўрқинчли тушлар билан тўла тунги ҳаёт бошланди. Майдонлар ва хиёбонлар кезган одамлар ўз уйларига қайтдилар. Аммо бу уйларда ҳам ором, тинчлик йўқ эди.

- Биз ҳам уйга қайтамыз, Герпиллида, – деди Арасту. – Ҳаётимизнинг янги даврига қадам қўйдик. Мен бундан хурсандман.

– Яна бир нималарни айтинг, – қистади Герпиллида севинч билан.

- Истасанг, айтавераман... Сен келиб, бузилган кўнглимни обод қилдинг. Бизга энди ёшлик қайтмаса ҳам, мен ўзимни бахтли ҳис қилмоқдаман. Салқинлик берувчи шабаданинг кувватини қара. Эрехтейон олдидаги кекса зайтун дарахти яна янги шох-бутоқлар чиқарган. Зайтун биздан минг йил кўпроқ яшайди. Кумушранг барглари шамолда тебранади. Сен мени ажойиб жойга бошлаб келдинг. Акрополь – дунёнинг маркази бўлмаса ҳам Фидий, Иктин, Калликрат каби меъморларнинг даҳоси билан бино бўлган. Инсон бу гўзалликлардан бир олам завқ олади.

Арасту умрининг охирида Герпиллида келиб, соғлиги ҳам анча яхшланди. Энди у ёлғиз эмасди. Яна ҳаракатчан, ғайратли бўлиб қолди. Гапириб, ўйлаб, ёзиб чарчамасди. Бир ишдан дам олса, иккинчисини бошларди. Аммо, ҳаёт қувончлари ҳам яқинда тугаши уни хафа қиларди. Яшнаган майсазорлар, муаттар, анвойи гуллар, сайроқи кушлар – барча гўзалликларни бошқа кўрмаслик, эшитмаслик вақти яқинлашмоқда эди. Яхшиямки, умрининг охирини оқкўнгил, соҳибжамол Герпиллида безаб турибди. Яқинда у билан ҳам мангуга хайрлашади. Усиз бу аёл қийналиб қолмасмикин...

Аввал лашкарбоши Гефестионнинг ўлими ҳақида хабар келди. У Александрнинг кадрдон дўсти эди. Александр ғазабланиб, “ён дўстимни даволай олмадинг”, деб табиб Главкни ўлдирибди, Гефестионни жангда ярадор қилган мидияликларнинг бутун бир қабиласини қириб ташлабди. Мусикани, ўйин-кулгини таъқиқлабди. Форсларга ўхшаб, отларнинг ёлини қирқибди, яқин атрофдаги шаҳар-қалъаларнинг минора ва шинакларини буздириб ташлабди. Дўстининг дабдабали дафн маросимига ўн минг талант кумуш ва тилла сарфлабди. Гефестионнинг жасадини ёқиш маросимига минг тўсиндан иборат эҳром қурдириб, кўп хушбўйликлар сепиб, дўстини унинг устига ўзи кўтариб олиб чиқибди. Ўзи машъала тутиб, эҳромни ёндирибди. Ёғочлардан иборат эҳром уч кеча-кундуз ёнибди. Александр уч кеча-кундуз гулхан ёнидан кетмабди...

Бир неча ойдан сўнг эса Афинага бутун дунё ҳукмдори, Зевс-Амон ўғли, Александр Макдунийнинг ўлими ҳақида хабар келди. Александр аслида Филипп ва Олимпиаданинг ўғли эди...

Бу хабарни бир неча кунгача Арастуга билдирмай туришди. Аммо, мишмишлар унинг кулоғига етди. Феофрастан сўради:

- Ким ўлибди? Ҳамманинг оғзида шу гап? Ё мен ўлдимми?
- Сиз эмас, Бобилда Александр ўлибди.
- Афинада не аҳвол?

– Жарчилар халқни Кенгашга чорламоқда. Халқ қувғиндаги Демосфенни ватанига қайтаришни талаб қилмоқда. Леосфен Александрнинг ноибни Антипатрга қарши урушга тайёргарлик кўрмоқда. Ҳамма макдунияликларнинг асоратидан қутуламиз деб шодланмоқда.

– Сен ҳам, Феофраст, хурсанд кўринасан?

– Албатта. Устоз барча эллинлар хурсанд. Афина озод бўлади.

– Озодлик – буюк неъмат, Феофраст. Аммо ҳар қандай озодликнинг замини мустаҳкам бўлиши керак. Ана, итлар ҳам эркин, аммо дуч келган одам уларни тепади.

– Устоз, сиз Александрнинг ўлиmidан хурсанд эмасмисиз? Ундан нафратланаётган эдингиз-ку? У Каллисфенни ноҳақ ўлдирган. Александр Каллисфен учун сизни ҳам жазоламоқчи эди.

– Жазоламоқчи эди? Мени-я?

– Ҳа, сизни. У дўстларига ёзган мактубларида сизни Каллисфен фитнаси учун жазолайман, деб ваъда қилган. Буни сизга айтмай юрган эдик. У сизни ерга уриши учун Ксенократга эллик талант мукофот юборган. У сизни фитначилар тарафдори деб ўйлаётган экан.

– Ундай бўлса афиналиклар мени Александрнинг одами деб жазолашидан ҳавотирланмасам бўларкан-да?

– Устоз, сиз Александрни яхши кўрармидингиз?

– Александрни янги дунё бунёдкори деб яхши кўрган эдим. Унинг ўлиmidан хурсанд эмасман. Сен хурсанд бўлавер. Мен ҳам яқинда сафарга йўл оламан.

– Қанақа сафарга, устоз?

– Яқинда билиб қоласан...

Фалсафа мактаби – Ликей синфлари, кутубхона, боғ ва хиёбонлар хувиллаб қолди. Одамлар нотиклар нутқ сўзлаётган Афина шаҳри майдонларига ошиқарди. Беш юзлар Кенгаши ҳар куни мажлис қилар, нотиклар майдонларда кундузи ҳам, кечаси, ой ёруғида ҳам Булевтерийдан Элевси-

нийга, у ердан Тесей ибодатхонасига, у ердан Панафинеялар майдонига, у ёқдан Акрополга, у ердан Пирейга кўчиб, воқеаларни муҳокама қилар эдилар.

Беш юзлар Кенгашини чакирувчи пританларга, қозиларга, ҳокимларга, қохин-руҳонийларга, маҳбуслар ва жаллодларни назорат қилувчи Ўн бирлар ҳайъати аъзоларига ишлар кўпайганидан кўпаяверди.

Афиналиклар уйқуни ҳам, байрамларни ҳам, тўйларни ҳам унутиб, мамлакат, давлат, ватан тақдирини ўйлар эдилар.

– Ликейда ҳеч ким қолмади. Ҳатто Феофраст ҳам қаёққадир йўқолди. Бу фалокат, Герпиллида. Аммо менга яна яхши.

– Нимаси яхши? Кун бўйи ёлғиз боғ айланасиз. Ўқимайсиз, ёзмайсиз. Ҳатто мен ҳам ёрдам беролмаяпман...

– Сен энг ажойиб ёрдамчисан, Герпиллида. Сен мени яна ҳаётга қайтардинг, яхши-ёмон кунларимда ёнимда бўлиб, далда бердинг. Кошки, бахтли ҳаётимиз узоқроқ чўзилса... Дарвоқе, Афина билан хайрлашув вақти келди. Сен ҳам тайёрлан, Герпиллида. Уй бошқарувчини Пирейга, кема ёллашга жўнатдим. Эвбеяга кетамиз, эҳтимол доим энди ўша ёқда яшармиз...

– Қутубхонамизни олиб кетмаймизми?

– Йўк, уни Феофрастга қолдирамиз.

– Уйимизни сотмаймизми?

– Йўк, унда Феофраст яшайди.

– Шогирдлар-чи?

– Улар сиёсатга қизиқиб кетдилар.

– Шошмасак бўларди. Антипатр Фессалиядан қўшин билан келаётган экан...

– Унга Леосфен қаршилиқ қилади... Бу саркардалар Афина тақдирини ҳал қилгунча, афиналиклар менинг тақдиримни ҳал қилиб қўйиши мумкин. Уларни тушунаман. Улар босқинчи ҳукмдор билан яқин бўлган одамлардан шаҳарни тозалашни истайдилар. Озодалиқ ҳавоси одамни маст қилади.

Ярим кечада Феофраст келиб, устозини уйғотди.

– Сиз афиналиклар ҳақида тўғри айтган экансиз. Икки кундан сўнг Басилевс¹ “Арасту иши”ни кўриб чиқиб, сизни имонсиз деб, қонун ҳимоясидан чиқарар экан. Бу эса ўлимга ҳукм дегани.

– Мен қайси ишим билан имонсизлик қилибман?

– Кенгаш аъзоларидан кимдир Атарнея мустабиди Гермий шарафига мадҳия ёзганингизни эслаб қолибди. Шу сабабли сизни Гермийни маъбуд Аполлонга тенглаштирган, бу эса маъбудларга қарши иш, деб ҳукм чиқарибдилар.

– Бошқа тузукроқ баҳона тополмабдилар-да. Агар излашса топишарди. Мен барча маъбудларни тан олмай, фақат ҳақиқатга ишонганман. Мен шундай бир одамни тарбияладимки, унинг олдида барча маъбудлар – Афина ҳам, Аполлон ҳам, Зевс ҳам ҳеч ким бўлиб қолди. Мени шу сабабли жазоласалар адолатли бўлур эди. Лекин афиналикларнинг мақсади – мени фақат ўлдириш эмас, шаънимни ерга уриш, оёқости қилишдир. Афиналиклар Сукротни ҳам, Фидийни ҳам буюк ишларига ҳасад қилиб, оёқости қилдилар. Мен уларга яна бир марта фалсафани ерга уриб, жиноят қилишларига йўл қўймайман...

¹ Басилевс – Афина Кенгаши бошлиғи.

Пирей соҳилига тонгда етиб келдилар. Бу ерга бири отда, бири аравада минг-минглаб одамлар ошиқмоқда эдилар. Устоз Феофрастдан сўради:

– Булар ҳам биз каби қочоқларми?

– Йўқ, булар барчаси Демосфенни буюк қахрамон сифатида кутиб олиш учун келмоқдалар.

– Афиналиклар Демосфенни Александрнинг хазиначиси Гарпалнинг эллик талант маблағини ўғирлашда айблаб қамаган эдилар-ку?

– Демосфенни қамокдан қочириб, қутқарганлар ҳам афиналиклар.

– Афиналикларнинг меҳри ҳам ўзгариб тураркан-да.

Демосфен келиб, Пирейга триерадан тушган вақтида Арасту, Герпиллида, кичик Пифида ва Никанор Эвбеяга борадиган кемага юклари билан чиқиб олган эдилар.

Халқ Демосфенни шовқин-сурон билан шарафлаб кутиб олаётганини кўриб, Арасту ҳам севинди. Демосфен кема зинасидан тушиб соҳилга қадам қўйиши билан минглаб ёшлар уни кўтариб, Афинага қараб юрдилар.

Арасту шогирди Феофрастга кўнглидаги айтди:

– Аввал қувилган Демосфенни ҳозир халқи шарафланмоқда, мен эса бу ердан шармандаларча қочаябман. Бундан чикди, Феофраст, халқ учун ҳақиқат, ҳикматдан кўра озодлик азизроқ экан. Аммо бир замонлар келадик, озодликни топиш учун ҳақиқатни билиш кераклигини тушуниб қоладилар...

Кема дарғаси йўловчиларни шоширди.

– Тезроқ хайрлашинг! Йўлчи шамол биз учун эсмоқда.

Ёлғиз қолаётган Феофраст йиғлагудек эди:

– Энди нима қиламиз, устоз? Энди қачон курашамиз? Афинага яна келармикансиз?

– Билмадим, Феофраст. Китобларни асра. Ўзингни асра. Дўстларни асра. Бугун мен Демосфенга ҳавас қилдим. Вақти келганда у ҳам менга ҳавас қилади. Дўстим Феофраст, яхши қол!

– Яхши боринг, устоз!

Арасту ва Демосфен Пирейдаги ғойибона учрашувдан бир йил ўтиб, деярли бир вақтда, Эллада ерларига куз барглари тўкилган, қалин туманлар тушган ойда вафот этдилар. Иккаласи Афинадан узоқдаги оролларда, Арасту – Эвбеяда, Демосфен Калаврия оролида, бири касаллик захридан, бошқаси ўзи қамиш қаламида яшириб, асраган захарни ичиб, халок бўлдилар. Улар бир-бирларининг ўлимидан хабар топмадилар. Аммо иккаласи ўлими олдидан Афина тақдирини ўйладилар. Макдунияликлар Демосфен яширинган Посейдон ибодатхонасини қуршаб олган вақтида, у душманга асир тушмаслик учун ўз ихтиёри билан захар ичди.

Арасту ўлими олдидан ётган жойидан туриб ўтириб:

– Ҳой, ким бор? Мана бу сўзларимни ёзиб олинглар: “Мустабид подшоҳга маърифат бериш керакмас. Халққа маърифат бериш керак. Бу сўзларимни ёзиб қўйинг!” – деб хайқирди.

Герпиллида хонага югуриб кирганида устоз тилдан қолган, жони узилган эди. Буни билиб Герпиллида хушидан кетди. Уни хушига келтирганларида ундан устознинг охириги сўзларини сўрадилар. У эслай олмади ва йиғлаб юборди...

Ян ПАРАНДОВСКИЙ

(1895–1978)

СЎЗ КИМЁСИ¹

*Рус тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси*

ЯШИРИН ИТТИФОҚЧИ

Адабий асар жамиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Албатта, унинг нутқ қобилятига эга фикрловчи одамлар муҳитидан чиқарилган ёлғиз шахс томонидан яратилишини тасаввур қилиш мумкин, бироқ бу шу қадар фавқулодда ҳолат бўлардики, у билан ё фантастлар ёки патологик ғалатиликларни тадқиқ этувчи кишилар шуғулланади. Башарти ўз кечин-малари ва мулоҳазаларини ёзма шаклда абадийлаштирар экан, на маҳбус, на таркидунёчи зоҳид жамиятдан ташқарида бўлолмайди: биринчиси унга қайтишга умид қилса, иккинчиси – ҳатто ундан умрбод юз ўгирганда ҳам – ёзганларининг ахир бир кун топилиб, ўқиб чиқилиши учун бўладиган имкониятлар билан ҳисоблашади. Иов жар тубидан туриб, одамларни ёрдамга чақирган экан: “Ким менинг сўзларимни ёзиб олишнинг улдасидан чиқади! Ким уларнинг китоб саҳифаларига кескич қалам билан ўйиб ёзилишини таъминлай олади...” Робинзон кимсасиз оролда кундалик юритган пайтда дунёдан узилмаган, чунки у ўзини кишилиқ жамиятига қайтарадиган келажак билан бирга яшаган, лекин шундай бўлса ҳам, Робинзон ҳам ўзининг ушбу умидида, ҳам ўз ёлғизлигини тасарруф этиш усулида – ғирт уйдирмадан бошқа нарса эмас. Чунки ҳақиқий Робинзон, яъни унинг прототипи Селькирк ёлғизликдан шунақанги азоб чекканки, наинки ёзиш ҳақида ўйлаб юрган, балки гапиришни ҳам унутиб юборган. Кучли графомания² ҳолати фақат руҳий касалликлар шифокорларигагина маълум, унда қандай ўқувчи ҳақида гап бўлмасин, фикрдан тўла узилган ҳолдаги ёзиш жараёнининг ўзи муҳим ҳисобланади.

Эълон қилиш учун мўлжалланмаган деб номланадиган нарсалар ҳам бор, булар: шахсий, интим эътирофлар, қайд, ёзув, ёзма хотиралар, хатлар ва ҳ. к. Аммо сир-синоатлар фош бўлиш учунгина мавжуддир. Ёзувчиларнинг вафотидан сўнг, уларнинг қоғозларини нашр этиш таловчиларга хос китоб босиш пайдо бўлиши билан бошланган, деб ўйлаш нотўғридир; эрамиздан аввалги I асрадаёқ, Цицероннинг хат-хабар ва ёзишмалари

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонларда. Манба – Алхимия слова. Москва, “Правда” 1990 год.

² Графомания – ёзишга ўта ишқибозлик, ёзувчиликка беҳуда уриниш. – Тарж.

ҳаммага ошкор қилинган. Хат – хоин: кимки унга ўзининг ўй, фикрларини ишонар экан, уларнинг сир сақланишига умид боғламаслиги лозим. Ҳатто дастлабки хомаки лойиҳаларнинг ҳам хавфсизлиги таъминланмаган, улар тадқиқотчининг эътиборини жалб қилиши ва у ёзувчининг обрўсини тўқадиган сирларини, масалан дейлик, бошқа бировларнинг фикрларини ўзлаштириб олганини билиб олиши баробарида кутилмаганда бунинг тескарисиси – хаёлий, фаразий айб, гуноҳлари окланиши ҳам мумкин. Бунга бир мисол. Юзеф Биркенмайер Сенкевичнинг ёзувларини бир сидра кўздан кечириб, шу нарсани исботладики, “Ўқ ва тиг” муаллифи аввал асарларни ўқиб чиқиб, сўнгра фикр-мулоҳаза юритган, ҳолбуки, уни бу асарлардан беҳабарликда ноҳақ айблашган.

Бас, шундай экан, эътирофлар, юракдаги, кўнгилдаги гапларни очиқ-ойдин айтиш, дилдан дардлашишлар, эзгу ишлар ва иллатлар, ўз виждони билан ҳисоблашиш, мукамаллик сари олиб борадиган йўлдаги изланишлар ёки дўстлар ва таниш-билишлар тўғрисидаги аччиқ, зардали танбеҳ, фикр ва мулоҳазалар ҳақида нимаям дейиш мумкин – жамиятдаги бекамикўст жонқуярлик ва хайрихоҳликлар учун яширин, махфий реванш! Мазкур ёзувларнинг сири ва дахлсизлиги ёзувчининг қай даражада маълум ёки машҳурлигига боғлиқ: агар у ўртача даражадан юқори бўлса, бу қоғозларга албатта қандайдир қизиқувчан ёки очкўз одамнинг қўл чўзиши турган гап. Тўғри, Польшада бундай ҳужжатларнинг хавфсиз бўлишига умид боғлаш мумкин, чунки уларга кимнингдир назари тушгунча орадан юз йил ўтади, улар кўпинча ахлатхонада йўқ бўлиб кетади ёки ўзларининг “етимлик” қисматига чек қўядиган ҳарбий ёнғинларни кутиб ётади. Фақат кейинги вақтда Польша қўлёзмалар фондида уруш йилларидаги дахшатли вайронагарчиликлардан мўъжиза туфайлигина омон қолган мемуарларни кенг миқёсда эълон қилиш бошланди ва бу хайрли ишлар ҳар тарафлама маъқулланишга лойиқдир.

Мутлақ самимият деган гап бўлмайди. Қалам саҳифа ўртасида бир эмас, бир неча бор тўхтаб қолади, ёлғон доғ туширмаган сўзларга қараётган кўзлар келгусида қачонлардир ушбу саҳифалар узра энгашадиган ёт, бегона, номаълум шахс шарпасидан бир марта эмас, бир неча марта чўчиб, ваҳимага тушади, – ички овозга ғулу солиш учун бундай рефлексиянинг бир лаҳзаси кифоя қилади. Биз одамлар билан шунчалик яқин алоқада бўламлики, улар бизни шу қадар пухталики билан кузатадилар, бизга тинглаб қулоқ соладилар, ҳаттоки бутунлай ёлғиз қолиб, қўлга қалам олганимиз заҳоти, буларнинг барчаси уларга бирпасда маълум бўлади-қолади. Бир вақтлар семинария ўқувчиси бўлган Ренанга, ҳали адабиёт билан машғул бўлмаган, Сен-Сюльписдаги ўз ҳужрасида ташқи дунёдан холи, интим кундалиги саҳифалари узра мук тушиб ўтирган пайтлари гўё елкаси оша авлод-аждоғлар ушбу саҳифаларга қараб тургандек туюлган экан.

Кундалик юритган ёзувчилар ўзларининг барча сирлари ошкор бўлишини олдиндан билиб, тақдирга тан беришган. Гўё ўзлари ўз кўнгиллари билан яккама-якка суҳбатлашаётгандай туюлиб, бундай хомхаёлдан воз кечишган ва оммавий иқроор йўлига ўтишган. Адабий истиғфор ўзининг мустаҳкам анъаналарига эга – улар Марк Аврелийнинг “Мулоҳазалар”и ва авлиё Августиннинг “Иқроорнома”си билан бошланади. Жан Жак Руссонинг “Иқроорнома”си эса Августин “Иқроорнома”сидаги тўла итоаткорлик ва тавба, пушаймонларни калака қилиш асносида сохта эксгибиционизм

намунасига айланган. Руссо ҳаётлигида ўз “Иккорнома”сини нашр эттирмаган, унинг ушбу жанрдаги давомчилари эса вафотларидан кейин бўладиган публикацияларни кутиб ўтирмай, масалан, Гонкур укаси билан олиб борган кундаликнинг бир неча жилдини ҳаётлигидаёқ эълон қилган. Бизнинг давримизга келиб, Ян Лехонь, Жюльен Грин, Франсуа Мориак, Поль Клодель, Шарль Дюбо ҳам худди шундай қилишди. Натижада интим кундалик айниқса, Францияда тенгхуқуқли адабий жанрга айлангач, у ерда ҳатто бу борадаги энг яхши асарлар учун мўлжалланган мукофот ҳам таъсис этилди. Мактубда ўз аксини топган барча нарсалар муаллифдан катъий ажралишга ва санъат асари сифатида мактов ва танбехлар, дабдаба ва унутилиш оламига дахлдор бўлишга интилади.

Жюльен Грин томонидан жилдма-жилд эълон қилинган кундалик ёзувчининг деярли ҳар кунги ёзувларидан ташкил топган. Муаллиф уларни танлаётиб, муҳим нарсаларни аҳамиятсизларидан устун қўймаган: унинг учун энг асосийси – “соф ҳақиқат” бўлиб, бу ҳақдаги охириги сўзни вафотидан кейинги нашр учун қолдиради. Гарчи у ҳақиқат учун эҳтиросга берилган бўлса-да, бу унга ўз устидан назоратни йўқотишга ва бошқаларни танқидий баҳолашга ҳалал бермайди. “Мен, – дейди у, – ҳеч бир ёзувчининг кундалигини билмайманки, токи унда ҳақиқат охиригача айтилган бўлсин. Энг самимий, софдил кишилар ҳам фақат ярим ҳақиқатнигина айтишга журъат қиладилар, холос”. Ҳақиқатан ҳам, ҳеч ким бундан ортиғига қодир эмас: инсон ҳеч қачон ҳам дилидагини, ҳам тилидагини айтишга ботина олмайди. Кимга бўлса ҳам. Бу ҳаттоки, одамнинг ғашига тегадиган даражада нокамтар Поль Леотанга ҳам насиб этмаган.

Яқин кишилар ҳақидаги фикр нафақат интим ёзувларда қаламни самимият уяладиган сўзлардан чалғитади, балки яқин кишининг кўланкаси ёзувчининг эълон қилиш учун мўлжалланган асарларини янаям кўпроқ даражада бошқариб, ўз кўлида тутлади. Меҳр-муҳаббат шеърятга илҳом бағишлар экан, у ҳамиша сеvimли кишини назарда тутлади, хис-туйғулар, вазият, ҳолатлар, образлар, иборалар, гап тузилишини айтиб туради ва шу йўл билан бирдан-бир, ягона ўқувчига мўлжалланган асарлар юзага келганки, гўё ҳар бир сўз фақат унинг учун айтилгандай туюлади, унинг табассумини, кўз ёшларини, қучоғини кутади, ҳатто фақат иккаласи учунгина тушунарли бўлган алоҳида интим иборалар билдирмай кириб келади, улар бир-бирига истак, интилиш, муҳаббат билан йўғрилган сўзлар камалаги оша қараб завкланадилар. Ҳар қандай инсоний яқинлик, садоқат, меҳрибонлик туйғуси (баъзан оналар ўз ўғилларининг ижодига уйғоқ, бедор назар ташларкан, бевосита аралашмасалар ҳам, аммо биргина сукутлари билан номатлуб, номақбул, ёқимсиз фикр-хаёллардан фориғ этадилар) асарга таъсир кўрсата олади, шунингдек, бошқа туйғулар – раҳм-шафқат, ачиниш, кўнгилчанлик, ҳатто қўрқув ҳам шундай кучга эга. Пшибишевский иккинчи хотинидан (унга бир марта кўзи тушган одам Пшибишевскийни тушунган ва уни деярли оқлаган бўларди) қўрққан ва “Замондошларим” деб номланган китобида Дагне шахсияти ва хотирасини қоралаб ёзган. Император, қирол, князь қачонлардир шундай ҳоқими мутлақ ва тўғри маънодаги мустабид, айниқса, агар у маълумотли бўлса, зулми оғир бўлган; ҳомий ҳам золим, зулмкор бўлиши мумкин эди, чунки унга на дадил танбех, на кўпол муомала қилиб бўлмасди.

Ёзувчининг очик-ошкоралигини унга шунчаки таниш бўлган одамлар ҳам босиб туради, булар – у бориб турадиган дўстлари, танишлари, бир-бирини озми-кўпми биладиган, муқаррар кўришиб турадиган муайян шахслар даврасига мансуб кишилардир. Сент-Бёвнинг Шатобриан ҳақидаги илк мақолалари ўта ошириб юборилган мақтовлардан иборат бўлган, мадам Рекамьенинг чиройли кўзларига маҳлиё бўлганиданми, мунаққид узил-кесил фикрий ҳукми кейинга қолдиради: кучли, қудратли хонимни хафа қилиб бўладими, ахир ўзи унга қарам бўлса? Аммо кейинчалик ушбу тор тушунча ва туйғулар олами аста-секин емирилиб, барҳам топгач, Сент-Бёв юзингда кўзинг борми демай, Шатобриандан барча безак, зийнатларни “сидириб” олиб ташлайди ва собиқ энг яхши кўрган кимсасининг ачинарли, аянчли куп-қуруқ скелетини шафқатсизлик билан ўз ўқувчиларининг янги авлодига кўз-кўз қилиб, ҳавола этади.

Қариндош-уруғлар, туғишган, яқин кишилар ва таниш-билишларнинг сирдош давраси наинки босиб, тийиб, тўскинлик қилиб туради, балки ёзувчига босим ўтказиб, унга мавзуларни ҳам айтиб туради, унинг ижодий жараёнига ўзи ўйлаганидан ҳам кўра кучлироқ таъсир ўтказади. Агар бошқача бўлганда эди, ҳар хил “муза” ва “эгерия”лар тўғрисида бунчалик кўп гапирилмаган бўларди, бироқ бунинг тескариси ҳам содир бўлиб туради: ҳеч нарсага қарамай, аксига олиб, ўчакишиб ёзиш ҳам мумкин. Атрофдаги яқин кишиларнинг муайян муҳитидан зардаси қайнаб, жаҳл отига минган ёзувчилар қанча! Улар – чидаб бўлмайдиган, манфур, жирканч, лаънатилар – муаллифга бутун дунё ўқувчиларини алмашган, сўз беайб ёзувчилар қалбини ғазаб-ла алангалатиб, улардан ўзи учун қасос олган. Архилох қайнатаси билан жанжаллашиб қолиб, заҳарханда шеърятнинг ўзига хос жанрини яратган экан. Шунчаки атрофдагилардан кўра, ёзувчи ўз дўстлари, ҳамкасблари, рақиблари билан янаям яқинроқ алоқада бўлади – ва бундай “уруғ-аймоқ” кўпинча хоҳ адабий салон, қаҳвахона ёки муайян адабий гуруҳ бўлсин, ёзувчига нисбатан ўз зулмини ўтказиш пайида бўлади, бундан эса фақат ё қочиб ёки алоқани батамом узиш орқалигина қутулиш мумкин.

Ҳозиргача биз қанақадир кичик оилавий гуруҳ, давра ҳақида сўз юритдигу, лекин асосий фигура – ҳақиқий китобхонни анча узоқ куттириб қўйдик, бинобарин, у киноявий таъриф-тавсифларга муҳтож эмас ва адабий асарлар билан мулоқот қилган пайтларида муаллиф учун кўринмас, узоқ ва номаълумлигича қолган бўлишига қарамай, ўзининг ўқувчи деган номига бутунлай ҳақли равишда сазовор бўлган. У сирлилиги билан хавотир уйғотувчи номаълум кўчада, кичик шаҳарларда, овул, қишлоқларда яшовчи адресат, китоб витриналари олдида бир зум тўхтаб ўтадиган йўловчи, бўш вақтларини хиёбондаги ўриндикда, вагонда, каравотда ўтириб, китоб мутолаасига бағишлайдиган кимса. Хўш, ким у, яширин иттифоқчими ёки душман?

Китобхон, ўзи билмаган ҳолда, китоб унга етиб бормасидан анча олдинроқ, унинг ҳаммуаллифи ҳисобланади. У иккиланишлар, курашлар ва ижодий фикр, ғоялар ечими ҳал бўлаётган дамларда муаллиф билан бирга яшайди. Муаллиф унинг ўзига қараб турган нигоҳини сезади, кулги ёки кўз ёшларини кутади, агар унинг чехрасида сабрсизлик, норозилик ёки ғазаб аломатларини пайқагудай бўлса, чекинишга ҳам тайёр туради, баъзан эса бундай ташқи белгилар муаллифни руҳлантириб юборади ва

у ўқувчининг жиғига тегиб, жаҳлини чиқара бошлайди. Кўзга кўринмас китобхон, гарчи у ўзига хос хусусиятларга эга бўлмаса-да, бироқ унинг дин, эътиқод, мазҳаби, фуқаролиги, миллати, келиб чиқиш ва насл-насаби, ёши, фуқаролик ҳолати, мулкдорлик цензи, жинси кўрсатилган шахсий гувоҳномаси бор. Баъзи бир ёзувчилар фақатгина аёллар, хотин-қизларни мўлжаллаб ёзсалар, бошқалари – ёшлар, зиёлилар, деҳқонларни кўзлаб ижод қиладилар. Уларнинг ҳис-туйғуларини, тушунчаларини англашга ҳаракат қиладилар, борди-ю монелик қилмоқчи бўлишса, буни улар билан ҳисоблашиб, ўй-фикрларидан узоқлашмаган ва ўз ният-мақсадларини бузиб кўрсатмаган ва ўз ўқувчиларининг идрок қилиш хусусиятларидан четга чиқмаган ҳолда амалга оширадилар.

Бундай махфий битим адабиётда маълум бир йўналиш, интилиш ёки муайян бир синф вакиллари асрлар оша устунлиги ёки ҳукмронлигини таъминлай олади. Поляк адабиётида дворянлар табақаси узоқ вақт ана шундай имтиёзга эга бўлиб келди. Унинг ҳаётий идеалларини, симпатия ва антипатия туйғуларини, Польша ва унинг тарихи ҳақидаги тасаввурларини ушбу табақага мансуб бўлмаган, аксинча, унга душманлик руҳидаги ёзувчилар яратган. Бошқа даврларда ёки бошқача жамиятларда ана шундай ҳақ-ҳуқуқлар шаҳарлик мешчанларга, ҳарбийлар, деҳқонлар, рухонийлар, амалдорлар тоифасига берилган. XIX асрда китоб босиш маданияти юксалиши билан китобхонлар оммаси фавқулодда кўпайиб, турли соҳаларга бўлинишлар рўй берди ва шундан буён ёзувчи олдида танловнинг катта имкониятлари пайдо бўлди – у ўз китобини кимга хоҳласа: хоҳ жамиятда ўз мавқеига эга кишиларга ёки омадсизларга бўлсин, хоҳ билимли ёки оми одамларга бўлсин, йўллай олади, хоҳлаган ижтимоий синфларга ёки сиёсий эҳтиросларга хизмат қила олади. Мана шундай хилма-хил манзаралар замирида бир қарашда торгина кўринган, аслида эса хийла кенг, каттагина, масалан, “тутуриксиз, саёз, бемаза адабиёт ўқувчилари” деб аталмиш гуруҳни ҳам учратиш мумкин.

Китобхонларнинг танлаб олинган маълум бир тоифасига дарҳол беҳато йўл топа оладиган, ўта эҳтиёткор, зийрак ва сезгир бошловчи адиблардан ташқари қолган барча ёш, фикр-хаёли бир ерда бўлмаган, аммо ўзига ортиқ даражада ишонганлари адабиётга тусмоллаб, таваккалига интиладилар. Уларнинг биринчи китоби – тундаги қичқирик, уни ким эшитади ёки ким жавоб беради, буни ҳатто бошловчи ёзувчининг ўзи ҳам билмайди. У сукутдан бошқа ҳамма нарсани ҳисобга олиб қўяди. Наҳотки, бамисоли чумоли уясидек ғиж-ғиж одамлар орасида уни тинглайдиган, тушунадиган, ёқтирадиган бирор кимса ёки бир ҳовуч хайрихоҳ топилмаса, бу унинг ўзига ақлга тўғри келмайдиган, фавқулодда ходиса бўлиб кўринади. Ва айнан мана шу иложсиз нарса ечими бирданига ҳал бўлади. Сэвиж Лэндер ўзининг илк китобчасидан атиги икки нусха сотишга муваффақ бўлган – бирини Кольриж, бошқасини – Квинси сотиб олади. Сэвиж Лэндер ўзини ёлғиз ҳис қилмаслиги учун шунинг ўзи кифоя эди. Қўшимча қилиб айтиш лозимки, бу аристократнинг етарли маблағи бўлиб, у одамларнинг лоқайдлигига шундай лоқайдлик билан жавоб қайтариб, такаббуруна сиполик йўлига ўтволади.

Инсонни ўзининг бутун ҳаёти мобайнида баҳога, баҳоланишга бўлган зориқиш қийнаб келади. Унинг ҳар қандай, ҳаттоки энг арзимас хатти-ҳаракати ҳам, фикр билан боғлиқ зиғирча сўз ҳам ўз баҳосини олишга инти-

лади. Ўзини ўзи эътироф этиши уни ҳеч қачон қониқтирмайди, унга бошқа одамлар томонидан бериладиган баҳо керак. Бундай хоҳиш эса ўйинчоқлар билан овунадиган болага хос. Аммо ўз ижодига берилган баҳога нисбатан лоқайд ёзувчини тасаввур қилиш даҳшатнинг ўзгинаси, бундай одам ўзининг чорасиз ёлғизлигини қай гўрга, қайси одамсиз биёбонга кўмган бўлиши мумкин! Ёзувчи – кенг миқёсда танилган инсон, бу туйғуни у анча юқори даражада ҳис этади. Бир неча маъқулловчи овозлар бу зориқишни қондиролмайди ва у ҳам худди Гётега ўхшаб, агар миллионлаб ўқувчиларга умид боғлай олмас экан, унда ёзишдан маъни йўқ, деб ҳисоблайди. (Эндиликда биз яхши биламизки, Гёте ўз даврида бунга бемалол умид қила олган. Лекин шу билан бирга баъзи бир далиллар ҳам мавжуд: биринчи жаҳон уруши арафасида китоб дўконларидан “Ғарбу Шарқ девони”нинг илк нашрига оид нусхаларини топиш мумкин бўлган, иккинчи нашри эса орадан ярим асрдан кўпроқ вақт ўтгач, чиққан. “Ҳерманн ва Доротея” ҳам яхши сотилавермагач, ношир Фивег харидорларни совғалар билан қизиқтиришга ҳаракат қилган.)

Уларнинг сони эса мингтага ҳам бормайди. Жимлик, жавобсизлик ирода-си сусларни синдиради, қатъиятли тиришқоқлар эса таслим бўлмай, Стендаль каби ўз йўлидан сабот билан олға бораверадилар: унинг “Муҳаббат ҳақида”си атиги бир неча нусха сотилган эди, холос. Энди эса ўша нашр харидорларининг деярли ҳар бири махсус монографияга сазовор бўлиб турибди. Кўпчилик ёзувчилар ваҳимали сукунатни тушунишга ва ундан ўзлари учун сабоқ олишга ҳаракат қиладилар. Бальзак уни оммавий жимжитлик хатоликдан олиб чиқмагунга қадар, Вальтер Скотт каби “олтин кони”га ўзини уриб, ўз ўқувчиларини дастлаб трагедия ва тарихий романлар билан забт этган эди.

Драматург ўз томошабинлари билан юзакироқ бўлса-да – юзлари, имо-ишоралари, ташқи қиёфаларига қараб – танишиши ва агар ўзи истаса, спектакль кунлари уларнинг бевосита таассуротлари ва ҳатто антрактлар чоғида ўз пьесаси ҳақидаги суҳбатларни ҳам эшитиши мумкин. Ёзувчи эса ўз ўқувчиларини ҳеч қачон кўрмайди ёки уларга камдан-кам ҳолларда рўпара келади. Улар хат ёзиб муносабат билдиради, лекин хатларни ҳам энг журъатлилари ёзади. Китобхонларга ғалати тортинчоқлик хос ва улар муаллифга мактуб ёзгунга қадар, орадан йиллар ўтиб кетади. Муаллиф ноҳақ, адолатсиз ва ҳақоратли хатлардан ташқари қолган барча мактубларни миннатдорлик билан қабул қилади. Ахир бу ёзувчи учун ўзига хос воқеа, чунки номсиз китобхонлар оммасини ўраб олган туман ичидан бирдан кимнингдир исми, хонаси ёки уйи пайдо бўлади. У ерга унинг сўзи етиб борган, уни севишади ва кадрлашади, ёзувчига ҳатто бегоналар ҳаётига разм солиши учун имконият ҳам беришади, бу нарса баъзан бетакаллуф ва кескин тарзда содир бўлиши ҳам мумкин. Ёзувчини ўзи ҳеч қачон кутмаган овозлар ҳайрон қолдиради, унинг олдида гўё узоқ-узоқлардан келган одамлар пайдо бўлади ва унга янги фикр, ғояларни айтиб, унинг қаламига мансуб китобнинг муҳимлигини, ҳар бир сўз учун масъулиятини таъкидлайдилар. Баъзан хат ёзишишлар бошланиб кетади, сўнгра бир-бирлари билан танишишиб, дўстлик ришталари боғланади ва бу алоқалар ҳатто эҳтиросли муҳаббатга ҳам айланиши мумкин. Ганская хоним айнан шу йўл билан Бальзак ҳаётига кириб келган.

Ёзувчиларни, айниқса, улар орасидаги баландпарвоз муваффақиятга интиладиганларни кўпинча китобхонга хушомад қилишда айблашади. Ёзувчи шуҳрат қозониб, машҳур бўлдими, тамом, у ўзининг қаламкаш ҳамкасблари ва танқидчиларнинг ҳурматидан махрум бўлади. Адабий давраларда катта адабларни одатда муаллиф асарининг тўлиқ сифатсизлигига ишонарли далил сифатида қабул қилинади. Бундай мулоҳазани, ўт-олов ёшлардан ёки иши юришмаган омадсизларданми, кимдан чиққанлигидан қатъи назар, рад этишдан маъни йўқ. Лекин нима бўлгандаям, ўқувчилар доирасининг янада кенгайиши ёзувчининг ўз-ўзига нисбатан талабчанликни ошириш ўрнига, аксинча, камайтиришига туртки бўлиши аниқ.

Кўриниб турибдики, бу ерда масала ўйлаганимиздан кўра хийла мураккаброқ. Адабий асар яратаётганда дунёни ўзига хос ҳис этиш туйғусини бошқа одамларга ҳам етказиш ният-мақсади ёзувчини сўзнинг коммуникатив имкониятлари чекланганлиги билан ҳисоблашишга, ифода усулига нимаики ён бермаётган бўлса, барчасидан воз кечишга ва бу ишни яхшиси, рамзларга ишониб топшириш ёки шама, ишоралар шаклида амалга оширишга мажбур қилади. Агар Браунингга ўхшаган “оғир шоир” ўзининг руҳий ҳолати ҳақида бир гуруҳ ёшларга хабар берадиган шифрдан фойдалана олса ва бунинг “калити” ёшларга ҳам маълум бўлса, машҳур ёзувчи бу ҳақда ҳатто орзу ҳам қилолмайди. У ҳамма нарсада оддий китобхонга аниқ ва тушунарли бўлишга интилади. Нодир, камёб, фавқулодда сўзлардан фойдаланишни, ҳаддан ташқари жимжимадор, тамтарокли муқоясалар кўллашни ўзига раво кўрмайди, ўзгача, ғайриоддий, айниқса, теран ва мураккаб интеллектга, ўта оғир ва нозик руҳий ҳолатга эга ва мураккаб эмоционал ҳиссиётларга қодир бўлган ҳамда ҳаётда фавқулодда вазиятларга тушиб қоладиган қаҳрамонлардан ўзини олиб қочади. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчи сийқаликнинг бутун юкини ўзига олишга мажбур ва баъзан уни чиндан ҳам қаҳрамонона кўтариб юради.

Охирги жумла ёзувчининг вафотидан кейин топиладиган қоғозлар етказадиган таъсирли, кўнгилни эритадиган, қутилмаган воқеаларни ёдга солади; тугалланмай ташлаб қўйилган эсселардан, йўл-йўлакай айтилган фикр, мулоҳазалардан, қисқача қайд, хотиралардан унчалик талабчан бўлмаган ўқувчи ва томошабинлар учун мўлжаллаб ёзилган оммабоп романлар ва театрбоп пьесалар муаллифининг қутилмаган парвозларини ва у ердаги ёлғизликдан ўз мухлислари томон тушиб келганини билиб оламиз. Ва бундайин қурбонлар бойлик меҳроби учунгина келтирилган экан-да, деб ўйлаш хато бўлур эди, чунки уларни кўпинча бенуқсон олижаноб ният-мақсадлар: маърифатпарварлик ва инсонпарварлик ғоялари тақозо этган бўлади. Элитар ва одамларга аралашмайдиган, дамдуз адабиёт ўчоқлари мақтанадиган сийқаликка муросасизлик аслида санъат софлиги тўғрисида оқилона ғамхўрлик қилиш ўрнига кўпроқ беҳуда, бўлмағур, маъносиз гаплардан иборат ва айни чоқда мазкур эстетларнинг¹ бағритошлигидан ҳам дарак беради. Сийқаликнинг муайян бир улуши наинки муқаррар, балки ҳатто кенг оммага қаратилган ҳар қандай асар учун ҳам зарурдир. Эпопеяни Рембо ёки Маллармега хос бадиий усуллар билан ёзиш мумкин эмас. Данте ўзининг бутун поэтик интизоми ва принципиаллигига қарамасдан, жаннатнинг шаффоф қасрини одатдаги, кундалик дунёвий нафас билан янгилаб, жонлантормоқ учун оддий терциналарга мурожаат қилади.

¹ Эстет – эстетизм тарафдори. – *Тарж.*

Аммо – бу ҳақда, афсуски, камдан-кам эслашади – камтарлик қилиб, ўта моддий, амалий руҳда ёзадиган муаллифлар ҳам бор. Адабиёт оламида ниҳоятда камёб бўлган бу яхши фазилат ўз намояндаларига эга ва улар орасида гоҳ-гоҳ Болеслав Прус каби жозибадор нимб (ёғдусимон айлана – муқаддаслик рамзи)дан мунаввар бўлганлар ҳам учраб туради. Ўзининг кўпгина ўқувчиларидан кўра донорок, ақллироқ ва билимдонроқ бўлган Прус ҳеч қачон улардан ажралиб турмас ва уларга тенгга тенг каби, хайрихоҳлик ва ҳурмат билан муомала қилар эди. У ўзининг ҳатто энг ювош, итоаткор қаҳрамонларига нисбатан ҳам худди шундай муносабатда бўларди. Баъзан ўз имкониятинингдан пастроқ ёзишинга ҳам тўғри келаркан.

Машҳур ёзувчиларни кони ақл, доно деб ўйлаб, уларга ортиқча баҳо бериш ярамайди, кўпинча уларнинг айтиб бўлганларидан ташқари ортиқ сўзлайдиган гаплари ҳам қолмайди. Китобхонлар фикрига кўра, Сенкевич бундан бир неча йиллар муқаддам Польшада бир жилд кичик асарлар тўплами нашр қилингандан сўнг, жуда кўп нарса йўқотган. Тўпламдан ёзувчининг оммавий чиқишлар чоғида сўзлаган нутқ матнлари, интервьюлардаги саволларга қайтарган жавоблари ва кичик мақолалари ўрин олган бўлиб, уларда қаҳрамонлари – Кмициц ва Володиевскийлар тилидан эмас, балки ўз номидан гапирган. Шу аснода унинг янги, теран ўз сўзини айтишга ноқобиллиги тўла сезилиб қолган. Унинг асарларидан танлаб олинган “олтинга тенг фикрлар” – йиртма тақвимда акс этган ҳикматлардир. Реймонт бунақанги нарсаларни топиб гапиролмасди.

Флобернинг ўз асарларидан ташқарида қанчалик гўл, содда бўлганини билсангиз эди! Пруст унинг муқоясаларини кўздан кечираркан, улардан биронтаси ҳам ўз романидаги персонажларнинг ақлий даражасидан ўтолмаслигига амин бўлган. Агар биз Флобернинг хат-хабар, ёзишмаларига эга бўлмаганимизда, бу ҳали унчалик ишонарли далил бўла олмас эди. Адабиётдаги энг нафис мактублар турига мансуб бўлган, сўз учун унутилмас кураш ва санъатга бўлган эҳтиросли муҳаббат акс этган мазкур хатлар айни чокда мукамал жумлалар уйғунлигига тааллуқли бўлмаган барча нарсаларга хос фикрларнинг қашшоқлиги, ўй, мулоҳаза ва қарашларнинг соддалиги билан кишини ҳайрон қолдиради.

Ўта сезгир, зийрак ёзувчилар ҳам борки, улар жанрлар, мавзулар ва услубни хилма-хил қилишга тиришадилар. Флобер ўз табиатининг иккиёқламалигидан фойдаланиб, тизимли равишда “ҳосил алмашиши”га эриша оларди: дам реализмга шўнғиб кетса, дам фантастика билан яшар эди. Ташаббускор мадам де Кайаве Франсни “Қизил нилуфар”ни ёзишга ундаб, сўзида қаттиқ туриб олган, хонимнинг фикрича, дўстининг адабий фондида “дунёвий роман” ҳам бўлиши лозим, акс ҳолда у ҳақда “эрудицияни эрмак қилишдан бошқа ҳеч вақо қўлидан келмайди” деб ўйлашлари мумкин экан. Конрад ўз ижодининг энг сўнгги даврида денгиз тематикасини қўйиб, ўзининг илк романларидан анча узоқлашиб кетган ва ўз ижодий ва тасаввур кучини тўла ишга солган ҳолда бошқа мавзуларга қўл урган. Тематика ва жанрлар хилма-хиллигини суиистеъмол қилиб, дам романдан драмага, дам эсседан лирикага сакраб, кўчиб юриладиган бўлса, йўлдан бутунлай адашиб, ушбу жанрларнинг ҳар бирида ҳам муваффақиятсизликка учраш мумкин.

Ҳаёти бошдан-оёк бир текис ва силлиқ кечган, бир хил маслак, эътиқод ва идеалларга мувофиқ равишда ўтган ёзувчи камдан-кам топилади. Акса-

рийат кўпчилиги турли хил ўзгаришларга дучор бўлади. Масалан, тинчлик, хотиржамлик, ҳаловат, қувноқлик, шахвоний ҳис бирданига йўқолиб, одам оғир ўй, хаёлларга, ғам-ғуссага, дилгирликка берилади, ҳаёт лаззатларидан воз кечиб, ҳаётида қийин дамлар бошланади. Бундай ҳолатга тушган ёзувчи ўзи шу пайтга қадар ҳузур бағишлаб келган ўқувчиларига ортиқ умид боғлай олмайди, уларнинг жуда озчилиги унинг ижодидаги ўзгаришларни тўғри қабул қилиб, аввалгидек содиқ қолади, аммо шунинг баробарида у бошқа мухлисларнинг эътиборини қозонади. Шунингдек, руҳий ҳолатида ва турмуш тарзида ҳам жуда чуқур ўзгаришлар содир бўлади: ёзувчи бошқа динни, ўзгача ижтимоий мафқурани қабул қилиши, илгарилари ўзини узоқроқ олиб юрган сиёсий ҳаётда иштирок эта бошлайди. Ўзгариш узоқ давом этган жараённинг охириги даври бўлиши, шу билан бирга – ўз-ўзидан ёки бошқа одамлар, маълум бир воқеаларнинг таъсири остида бирданига рўй бериши ҳам мумкин, улар ёзувчини танлов қабул қилиб, мустақил қарор чиқаришга мажбур қиладики, агар вазият босими демаса, улардан жон-жон деб бўйин товлаган бўлар эди. Бўлиб ўтган ўзгаришлардан сўнг, ёзувчи энди аввалги ўқувчилари ҳақида ортиқ ўйламайди, балки янгиларини қидира бошлайди. Борди-ю у машҳур бўлса, эскиларини ҳам йўқотмайди, аммо улар энди уни рағбатлантирмайди ёки тийиб ҳам туришмайди. Честертон католиклик мазҳабига ўтгандан сўнг, унинг аҳволи худди шундай кечган.

Франция адабий ҳаётида Дрейфус иши тарихи жуда қизиқ ва унга ҳали-ҳануз катта эътибор қаратиб келинмоқда, чунки уни деб, атокли ёзувчиларнинг бутун бир гуруҳи дафъатан бир-бирига душман бўлган икки лагерга ажралиб қолади. У ерда иккиланишлар, хавотир ва дадил, қатъий қарорлар, жасорат билан бир қаторда эҳтиёткорлик, эски муҳит билан алоқани узиш ва янгисига ўтиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар қафтдагидек кўриниб туради. Кўпсонли мемуарлар туфайли биз худди самимий нутқни тинглагандай, эртага ўз нашрларини, ҳамкорлик қилиб турган журналларини, азиз меҳмонлари бўлган уйларни ва ниҳоят, – илгариги ўқувчиларини йўқотишлари қутилган кишиларнинг фикр, хаёлларини деярли топгандай бўламиз. Биз икки палласида маълум ўтмиш билан номаълум келажак тебраниб турган тарозини кўрамиз. Гоҳо ижод характерини батамом ўзгартириб юборадиган танлов натижалари ҳам кўриниб турадики, бунга Жюль Леметрни мисол қилиб келтириш мумкин.

Анатоль Франснинг Клод Авелин томонидан ишлов берилган “Яхши замонлар сари” номли тўпламининг биринчи жилди муаллифнинг давр муҳити акс этган қатор мақолалари ва нутқларидан иборат бўлиб, “адабий стратегия” деб аташ мумкин бўлган тушунчанинг ёрқин намунаси сифатида хизмат қилади. Хурфикр ва тараққиёт тарафдори бўлган Франс узоқ йиллар давомида ўзининг ҳақиқий фикр ва қарашларини улардаги радикализм ва кескинликни юмшатиб турувчи турли хил ниқоб ва либослар остида яшириб келишга мажбур бўлди. Кибрли киноя, кесатиклар ва (фақат зоҳиран) кўнгилчан скепсис¹ ҳатто Франс ҳар ҳафта ўз фельетонлари билан қатнашиб турган консерватив руҳдаги “Temps” – “Вақт”ни ҳам заррача хижолат қилмайди. Унинг очик, самимий ёзилган “Шаҳар қайрағочлари остида” номли илк китоби босилиб чиққач, Фаге: “Eh!in!” дея бежиз хитоб қилмаган. Эҳтиёткор скептик² ниҳоят, замонавий ҳаётнинг кескин муҳитига шиддат билан отилиб, унга ҳамла қилганди.

¹ Скепсис – ҳар нарсага шубҳа билан қараш. – *Тарж.*

² Скептик – ҳар нарсага шубҳа билан қаровчи. – *Тарж.*

Романнинг айрим боблари икки йил мобайнида “Echo de Paris” – “Париж акс садоси” саҳифаларида босилди, бироқ улар бутун роман ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш имконини беролмади, асар ниҳоясини эса анча узоқ кутишга тўғри келди. 1896 йилнинг 24 декабрида Франс Академияга сайланади. Орадан йигирма кун ўтгач, аллақачон тайёр бўлган, лекин шу пайтгача муаллиф томонидан ушлаб турилган “Шаҳар қайрағочлари остида” романи алоҳида китоб шаклида дўконларда пайдо бўлди. Ҳали ҳайрат хитоблари тўхтаб улгурмай, Академиянинг юксак минбаридан туриб, Франснинг илк овози жаранглади: у Арманистонни химоя қилиб чиқди. Олти ёшлигида туғилган орзуси – Академия билан боғлиқ ижтимоий фаолиятининг ўттиз йиллик даври ана шундай бошланди. Унга сайланган лаҳзадан бошлаб, ўз фикр, мулоҳазаларини очиқ-ойдин айтишга журъат этди. “Ўзинг фойдали ва адолатли деб ҳисоблаган нарсанг ҳақида очиқ-ойдин гапира олиш имконияти – бу жуда катта қониқиш!” – дея енгил тин олган эди у “Жанна д’Арк ҳаёти”га ёзган сўзбошисида. Ногаҳоний ўзгариш минглаб одамларни ҳайратга солди, қаҳр-ғазаб, нафратга тўла хитоблар янгради, аммо Париждан ташқарида уларни деярли ҳеч ким эшитмади. Ўзига янги тарафдорлар орттираркан, Франс олдингилариниям йўқотмади, чет эл эса унга ҳатто вафотидан кейин ҳам содиқ қолди.

Ҳамонки, “чет эл” сўзини тилга олдимми, энди унга бир оз тўхталиб ўтиш лозим бўлади. Ушбу сўз ҳар доим ҳам бир хил маънони англатмаган. Юнон-рим дунёсида, Рим империяси даврида, очиғи, ҳеч қандай чет эл мавжуд бўлмаган: ҳеч ким ўз асарини алоҳида гуруҳлар ёки қандайдир хитойликлар учун мўлжаллаб ёзмаган. Икки тил – юнон ва лотин тиллари – фақат юнон тили кўпроқ, ўша даврнинг бутун китобхонлар оммасига хизмат кўрсатган. Мазкур ўқувчилар учун ажнабийлар, масалан, ўша замонлардаёқ ўз адабиётига эга бўлган бирдан-бир, ягона халқ – яҳудийлар ҳам асарлар ёзишган. Искандариялик Филон, Иосиф Флавий барчага ўз мамлакатлари ҳақида, унинг тарихи, анъаналари ва адабиёти тўғрисида маълумот беришга ҳаракат қилишган. Икки аср олдин ўз мамлақати учун худди шундай ишни бобиллик Берос ҳам қилган эди.

Ўрта асрларда лотин тили сарҳад билмаган, миллий эмас, балки умумевропа микёсида фикр юритган гуманистлар даврида ҳам худди шундай бўлган. Петраркага бир куннинг ўзида ҳам Париж, ҳам Рим шеърини чамбар тақиб, эхтиром кўрсатган. Клеменс Яницкийга Болоньяда гулчамбар тақишган. Гуманистларнинг асарлари қайси миллатга мансублигидан, муаллифнинг қаерда яшашидан қатъи назар, ҳаммаёқда бирдай босилган. Инсонпарвар ёзувчи ватандош ўқувчи учун эмас, балки ўзига интеллектуал яқин бўлган китобхон учун ёзган, унинг кимлиги ва қаерданлиги муҳим бўлмаган.

Миллий адабиётлар юксалиб, римликлар юнонларнинг қизиқиши ва мақтовига сазовор бўлиш учун юнон тилида, юнонлар эса, Полибий каби, римликларни “мўлжалга олиб” асарлар ёзган ўша ўтган замонларни жонлантириб, ҳаётга қайтарди. Ажнабий китобхоннинг таъб-дидини, унинг типажини¹ аниқлаш қийин эмас эди. Янги замоннинг баъзи бир адабиётлари ушбу китобхонни ўз она тилларининг кенг тарқалганлиги туфайли ҳеч қандай қийинчиликсиз, осонгина забт этишган. Бунга ҳаммадан ҳам аввал француз тили муваффақ бўлган. Француз тилида XIII ва XIV асрларда ҳатто

¹ Типаж – бирор образ яратиш учун намуна бўлиб хизмат қиладиган шахс . – *Тарж.*

чет элликлар (Марко Поло, Брунетто Латини) ҳам ёза бошлаган, келгусида унинг қаторига италян ва испан, кейинчалик эса – инглиз (XVIII ва XIX асрлар оралиғида) ва ўтган юзйилликда дунё саҳнасига чиққан немис тиллари келиб қўшилган. Қолган бошқа барча адабиётлар эса, хорижлик китобхонни фақат таржималар воситасида забт этишларига тўғри келган.

Инглиз ва француз ёзувчилари чет эллик ўқувчига шунчалик кам эътибор қаратадики, уни деб ўз асарларида бирон нимани ўзгартириш ҳақида ўйламайдилар ҳам. Баъзида алоҳида ҳисоб-китоб тақозоси, масалан, кенг китобхонлар бозорини қўлга киритиш билан боғлиқ бўлган истисноли ҳоллар ҳам учраб туради, бунга бир неча ўн йиллар олдинги Германияни мисол қилиб келтириш мумкин ва балки яқин келажақда ўзининг оҳанжамадор бестселлерлари билан Америка ҳам унинг ёнидан жой олса ажабмас. Бунда албатта, Нобель мукофоти ҳам рағбатлантирувчи омил бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Бошқа мамлакатларнинг ёзувчилари, чет эллик китобхонларга йўл очилди дегунча, уларнинг таъб-диди, урф-одатлари билан жиддий ҳисоблашишга киришадилар. Ёзувчи муайян, масалан, тор миллатчилик руҳидаги, ўз мамлакатининг тарихи ва урф-одатлари билан боғлиқ мавзулардан, композиция ва услубнинг, ҳодисалар ҳамда одамларни рухий-ахлоқий жиҳатдан баҳолашнинг маълум бир усуллари билан онгли равишда ўзини олиб қочади. Мен бир поляк ёзувчисини танирдим, у ўз асарларининг таржима қилинишини олдиндан билгач, қийин талаффуз қилинадиган фамилиялардан, мураккаблаштирилган имлодан қоча бошлади, фабула¹ ҳақида-ку, гапирмаса ҳам бўлади, у маҳаллий колоритдан шу қадар маҳрум қилинган эдики, муаллиф ҳатто поляк табиат манзараси ҳам халал бермасмикин, дея иккиланишгача бориб етганди. Бунақанги мослашувчилик, замонасозлик оқибатида ҳолландиялик таниқли бир адиба билан рўй берган шармандали ҳолатларга тушиб қолиш ҳам ҳеч гапмас, у чорак аср мобайнида хотин-қизлар озодлиги ва ҳақ-ҳуқуқлари учун курашиб, немис китоб бозорини забт этгач, уни Ҳитлер ҳукмронлиги даврида бой бериб қўйишдан қўрқди шекилли, аёл тимсоли – ибратли она, ҳафсала билан, тиришиб пайпоқ ямаётган уй бекасини зўр бериб мақтай бошлаган.

Юқорида қўлланилган “адабий стратегия” ибораси, бу – мажоз, истиорадир. Ягона муаллифларни ташаббускор дея атаб, адабий гуруҳларни отрядларга, уларнинг фаолиятини эса – ҳарбий экспедициялар ёки кампанияларга ўхшатган ҳолда уни ривожлантириш мумкин. Бунда ҳеч қандай янгилик йўқ, чунки адабиётга оид бундай ҳарбий атамашунослик илгарилари ҳам, гуманистлар ва айникса – Наполеон бургутлари қанотларининг шувиллаган овозларига йўғрилган романтиклар томонидан ҳам бажонидил қўлланиб келинган. Ўшанда душман қалъалари қамал қилиниб, шиддатли хужумлар натижасида жанглар (“Эрнани” учун бўлган машҳур муҳораба ҳам) ғалаба билан тугаган, курашчан, жанговар романтикларнинг луғати эса, порох билан тўлдирилган эди. Уларнинг Мицкевич, Гюго сингари ўз саркардалари бор эди, – кучлироқлари бор кучи сон ва сершовкинликдан иборат бўлган кучсизларини қўллаб-қувватлаган. Романтиклар дадил ва жасур эдилар, улар шавқ-завқ, ғайрат ва иштиёқ уйғотар, бу эса уларнинг ўзига руҳ бағишлар эди. Ушбу воқеа адабий жанглар майдонидаги охириги

¹ Фабула – бадий асарда тасвирланган воқеалар занжири. – Тарж.

йирик кампания эди, барча кейинчилари эса, бу қадар на қанот қоққан, на кулоч ёза олган.

Кўринмас иттифоқчи – китобхон – ўзи англамаган ҳолда адабий асар устидан ҳукм юргизади. Адабий жанрлар тақдирини, бирини маъқулласа, бошқасини тан олмай, ҳал этади, мавзуларни мажбуран қабул қилдиради ёки рад этади, композицияга аралашади, персонажларга таъриф бериб, уларнинг диалогларини, сўзларини айтиб туради. Монархия давридаги француз адабий салонларининг нақадар зулмкор, насрдаги беўхшов иборалар, ғализ, палапартиш гап тузилишларига қанчалик бешафқат бўлганини шеърлардаги биронта ҳам сифатнинг отдан ажралиб, кейинги шеърий сатрга “сақраб” ўтишга журъат қилолмаганидан ҳам билса бўлади:

*Наҳотки у келган бўлса? Яширин
зина бўйлаб...*

Виктор Гюгонинг исёнкор ва дадил “Эрнани”си ана шундай бошланади.

Романтизм мазкур “тойиб кетган” шеър билан “яхши муомала”нинг қонун-қоидаларига қарши чиққан. Лекин буни томошабинлар залининг ярми олқишлар билан кутиб олган – янги иттифоқчилар ўзлари ҳақида шундай маълум қилганлар ва шу дақиқадан бошлаб, уларни лирик асарлар муаллифлари, драматурглар ва романнавислар эътиборга олиб кўйишган. Польшада бу воқеа ўн йил олдинроқ содир бўлган. Янги иттифоқчиларнинг катта куч эканлиги маълум бўлди. Романтик ёзувчилар ўз шон-шуҳратларининг ярмиси учун завқ-шавққа тўла ўқувчилардан қарздор эдилар, бу иштиёқ ижодкорларга жасорат, ижодий куч-ғайрат, беқиёс сермахсуллик бахш этар ва улар қалблари қувончга тўлиб, янги ғоялар, янги шакллар сари ошиқардилар.

Адабий асар тингловчилар ва китобхонлар учун мўлжаллаб ёзилади. “Ўзим ва Музалар учун куйлайман” – ушбу формула ҳар доим “чунки” деб бошланадиган кўшимчага эга бўлади. Ёзувчи ўзи ва музалар учун ижод қилишига иқрор бўлса, унга ҳар гал мана шу “чунки” – таъна, гина-кудурат, айблов ва қаҳр-ғазаб, нафратнинг бошланиши ҳамроҳлик қилади. Ҳар бир киши одамларнинг кулоқ солиб, уни тинглашларини истайди, кимки буни тан олгиси келмаса, у ё ўзини ўзи алдайди ёки ўзини яхши билмайди. “Ўзи учун ёзиб-чишиш”, бу – ҳафсаласи пир бўлган, ихлоси қайтган қари қизларнинг имтиёзидир, лекин ўзларига қолса, кимнинг олдида бўлмасин, атирсовун ва ландрин ҳиди анқиб турган, даста-даста кўлёмалар солинган кутини жон-жон деб очишдан ҳам қайтишмайди.

Аччиқ алам ёки кўнгил қолиши ҳатто буюк ёзувчини ҳам “ўзи учун ижод қилиш”га ўтишга мажбур қила олади. Фредро билан ҳам шундай бўлган, у ўзининг янги комедияларини эълон қилишни ва сахнада кўйишни тўхтатиб кўйган; “...чунки ҳозир мен фақат ўзим учун ёзаяман”, – деб таъкидлайди у ўзининг “Учга уч” деб номланган хотиралари якунида.

Флобер ўзининг илк китобчаси – “Бовари хоним” чиқар-чиқмас, ҳаётига бехосдан кириб келган ўзгаришдан ҳайрону лол бўлиб қолган. Уни ёзаётган пайтидаги бир-бири билан дам-бадам алмашилиб турган омад ва мағлубиятлар, кўтаринкилик ва тушкунлик асносида насрий маҳоратини ошириб бораркан, у ўзини озод, эркин ва мағрур ҳис қилар, ундан ажралгач, яширинган пана жойидан чикиб, ўқувчилар кўз олдида ҳозир бўлгандан

сўнг, ўзини гўё сотилган кулдек ҳис эта бошлайди. Ёзувчиларни азал-азалдан қийнаб келаётган барча дахшатлар унга шиддат билан ёғилади: хайрихоҳ маслаҳатгўйлар, цензура ва суд, танқидчилар ва китобхонлар, қаноат ҳосил қилмаганлар, афтини бужмайтириб, қийшанглаганлар ва ҳар хил мазах қилувчилар ҳамда ҳазилкаш ва масхарабозлар. Флобер табиатан ва турмуш тарзига кўра одамови эмасми, ўз атрофида тўсатдан пайдо бўлган ур-йикит, тўполонга сира чидай олмайди. Агар янаям кўнгли нозикроқ ва асабийроқ бўлгандами, қолган асарларини эълон қилишдан ўзини тийган бўлар эди, бинобарин, ранжиган, хафа бўлган, ўта таъсирчан дилетант кўпинча шундай қилишар, ёзган нарсаларини вафотидан сўнг нашр этиш учун қолдиришар, бироқ уларни одатда ўшанда ҳам умидсизлик кутар эди.

Бундан йигирма аср муқаддам шундай дейилган: “*odi profanum vulgus*” ва ўшандан буён ўтган кўплаб юзйилликлар мобайнида ёзувчилар “қора халқ”ни менсимай келишган. Бироқ ҳали ҳеч ким гўё фақат аҳмоқлардангина иборат бўлган оломонни назар-писанд қилмасликда мақтов йўли билан иш кўрмаган. Бу – ёзувчи руҳий ҳолатининг энг ёқимсиз, ярамас хусусиятларидан биридир. Кимки агар ўз ўқувчиларини иззат-ҳурмат қилмас экан, у ўзини ҳам, ўз асарларини ҳам ҳурмат қилмайди. Ва бундан ташқари, ўз асарининг айнан унинг сўзини макон ва замонлар оша олиб ўтадиган номсиз эстафета туфайли қандай кўпайиб, бойиб боришини, қай тариқа янгича маъно ва моҳият, куч-қудрат касб этишини ҳам англай олмай, фикр ва тасаввур кашшоқлигига дуч келади. Аммо “қора халқ”қа бўлган бундай нафратнинг кўпинча сохта қиёфа, снобизм (қуруқ олифтагарчилик) ва бошдан-оёқ ёлғондан бошқа нарса эмаслиги тез аён бўлади; айниқса, ўз нафратини ўқувчини мақташ орқали намойиш қиладиган ёзувчилар аслида бундай мақтовга бошқалардан кўра, ўзлари кўпроқ ташна бўлишади.

Санъат асари – ишонч, эътиқод ва жасорат ҳужжатидир. Уни жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилаётганда, қўйилган ушбу кадамнинг барча оқибатларини қабул қилишга тайёр турмоқ лозим бўлади, улар баъзан фақат янги, тажрибасиз ёшларнигина доводиратиб қўймайди. Муаллиф ҳар бир янги китоби чиққан пайтда ўша илк нашр чоғида ҳис қилган ваҳима, хавотирларни яна қайта бошдан кечиради. Ҳатто адабиётдаги мустаҳкам, барқарор мавқе ҳам, қозонилган таниқли ном ҳам бу хавотирларни заррача юмшатомайди. “Эҳ, азизим, – деб ёзган эди 1908 йилда Конрад Голсуорсига йўллаган мактубида, – ўзимга ўзим: буёғи қалай бўларкин, деган саволни берган чоғимда, мени қанчалик қўрқув босишини сен тасаввур ҳам қилолмайсан. Умид, ишонч билан шубҳа-гумон ўртасида тўлғаниш азобидан кўра қийинроқ нарса бўлмаса керак ва бу масала, яширмайман, ҳаёт-мамонт масаласига тенгдир. Ҳатто шундай дамлар бўладики, кўрқув миямдан барча фикрларни суғуриб чиқариб ташлайди”. Ёзувчи ўзининг янги чиққан китоби ўқувчи томонидан худди аввалгилари каби, ўшандай хайрихоҳлик билан кутиб олиниб, эътиборсиз қолдирилмаслигига ҳеч қачон ишончи комил бўлолмайди, кексайганда эса, ҳатто энг йирик ёзувчиларнинг ҳам улардан юз ўгирадиган янги авлодга хос ётсираш аламини тортмасликларига ҳеч ким кафил бўла олмайди. Адабий ҳаёт, бу – бами-соли жанг, мусобақа, беллашувлар ва хавф-хатарга тўла майдон. Шунга қарамасдан, башарти бу майдонга юраксиз ва кўрқоқлар ҳам тушгудай бўлса, бунинг боиси шуки, ғалабага бўлган зўр иштиёқ улардаги кўрқув

ҳиссидан устун келган. Бу ҳолда эришилган ғалаба албатта шон-шухрат, пул, имтиёзни англамайди, балки кураш инсон қалбларини забт этиш учун, кенг халқ оммаси орасидан ўша – ўз фикр ва орзу-умидларингни ишониниш мумкин бўлган бир неча ўқувчилар орттириш учун олиб борилади.

Юқорида баён этилган мулоҳазаларимизда биз ёзувчиларни сиёсий арбоблар билан тенглаштиришга анча яқин бордик ва энди бундай муқоясадан бўйин товлаб бўлмайди. Албатта, бу ўхшашлик унча тўлиқ эмас, лекин уни тан олмасликни адабиёт тараққиётини билмаслик ва унинг минг йиллик тарихи билан ўта юзаки ва содда танишиш деб аташ мумкин бўлур эди. Сиёсатчилар каби, кўпчилик ёзувчилар ҳам гуруҳларга, ҳозирги пайтда айниқса, уларнинг энг кучлисига умид боғлашади, бу эса муваффақиятга эришишда кўмак беради. Бу одатда биргина совуққон ҳисобкитобнинг ўзидан келиб чиқмаган: бунда ҳамма нарсани ёзувчининг келиб чиқиши, насл-насаби, тарбияси, ҳис-туйғулари ва ўзи улғайган муҳитда шаклланган маслак, эътиқоди ҳал қилади. Сиёсатдан фарқли ўлароқ, адабиётда кўпроқ гуруҳлар билан бирдам ва ҳамфикр бўлган, ҳокимиятга эга бўлмагани ҳолда бироқ яширин кучга эга ва ўз олдига адолатли мақсадлар қўйган инқилобчи ёзувчилар майдонга чиқади. Адабиётда авантюристлар ҳам учрайди, улар дастлаб ёлғиз ҳаракат қиладилар, лекин аста-секин уларга яқин бўлган безовта, беором қалб соҳиблари келиб қўшилади ва ўз йўлбошчилари атрофига кучли дружина бўлиб жипсладилар.

Ўз олдиларига ўқувчилар оммасининг кўнглини топиш ва уларга ёқишни мақсад қилиб қўйган ёзувчилар учун тўла конформизм (мослашувчанлик) ва замонасозлик қоида ҳисобланса, чинакам буюк адиблар учун бу – истисно саналади. Жонли тасаввур ва безовта тафаккур гоҳида ўз даври ва муҳити билан ихтилофга киришади. Уларни ижтимоий тузум ёки урф-одатлар, дин, яшаш усули қониқтирмай қолади, улар қоқоқликка кўникмайди ва қотиб қолган доктриналарга қарши исён кўтардилар. Ғалаба ёки мағлубият эса, ёзувчи қарши курашаётган ходиса кўпчиликнинг самимий садоқатига сазоворми-йўқми ёки фақат фаолиятсизликка ёпишиб олишганми, ана шунга боғлиқ. Масалан, Польшада агар кимдир халқнинг олий мақсадларига қарши чиқадиган бўлса, унинг хоин деган номни олиб, оммавий нафратга дучор бўлиши аниқ. Замондошларнинг ҳукмрон гуруҳи идеалларини жорий этадиган ёзувчининг ажойиб намунаси сифатида Миколай Рейни мисол қилиб келтириш мумкин. Дворянлар табақасига чинакам содиқлиги учун унинг кальвинизмга¹ мансублигини ҳам кечиришган.

Муаллиф билан асарга хос ўқувчилар таркиби ҳар хил бўлади: у бир ҳовучгина элита ёки муайян ижтимоий гуруҳ билан чекланиши ёки ҳатто бутун халқ (бу жуда кам учрайди)дан иборат бўлиши ҳам мумкин. Китобхонлар оммаси айрим, алоҳида шахслардан ташкил топади ва уларнинг ҳар бири турлича ҳис-туйғу ва тафаккурга эга бўлади, аммо ҳаммаси жамоа психологияси қонунларига бўйсунди. Денгиз каби сермавж, беқарор ва ўзгарувчан бу омма бўрон ва довулларга дучор бўлади, унда тезоқар, шиддатли оқимлар билан бирга жимжитлик, сукунат паллалари ҳам борки, ҳатто ўшанда ҳам тўлқинлар ҳаракатдан тўхтамайди. Ва ҳар бир адабий ходиса мана шу тўлқинлар измида ўйинчокқа айланади. Бироқ ўқувчилар оммасининг муҳокама, мулоҳазалари ва эмоционал таъсирланишини та-

¹ Кальвинизм – насроний дини мазҳабларидан бири, француз теологи (илоҳиётчи) Жан Кальвин томонидан асос солинган. – *Тарж.*

сарруф этувчи кучлар автоном эмас: улар жамият нимаики билан яшаётган бўлса, барчасига боғлиқ, қарам, тобедир. Дин, сиёсат, ижтимоий тузум, иктисодиёт, урф-одатлар ва айни чоқда иқлим, ер, тупроқ, ирқ ва ҳатто озиқ-овқат – буларнинг барчаси ўқувчининг таъб-диди ва хайрихоҳлиги, мойиллигига таъсир қилади.

Бир қадар мистицизм улушига эга бўлган, “замон руҳи” деб аталадиган нарса шу тариқа юзага келади. Эндиликда “замон руҳи” тушунчаси унчалик долзарб эмас, лекин тилга олинмаётган бўлса, бу унинг мавжуд эмаслигини ёки ўз аҳамиятини йўқотган деган маънони билдирмайди. У тиришқоқ амалдор томонидан тузилган, ўзи қабул қилиши лозим бўлган кишилар рўйхатини ҳар кун эрталаб телба золим каби чиқинди саватчасига улоқтиради, бунинг ўрнига ҳушига келган одамни қабул қилади; аҳмоқ билан икки соат беҳуда валақлашиб, вақтини чоғ ўтказди, доно эса кечгача кутишга мажбур бўлади, шундаям уни паришонхотирлик ва очик-ошкора зерикиш билан атиги бир дақиқа тинглайди, холос. Бундай зулмкор замон руҳи – ҳозирги кунда бутун жамиятни, хоҳ биргина мамлакат доирасида бўлсин, хоҳ битта қитъа ёки маданиятга эришган бутун дунёда бўлсин, чулғаб олаётган масала ва муаммолар мажмуидан бошқа нарса эмас. Бундан ташқари, замон руҳи мана шу жамиятнинг дилидаги барча орзу-умидларини ва интилишларини ҳам ўз ичига олади, бу шундай бир пинҳоний портловчи моддаки, адабий асар учкун бўлиб, инсон қалбларини алангалатиб юбориши мумкин.

Бу – одамлар ўйлаганидан ҳам кўра тез-тез содир бўлиб туради, аммо адабиёт тарихи уларнинг фақат баъзи бирлари билангина шуғулланиб, ёзиб боради, холос, каттагина қисмини эса уятчанлик билан сукут сақлаш ила ўтказиб юборади. Руссо ёки Вальтер Скоттнинг қувончли қабуллари ҳақида, Ренаннинг “Иисус ҳаёти” ёки “Quo vadis” ҳақида мамнуният билан монографиялар ёзилади, лекин айтайлик, Жорж Онэ ёки Гелена Мнишекка бағишланган худди шунга ўхшаш монография унинг муаллифини фақат кулги бўлишга олиб келган бўлар эди. Ахир, у ёки бу муаллиф томонидан эришилган ютуқларнинг ҳали ҳал этилмаган жумбоқларини аниқлаш учун адабиёт ертўлаларига тушиб, қоғоз титишнинг нима кераги бор. Ҳомернинг бокийлиги олдида бош эгамиз ва бундан таажжубга тушмаймиз, аммо Софокл хусусида “ўйлаб, ўйимизнинг охирига етолмаймиз-ки”, номаълум трагиклар афиналик томошабинларни қандай қилиб забт этишгану, “Антигона”нинг гениал ижодкори кўпинча уларга биринчилик ва мукофотларда ён беришга мажбур бўлган. Ва баъзи бир воқеаларни, масалан, қандайдир диакон¹ Араторнинг “Апостол (хаворий)ларнинг қилган ишлари”ни шеърга айлантириб, “Сан Пьетро ин Винколи” соборини бир ҳафта мобайнида тўлдириб ўтирган жуда кўпсонли тингловчилар ҳузурида ўқиб бергани ҳақидаги далилнинг нима учун солнома саҳифаларига киритилганини умуман тушунтириб беролмаймиз. Ўша замонларнинг ақлий йўналишлари, таъб-дид, қизиқиш, иштиёқ ва йўсин, услубларини ҳеч ким аслига келтириб, тиклай олмагани каби, буни энди бизга ҳеч ким изоҳлаб бера олмайди.

Маълум бир даврдаги адабий ҳаёт ўзининг шиддатли ва беқарор, ўзгарувчан оқимида тарих ҳаддан ташқари аниқлик ва пишиқ-пухта муфассаллик билан тасаввур этиб, тиклайдиган нарсалардан бутунлай фарқ

¹ Диакон – православ черковида руҳонийларнинг қуйи унвони. – *Тарж.*

қилади. Тарихчи чизган сурат доимо соддалаштириш, уйдирма ва ясама вазиятдан иборат бўлади. У баъзи бир тафсилотларнигина тасвирлаб, қолган бошқа кўпини эътиборсиз қолдираркан, худди портретдаги юз ифодаси, агар ундан ўткинчи, бироқ жўшқин, кучли эҳтирослар, ташвиш ва хавотирлар туфайли тушган ажинлар тўри ўчириб ташланса, бузилгани каби, давр киефасини бузиб кўрсатиб, нотўғри талқин қилади. Адабий асарларнинг тақдирини кўзлаб олиб борилган жанглardan иборат “ўша кундаги энг муҳим воқеалар”га замондошлар баҳосини олдиндан белгилаб берган минглаб майда-чуйда далиллар беихтиёр назаримиздан четда қолади.

Китоб қандайдир узоқ келажакда эмас, балки босилиб чиққан куннинг эртасигаёк, ўз муаллифига итоат қилмай кўяди. У бошқа оқил, доно, олим одамларнинг мулкига айланади ва улар туфайли муаллифни ё кўкка кўтаради, ё ерга уради. Худди ўша асарнинг ўзи гоҳо бир-бирига мутлақо ўхшамайдиган гўёки минглаб асарларга эврилади. Ўқувчи зехни ўткирлиги, ўқимишлилиги, ақл-заковатига қараб, китобдан ўзини мафтун қилган нарсани олади, бу эҳтимол, жуда кам – ҳаммаси бўлиб, биргина тушунарли ва эсда қолган жумла ёки аксинча, мутолаа қилинган асарнинг ҳажмидан ортиқ даражада кўп бўлиши ҳам мумкин. Кант Жан Жак Руссонинг “Эмиль”ини ўқишга шу қадар берилиб кетганидан, ўзининг ҳар кунги бир хил вақтдаги сайрига чиқишни унутиб қўйган экан. Ҳатто шаҳар ратушасининг соатларидан ҳам кўра аниқроқ иш юритишга одатланган бу гениал файласуф шубҳасиз, Руссо қаламига мансуб “Эмиль”га қараганда анча кенгроқ ва теранроқ тафаккурга эга бўлган ва мазкур китобнинг бутун хошияларини ўз фикр, мулоҳазалари билан тўлдириб ташлаган. Улуғ мутафаккирлар ва ёзувчиларнинг ўқилган китоб ҳақидаги қайдлари, фикр, мулоҳазалари ва суҳбатларидан уларнинг биргина таҳлили ушбу китобларга гўё бургут қанотларини бахш этгандек бўлиб кўринади.

Муаллиф ўз китобидан ўқувчининг нималарни ўқиб билиб олишини олдиндан сезмайди, ҳар бир ёзувчи китобхонлардан кўплаб хатлар олади ва улар ўзларининг қутилмаган даъво, талаб, шикоят ва таъна, гиналари билан уни довдиратиб қўядилар. Энг камтар ўқувчи бегона матн орасига ўз дилидагини ёзиб қўшиб қўйишдан ўзини тийиб туролмайди. Гарчи ўзлари буни эътироф этишни ёқтирмасалар-да, мунаққидларнинг аҳволи ҳам шу. Танқидчи-импрессионистлар қолганларга қараганда самимийроқ бўлишган, уларнинг қироли Анатолий Франс ўзининг танқидий мақолаларини “қалбимнинг китоб дунёси бўйлаб саргузаштлари” деб атаган! Адабиёт тадқиқотчилари адабий асарни гўёки бекамикўст, холисона таҳлил қилишга қодир эканликлари ва унга ўзларидан шахсий ҳеч нима қўшмасликлари ҳақидаги хато фикрдан воз кечсалар яхши бўларди. Агар китобга ўз замонасидан ташқарига чиқиш насиб этгудай бўлса, у ҳар бир кейинги даврда бошқача, гоҳо буткул фантастик ҳаёт кечирган ва биринчи ўқувчилардан ҳеч ким уни таниёлмай қолган бўлар эди. Мазкур китоб нафақат олис, балки бизга яқинроқ бўлган асрлардаги ўз замондошларида қандай таассурот қолдиришини энг ҳалол, виждонли тадқиқотчи ҳам тасаввур қилолмайди.

Ўзининг келгусидаги тақдир-қисматидан қатъи назар, китоб энг аввало, ўз даврининг маҳсули ҳисобланади: у шу давр учун ёзилган, унга минглаб ришталар билан боғланган ва мана шу давр кўпинча унинг келгуси тақдирини олдиндан ҳал қилиб қўяди. “Menin aeide, thea...” – “Ғазабни,

о маъбуда, тараннум этгил...”, ушбу унутилмас сўзларни биринчи бўлиб эшитган номаълум тингловчилар ўз завқ-шавқ, хурсандликлари билан Ҳомерга боқийлик ато этишган, орадан бир ярим аср вақт ўтгач эса, уларнинг авлодларидан чиққан ҳукмдор Афин Пизистрат “Илиада”нинг асил матнини сақлаб қолиш учун зарурий чора-тадбирлар кўрган.

Асарнинг асосий оҳанги билан бир қаторда унинг ўша кўшимча, иккинчи даражали оҳанглари ҳам ҳис қилишга фақат бугунги кун қодир ва уларни аниқлаш келажак шарҳловчиларини мушкул аҳволга солиб қўйиши мумкин. Бироқ сўнган акс садога қулоқ солиш бефойда. Келажак авлодлар учун рангсиз, туссиз туюлган сўзлар ўз даврий муҳити ичра учар юлдузлар каби ёлқинланиб ёнган. Бу айниқса, ўз даврининг долзарб муаммоларига бой асарлар, жумладан, Аристофан комедияларида яққол кўзга ташланади. Бугунги кунда биз унинг комедиялар оламига кечиккан меҳмонлар каби кадам қўярканмиз, унинг ажойиб, сеҳрли томошаларидан атиги икки-уч сахна кўринишларигагина дуч келамиз ва уларнинг жозибаторлигидан бирбутун ҳолда қанчалик ранг-баранг, шукуҳли ва дабдабали бўлганини ҳис қиламиз, ваҳоланки, мушакбозликдан йиғиштирилмаган декорациялару, бир ҳовуч ракеталар қолган, холос. Аристофан нафақат драматург, балки самимий лирик асарлар муаллифи ҳам бўлган, зеро, у бугун бизларни ўз ватандошларини қулдиргани каби қулдирилмаса ҳам, ҳар ҳолда чуқур ҳаяжонга солиши мумкин.

Қайси китобнинг ёнидан замондошлар лоқайд ўтиб кетадиган бўлса, келажак авлодларнинг ҳатто энг қизғин эътирофи ҳам бундай китоблар баҳорининг бой берилган лаҳзаларини қайтаролмайди. Адабий солнома-ларда Словацкий ва Норвид сингари ўз даврида тан олинмаган ва унутилган муаллифларнинг узун рўйхати сақланиб келади. Уларнинг давр ёлқинидан аланга олган ижоди соф, қизғин ва жўшқин бўлган пайтда етказилган зарар ўрнини энг сўнгги тантаналар ҳам тўлдиролмади. Ўз вақтида аниқланмаган ва рад этилган гўзаллик – бамисоли завол топган чашма. Эски бут, санамлар узра тирилган Лазарь каби, ярим асрдан сўнг қабрдан бош кўтарган Норвидни шарҳ, изоҳларга кўмиб ташлашди, у энди поляк шеърляти ва тафаккури учун ҳеч нима қила олмасди, агар Мицкевичнинг бронза шеъри билан Залескийнинг қувноқ, жарангдор поэзияси даври бўлганда, бошқа гап эди.

Словацкийнинг ўз замондошлари томонидан тан олинмаганига янаям кўпроқ афсусланасан, киши. Польшанинг биринчи ҳақиқий драматурги сахна учун ишлай олмади, пьесаларининг театрда қўйилганини на ўзи, на замондошлари кўрди ва уларни ҳеч ким ўқимади ҳам, охир-оқибат бу ёлғиз ижодкорнинг ғайрати, ҳафсаласи совиди, сўнаётган ёлқин охириги марта “ялт” этиб кўринди – Микеланжелонинг “Қуллар” номли поэтик версиясида, гарчи охирига етказилмаган бўлса-да, ажойиб, самимий, жозибали фрагментлар шаклида намоён бўлди. Словацкийнинг эътироф этилмагани поляк драмаси ривожининг манзарасини бузади, агар у Словацкий театри белгиси остида ва унинг фаол иштирокида кечганда, қандай қиёфа касб этган бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас.

Стендалнинг ҳали туғилмаган ўқувчиларга йўллаган дохиёна мурожаатлари кўнгилга чуқур таъсир қилиб, меҳримизни кўзгатади, аммо ушбу қалб нидосининг бутун фожиавийлигини камгина одам англайди. Унда ўз даври томонидан рад этилган асарларнинг умидсиз фарёди, чорасиз нолалари акс

этган. Адабий асар ўз даври, замонаси олдиди улкан мажбуриятларга эга ва бунга халал берадиган барча нарсалар ўта зарарли ва айбланишга лойикдир. Бирок ёзувчи билан давр ўртасидаги низо, ихтилофнинг келиб чиқишига ёзувчининг ўзи ҳам айбдор бўлиши мумкин – буни ўзларига эътиборсизлик ва қадрига етмасликни далил қилиб келтириш билан оқламоқчи бўлишади. Шу ўринда беихтиёр яна Словацкийни эсга оламиз. У ўз ёшлиги ҳақидаги ажойиб, жозибадор шеърларни, улар ҳақиқатан ҳам гўзал шеърлар эди, ўзи билан чет элга олиб кетади ва уларни деб, у ерда поляк муҳожирлари билан аразлашиб қолади, улар 1830 йилги кўзғолонда курашган ва мағлубият алами боис, ўзларининг бебахт, омадсиз қисматлари-ю, рўёбга чиқмаган орзу-умидларидан бошқа ҳеч нима ҳақида ўйлашни ҳам, гапиришни ҳам истамаган одамлар эди. Улар шоирнинг “Роҳиб”ини, “Гуго”, “Илон”ини ҳам, бемаврид байронизмини, шунингдек, ўзининг кузатувчан ва ҳаёлчан болалиги ҳақида ҳикоя қилувчи “Тафаккур соати”ни ҳам қабул қилишмади. Шу тариха унинг ризқ-рўз каби ҳаётини зарур бўлган сўзларини эшитмасликка кўникишди, натижада ижоди айни тўлиб-тошган ўша пайтда уни ҳеч ким сезмади, пайқамади, қадрламади ҳам.

Бунақанги ҳолларда айниқса, танқидчиликнинг сўқирлиги одамга ёмон таъсир қилади. Поляк танқидчилиги учун Словацкий билан Норвидни ўз вақтида пайқамай, ўз устидан ўзи чиқарган ҳукмдан оғирроқ жазо йўқ. Босилиб чиққан китобларга танқидчиларимиз томонидан ўз вақтида етарлича баҳо берилмагани билан боғлиқ бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бунинг сабаблари эса турлича: нотўғри тушунчалар, сохта, салбий фикрлар ва ёмон ният, асарни санъат маҳсули сифатида баҳолай олмаслик, ўша даврдаги ҳукмрон трафаретларга берилганлик ва ҳ. к. Гошинскийнинг ўйламасдан, енгилтаклик билан ёзган биргина мақоласи буюк поляк комедиографи Александр Фредро каламини ишдан чиқарди.

Танқид, танқидчилик ўз намояндалари туфайли адабиётнинг бир қисми ҳисобланади; улар томонидан бағишлаб ёзилган, китоблардан ортиқроқ бўлган асарларни мисол қилиб келтириш мумкин. Танқид адабиётга боғлиқ, чунки адабиёт унинг учун материал манбаи саналади. Танқид адабиётни тадқиқ этади, изоҳлайди ва унга баҳо беради. Баъзида у ёзувчи билан китобхон ўртасида воситачи сифатида камтарона вазифа билан кифояланса, баъзан судья, ҳакам сифатида ҳукм чиқаради. Кейинги ҳолат унинг ўз этимологияси билан боғлиқ: унинг номини белгилаган феъл – *krinein* “айбламоқ, суд қилмоқ, ҳукм чиқармоқ” деган маъноларни англатади. Танқид сўзи ўз моҳиятига кўра юнонларга бориб тақалади. Узоқ ўтган замонларда, эрамиздан аввалги VI асрдаёқ, ақидапараст, доим тирноқ остидан кир излайдиган танқидчиларнинг ҳомийси колофонлик файласуф Ксенофан Ҳомерни “диний тушунчалар софлиги” йўлида айблаб, қоралаб келган. Бугунги кунда барча замонлар ва халқларга мансуб танқидбозларнинг эпоними¹ бўлган Зоил ҳам Ҳомерга қарши тиш қайраб юрган. Бу *homeromastiks*, яъни “Ҳомернинг офати” ўшандан буён ўзининг “севимли усули”ни ишга солиб, поэма қаҳрамонлари ва воқеаларини мазах қилиб, улар устидан кулиб келган. Зоилдан ушбу “усул”ни ўзлаштириб олган юзлаб фельетончилар ўзларининг асосчиларига ҳатто миннатдорчилик ҳам билдирилмайди, чунки унинг ҳақида ҳеч нарса билмайдилар.

¹ Эпоним – қадимги Грецияда тўққиз архонт (олий мансабдор шахс)нинг биринчиси, йил унинг номи билан ифодаланган, бу ерда: ўз номини бирор кимга берувчи маъносиди.

Дунёда ҳар бир нарсадан, ҳаттоки Овидийнинг “Севги санъати” дан ҳам одоб-ахлоқ кидирган ўрта аср танқидчиларининг уруғ-авлодлари ҳалиям йўқ бўлиб кетмаган. Одамлар эзгу ишга қараганда гўзалликка камроқ мойилдирлар ва бу эзгулик фақат фойдани кўзламаса агар, унда ҳеч қандай ёмон томони йўқ. Кўп даврларда адабиёт ўзининг фойдали эканини дастак қилиб, китобхонни, жамоатчилик фикрини ўзига жалб этишга ҳаракат қилган. “Фойдали”, “керакли”, “мақсадга мувофиқ” сингари сифатлар китоб номларида кўриниб турган ва ҳозирги пайтда кинотеатрларнинг афишаларида учрайдиган шов-шув бўладиган сифати томошабинларга қандай таъсир қилса, китобхонларга ҳам шундай ҳаяжонлантирадиган даражада таъсир қилган. Насихатгўй “фойдали” сифатидан таъсирланадиган киши “сенсацияли” сўзига учадиган одамдан ахлоқий жиҳатдан юқори туради деб ҳисоблайди ва у ҳақ бўлса ажабмас.

Танқид ривожланган, юксалган кўпгина адабий жанрларга қараганда ёшроқ, танқид улар ҳақида ёзмасдан анча олдин бу жанрларда дурдона асарлар яратилган. Аммо кейинчалик ҳам танқид – ҳар ҳолда бизнинг нуқтаи назаримизда, – вақти-вақти билан “ўчиб”, жимиб кетган ва бутун бир адабий даврлар уни деярли билмаган пайтлар ҳам бўлган. Ахир, XIX асрга қадар Польшадаги адабий танқид ҳақида нима ҳам дейиш мумкин? Танқидчилик анъаналари ва танқидчининг бой тажрибасини биз Францияда кўришимиз мумкин, лекин у ерда танқидий фикр, мулоҳазаларнинг баъзи бир турлари, шакллари учун имкон бўлмаган, чунки китоб муаллифига нисбатан доимий равишда одоб сақлаш мажбурий бўлиб, адабиёт чегарасидан ташқаридаги шама, ишора, лўқмалар фақат норозиликка ёки кулгига сабаб бўлган, ҳолос.

Ёзувчиларни танқид камдан-кам ҳолларда қониқтиради ва танқид буни уларнинг ўзларини ҳаммадан ақлли, билимдон фаҳмлашлари билан изоҳлайди. Албатта, ижод ўша пайтга қадар номаълум бўлган жон, рух, ҳис-туйғуларни, гўзалликни ҳаётга чорлаш қобилияти эканини инкор қилиб бўлмайди, қолаверса, сўз устидан ҳукмронлик ва сўз воситасида эришилажак ғалаба – буларнинг барчаси афзаллик, устунлик, фавқулоддалик, кадр-қиммат, обрў-эътибор, яхши ҳислат ва фазилатлар туйғусидир, дейишга асос бор. Адабий дурдоналар антологиясини тузиш мумкин ва унинг муҳташам саҳифаларидан Ҳорацийнинг “Eхegi monumentum” – “Мен ҳайкал барпо қилдим...” деган сўзлари ва Мицкевичнинг “Импровизациялар” деб номланган шеърлари ўрин олишга ҳақлидир, бироқ баъзи бир “тан олинмаган даҳолар”нинг қичқириқларига, ўзига бино кўйган истеъдодсизларнинг, серишва укувсиз, нўноқларнинг ҳар доим ҳам кулгили бўлмаган, балки гоҳида ачинарли овозларига нисбатан жиддий муносабатда бўлмоқ мушкул.

Ёзувчини айниқса, унинг асари билан ўқувчи-танқидчининг зўр бериши, тиришиши ўртасидаги номутаносиблик ранжитади. “Уни бир ўтиришда, бир неча соат ичида ўқиб чиқдим!”. Ўз китоби ҳақида шундай сўзларни эшитгач, қайси ёзувчи азобдан титраб, сапчиб тушмайди дейсиз. Мақтов тарзида яхши ният билан айтилган ушбу сўзларда, не тонгки, шафқатсиз киноя, пичинг мужассам. Бир неча соат ичида! Бунда юзлаб, минглаб ижодий соатларнинг кулини кўкка совурган шиддатли алангани кўрасан. Ҳатто танқидчининг ошириб юборилган мақтовида ҳам, ёзувчи унинг китоб саҳифаларидан сакраб чопиб ўтиб кетганини кўриб, билиб, ўз аламини

яшира олмайди. “Фақат биргина илтимосим бор, – деб ёзган эди Монте-скье “Қонунлар моҳияти”нинг муқаддимасида, – аммо у рад этилмасмикин деб кўрқаман: токи ҳеч ким китобни тез ўқиб чиқиб, йигирма йиллик меҳнат устидан шоша-пиша ҳукм чиқармасин”. Унинг илтимоси бизнинг замонамиздагина бажарилди. Фақат классиклар ёки уларга тенглаша олган йирик сўз усталаригина фавқулодда диққат-эътиборга умид боғлашлари мумкин, мунаққидлар улардаги ҳар бир сўзнинг туб моҳиятига чуқур кириб борадилар. Аммо бу ерда танқидчи адабиётшуноса жой беради. Ҳозирги замон ҳатто ўзининг буюкларини ҳам паришонхотирлик, эътиборсизлик билан тинглайди.

Конрадда шундай бир ибора бор: “Ўз кўнглининг танқид оламидаги саргузаштларига жудаям хурсанд ва жудаям хафа бўлиб қарамайдиган ёзувчи – яхши ёзувчидир”. Демак, бу ҳолда “яхши ёзувчи” – нафақат маҳоратга эга, балки тўғри, ҳалол, ўз кадр-қийматини биладиган, уни сохта камтарлик билан қамайтирмайдиган ва манманлик ила ошириб ҳам юбормайдиган одам. Унинг ёзувчилик виждони ҳамиша хотиржам, кимнингдир масъулиятсизлик билан айтган фикри ёки ҳукмига ўйланиб, бошини оғритмайди. Муаллиф ўз асарида ўзини хўжайиндек ҳис қилади, аммо ўз мулкининг чегараларини бетакаллуфлик билан бузишларини ёқтирмайди ва аллакимларнинг панд-насиҳатларига ҳам тоби-тоқати йўқ. Ёзувчини ҳеч нарса танқидчиларнинг айниқса, на билим, на маданият ва на истейдод билан мустаҳкамланмаган “устозларча” насиҳатгўйлигичалик қазаблантирмайди.

Готье “Мадемуазель Мопэн”га ёзган сўзбошисида танқидчиларнинг ёзувчилар назарида кечирилмас бўлиб кўринган деярли барча гуноҳларини бирма-бир санаб ўтган. Орадан юз йил ўтгач, башарти бугунги кунда ана шу сўзбоши корректураси мабодо қўлида бўлганда, унинг мазкур филиппика (фош қилувчи нутк)га ҳеч қандай ўзгартишлар қилишига тўғри келмаган бўлар эди. Ва биронта ҳам ёзувчи уни бунга даъват қилмаган, аксинча, баъзи бирлари ҳатто яна бир нималарни кўшимча қилишни таклиф этган ҳам бўларди. Ўтмишда ёзувчилар ўз танқидчилари билан дуэлда олишган, махфий суратда ёлланма котилларни юбориб, уларни ўлдирмаса ҳам, лекин яхшилаб дўппослашларини тайинлашган, аччиқ сўзлар билан лаънатлаб, ғамгин, қайғули боқийликка дучор бўл деб қарғашган: ундайларнинг исмлари Вольтернинг китобларида кўп учрайди. Афсус, янги Кастильоне пайдо бўлиб, ҳурматли ва бенуксон танқидчининг нафис таърифини қилиб берганда, яхши бўлар эди.

Оскар Уайльднинг “Танқидчи санъаткор сифатида” деб номланган диалог мана шунга ишора эди, унда “қийин масала”, яъни танқидда санъат асаридан бошқа ҳамма нарсани топиш мумкинлигига шама қилинади. Уайльд ўзига замондош бўлган, айниқса, унга ҳеч қачон рўйхушлик бермаган газета танқидига менсимай қараган, у ўқувчилар билан иттифок тузган ва улар унга шу қадар катта шон-шухрат келтирганки, охир-оқибат танқидчиларнинг таслим бўлишларига тўғри келган ёки ҳеч бўлмаганда, овозлари ўчган. Бундан фойдаланиб, энди Уайльд қиёфасида буюк ёзувчини кўрган одамлар гапира бошлашган ва бу узоқ давом этмаган. Шахсий фожиага учрагандан сўнг, Уайльд номи Англиянинг адабий муҳитидан ғойиб бўлди ва лаънатланди. Эндиликда унинг номи яна қайтадан жарангламоқда ва танқидчилар асарларининг янги нашрлари ёки пьесаларининг қайта

тикланиши муносабати билан у ҳақда ёзганда, унга хушёрлик ва одоб билан баҳо бериб, ўзларининг йўл қўйган эски хатоларини оқламоқдалар.

Китобхон ёзувчи қаламини йўналтирар экан, худди театрдаги томошабинга ўхшаб, ўзини билдирмайди, – биринчиси ўз мавжудлигини китобнинг сотилган нусхалар сони билан ёки қўл тегизилмаган адаб орқали маълум қилса, иккинчиси – тўлиқ ҳолда келиш, олқишлар ёки хуштак чалиб, пьесага норозилик билдириш билан ифодалайди. Танқидчи эса ёзувчига бевосита ва тўғридан-тўғри мурожаат қилади. Ёзувчи ўз танқидчиларини ҳар доим ҳам шахсан бўлмаса-да, лекин ҳеч бўлмаганда ташқи кўринишига қараб билади, ҳар ҳолда уларнинг фикр, қарашлари, олдиндан пайдо бўладиган тушунчалари унга яхши маълум. Танқидчилардан кимлар унга қарши, ким ёнини олади, буни у олдиндан сезади. Ким билан кўпроқ ҳисоблашиши ёзувчининг характер кучига боғлиқ, чунки унга шараф келтирадиган душманлар билан бир қаторда захрини сочадиган мухлислар ҳам учраб туради.

Башарти адабиётнинг маълум бир даврида буюк танқидчи, яъни юксак маданиятли, қайноқ қалб, қизгин ва жўшқин тасаввур, ёқимли завқ-шавқ, ғайрат, иштиёқ, жозибали ақл соҳиби бўлган самимий инсон ҳозир бўлса, у шубҳасиз, ўзига замондош ёзувчиларнинг китоблари ҳақида ўз фикрини билдиради ва у албатта, номаълум китобхонлар оммаси фикридан ажралиб туради. Ёзувчи билан танқидчи ўртасида қалин, яқин дўстлик юзага келиши ва танқидчи ёзувчининг “мудроқ” имкониятларини уйғотиши ҳам мумкин – Конрадга Ричард Кёрл худди шундай фойдали таъсир кўрсатган. “Варшава кутубхонаси” журналининг муҳаррири Ҳенкелнинг бу борада қанчалик муҳим роль ўйнаганини билсангиз эди! Ўзининг оддийгина ишхонасидан туриб, у қўплаб китобларнинг тақдирига бош-қош бўлган ва уларнинг орасида бир қанча дурдона асарларни учратиш мумкин.

Бироқ ҳеч кимнинг маслаҳатини қабул қилмайдиган, ўзига ишонган, бегона, ёт фикрлар таъсирига берилмайдиган ёзувчилар ҳам бўлади – улар бу гапларни инсинуация¹ деб ҳисоблаб, қаҳр-ғазаб билан норозилик билдирган бўлардилар. Ва бу жуда аҳмоқона иш бўлур эди. Қандай қилиб ҳеч ким ўз овозини билмаслиги мумкин (уни магнитофон тасмасидан эшитганинда, қанчалик ҳайратга тушасан!), чунки овоз ташқи акустикадан бутунлай фарқ қиладиган ички акустикага бўйсунди, шунга ўхшаб ёзувчи ҳам ўз асарини яратаётганда ҳамма нарсани ҳис қилиб, фикрлаб, нималар киритилмай қолди, ҳаммасини кўриб туради. Ҳар бир жумланинг узун ва ўзига яраша бой тарихи бор ва уни таҳлил қилиб, тушунтириб бериш мумкин, лекин қоғозда тугал ва ўта қисқа, ихчам шакл касб этгач, жумла ёт, бегона онгда ўзининг бутун дастлабки ва гоҳо ўта ёрқин ҳаётини аслидай тикланишини таъминлай оладиган ҳар қандай имкониятлардан маҳрум бўлади. У муаллиф тинглаётган симфония ўрнига барча қолганлар учун ёлғиз аккорд² бўлиб янграй бошлайди. Бизнинг яратган нарсаларимизни бошқа одамлар бизларга қараганда ўзгача тинглайдилар ва тушунадилар ва шу боис мазкур икки хил англаш ўртасидаги тафовутни зинҳор ўқувчининг бефаҳмлигига йўймаслик керак.

Адабий архивларда китобхонларнинг фикр ва мулоҳазаларидаги тушуниш ва самимиятни сезган ва уларнинг таъсири остида ўз асарларини тўла итоаткорлик билан қайта ишлаган буюк ёзувчиларнинг ҳайратланарли даражадаги камтарликлари ҳақида гувоҳлик берувчи қўплаб ҳужжатлар

¹ Инсинуация – туҳмат, бўҳтон, ифво, қитмирлик. – *Тарж.*

² Аккорд – бир неча товушнинг ҳамоҳанг бирлиги. – *Тарж.*

сақланади. Биргина сўздан – унинг номаълум ўқувчига ёки таниқли танқидчигами – айнан кимга тегишли эканини ва нималар таклиф қилинаётганини: асарга муаллифнинг ўйлаб қўйган ният, режаларига зид бўлган унсурларни қўшиш ёки мазкур ният, режаларни янаям яхшироқ ва мукамалроқ тарзда ифодалаш ҳақидами, буларнинг барчасини дарҳол билиб олиш мумкин. Ёзувчи учун ўқувчининг китобга нисбатан тўғри, ҳалол ва дўстона ёндашувигина қимматли ва қадрлидир. Бироқ шундай бўлишига қарамасдан, баъзан ҳатто ғирт душман одамлардан ҳам бир нималарни ўрганиб олиш мумкин.

Китобхон муаллифни унинг ўз қаҳрамонларига ўхшатишга мойил бўлади ва уни уларнинг орасидан қидиради, гоҳида адашади, баъзан эса ҳатто топишга ҳам эришади. Буни ўз китобини кўплаб ижобий ҳам салбий персонажлар билан тўлдириб ташлайдиган ёзувчиларга нисбатан амалга ошириш жуда қийин кечади. Бальзакни ўз қаҳрамонларининг тумонат оломони орасидан ёки Шекспирни ўзи яратган қироллар, севишганлар, қизиқчи, масхарабозлар, бекорчилар ва қароқчилар ичидан ким ҳам қидириб топа оларди? Бунинг учун бир тўда сарой амалдорлари орасидан шахзодани таниб, ажрата олган Жанна д'Аркнинг ўткир кўзлари керак бўлади. Кўпчилик Ҳамлет, бу – Шекспирнинг ўзи деган фикрдан сира қутулолмайди. Айрим ҳолларда муаллифни осонгина таниб олиш мумкин, масалан: жаноб Бержере образида ҳамма Анатолий Франснинг дарров таниган, ҳатто Бержере исми, Рене – Шатобрианнинг синоними бўлгани каби, муаллиф билан маънодош сўзга айланган.

Агар муаллифни персонаж қиёфасига қараб топиш қийин бўлса, буни ижодида устунлик қилаётган оҳанг ёзувчи характерининг ифодаси деб ҳисоблашади: Рабленинг мечкай, ичкиликбоз ва ахлоқсиз одам бўлганига ҳеч ким шубҳа қилмаган. Ўшанда Рабле – XVI асрнинг энг ақлли ва ўқимишли кишиларидан бири сифатида – ўзининг кўпол ва дағал ўй, фикрларини “уятсиз, беадаб ва семиз” Маршо ҳукмронлик қилган бадий жиҳатдан бўш асарлардан олинган чиройли либослар билан бекитиб, хаспўшлаган. Худди ўша даврда Монтень ўзининг дабдабали портрети устида ишлаган ва деярли ҳеч нарсани яширмаган, ўз иллатларининг – беозор камчиликлар эканини, камчиликлари эса ўзига шу қадар азиз, қадрли ва ёқимли бўлганидан уларни фазилатлар қаторида қабул қилиш мумкинлигини билдиришга, тушунтиришга ҳаракат қилган. Руссо эса бу борада катта-катта қадамлар ташлаб, анча илгарилаб кетган, у дастлаб “Янги Элоиза” ва “Эмиль” туфайли одамларга, дунёга нафосат ва эзгулик тимсоли бўлиб кўринди, сўнг эса уни, атиги шама, ишоранинг ўзи ва ўз ҳаёти ҳақидаги самимий ҳикояга айлантдиришга аҳд қилди; “Иқрорнома”да у ўзини келажак авлодлар олдида қандай намоён бўлишни истаган бўлса, шундай тасвирлаган. Аммо у барча қутича, ғаладонларни, жавонлар, архивлар ва фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш китобларини титкилаб, қовлаштирувчи тарихчиларни ҳисобга олмаган, ўй-хаёл, тасаввуридаги душманларнинг туҳмат ва маломатларига васваса жазавасида қарши кураш олиб бораркан, юз, икки юз йилдан сўнг, унга номаълум, нотаниш одамлар томонидан ўз портретига шу қадар жиддий путур етказилиши етти ухлаб тушига ҳам кирмаган.

Романтизм айниқса, ўқувчиларнинг ўз сеvimли муаллифларини уларнинг услубларига кўра тасаввур қилишдан иборат кўнгил эҳтиёжларини

қондиришга ҳаракат қилган. Байрон барчани киноя, пичинг, дилгирлик, завқ, эҳтирос билан ниқобланишга, иблис тожидаги нурлардан бир чимдим юлиб олишга, денгиз қароқчиси, рицарь сирли шахзодага, Каин ва Дон Жуанга айланиб, ўзи ҳақида ўзи гапиришга ўргатди, бу ҳақиқатан ҳам нафақат бўйи етган сентиментал қизлар, балки кексаяётган Гёте учун ҳам сеҳрли, фусункор поэтик ҳодиса эди. XIX асрнинг охирларида ўзини хурмат қиладиган шоир, табиат унга мустаҳкам соғлиқ ато этган бўлишига қарамасдан, сил касаллигига чалинишга ёки ҳеч бўлмаганда, сил касаллиги билан оғриган беморга, сунъий воситалар ёрдамида бўлсаям, худди гўрдан чиққан мурдага ўхшаб, рангпар бўлиб юришга мажбур эди: бунинг учун лимонни ўн-ўн бешталаб ютар, сирка ичар, уйкудан воз кечар, овқатга эса кўзлари билан еб қўйгудай бўлиб, суқланиб қараш билангина кифояланарди. Вазни юз килограмм тош босадиган лирик шоирни фақат юморист тушидагина кўриши мумкин эди. Эндиликда шоир учун бўрон, довуллар, қайғули, ғамгин ёлғизлик, қаттиқ жазавага ва касалхонага тушиш шарт эмас. Ҳозирги вақтда жиддийлик, вазминлик, осойишталик, мустаҳкам ва соғлом ақл-идрок ёқади ва ижобий таъсир қилади, ёзувчи китоблар билан, кексайган пайтда эса – кўпсонли оила аъзолари билан овуниши мумкин. Клоделнинг то учинчи авлодига қадар бир неча ўнлаб қариндош-уруғлари куршовида тушган фотосурати мухлислари учун кутилмаган совға бўлиб, уларнинг меҳрини товлантириб юборган.

Баъзан қувнок ва бир қадар енгилтак, бемулоҳаза никоб ортида муҳим ва диққат-эътиборга лойиқ нарсалар яширинган бўлади. Китобхон ёзувчидан руҳ улуғворлигини, олижаноблик, журъат, жасорат, мардлик, адолат, ғайрат-шижоат, яхшилик, самимийликни, яъни инсониятнинг олий мақсад, юксак орзуларини ифодаловчи эзгу амалларни кутади ва ижодий сўз мана, неча минглаб йиллардан буён ана шу мақсадларга хизмат қилиб келмоқда. Нафақат буюк дурдоналар, балки камтарона аҳамиятга эга бўлган асарларнинг кўпчилиги ҳам барча даврларда ва барча ирқлар учун мана шундай талабларга жавоб беради. Халқ таъзим қилиб, тан берган ва фахрланадиган адабий асарлар орасида обрў-эътиборга эга бўлмаган, маслакисиз, эътиқодсиз “асар”ларни учратиш амримаҳол, – Аретино ҳамиша ёки тўғрироғи, қаламидан қироллар қалтираган пайтларда муттаҳам бўлган.

Ёзувчини ҳаётда шахсан кузатиш имконига эга бўлмаган ўқувчи уни китобларига разм солиб кидиради, оммавий чиқишлар қилган пайтларида сарасоф солиб, кузатади. Баъзи бир истисноларни ҳисобга олмаганда, ёзувчи ўз ижодида ҳаётдагидан кўра яхшироқ бўлади, – нима учун баъзи бир истиснолардан ташқари деяпман, чунки Стендалга ўхшаган ўжар ва қайсар, ғалати, қизиқ табиатли кишилар ҳам учраб туради. У ўзини ҳаммага беадаб ва ахлоқсиз одам қилиб кўрсатган, аслида эса одобли ва олийжаноб инсон бўлган. Мицкевич ўзининг бир шеърида барчага баравар тааллуқли ҳақиқатни шундай ифодалайди: “Кун бўйи яхши яшаш китоб ёзишдан ҳам кўра қийинроқдир”.

Адабиёт ҳамиша инсонга ўзининг камчилик ва нуқсонларини енгиб ўтишда ёрдам беришдан иборат ўз юксак миссиясини адо этиб келган. Бу – у ёки бу даврда қабул қилинган урф-одатлар билан ҳам, одоб-ахлоқ принциплари билан ҳам боғлиқ эмас, чунки ёзувчилар кўпинча ҳатто ўз даврининг урф-одатлари ва айниқса, олий одоб-ахлоқ қонунига зид бўлган принциплар билан курашиб келишган ва бунинг учун улар таъқиб

қилинган: ўзларини суд қилиб, китобларини гулханларда ёқишган, фақат кейинчалик авлодлар бу қурбонларнинг ёвузлик эмас, балки эзуликка хизмат қилганига ишонч ҳосил қилишган. Ёзувчилар ҳамиша инсоний виждоннинг муносиб ифодаловчилари бўлган. Озодлик ва адолат каби муайян идеаллар теграсида адабий асарларнинг ажойиб ансамбли – кўпгина асрлар бош эгиб, тан берган предмети ва фахр-ифтихори жам бўлган. Аянчли инсон тақдирига бағишлаб, қанчадан-қанча ҳамдардлик, раҳм-шафқат гексаметрлари битилган, Ахилл билан Приам ўртасидаги тунги суҳбатнинг абадий шукуҳи акс этган “Илиада”дан тортиб, Европа адабиётининг энг юксак саҳифалари ҳамда Шарқнинг барча адабиётлари ана шундай ҳаётбахш туйғу билан йўғрилган.

Ёзувчига унинг ижод дамларида эшитилиб турадиган қандайдир ички бир овоз бор, бу – огоҳ ва талаб қилувчи овоздир. Ёзувчи, таъбир жоиз бўлса, номаълум эртанги кун томон оқиб бораётган инсоний дарёга сўз тўрларини ташлайди, бу тўрга илинганлар ўз тақдирлари ҳақида сўзлаб беради ва ушбу ҳикоя бир дақиқа овунтириши ва ўша заҳоти унутилиши, эҳтимол, кўп йилларга ё ҳатто бир умрга эсда қолиши ҳам мумкин. У қарашларни ўзгартириб, ишонч уйғотади ёки уни йўқотади, огоҳлантиради, сергаклантиради, безовта қилади, умид бахш этади ёхуд умидсизликка солади. Ёзувчи яратган образлар оламга, ҳақиқий мавжуд бўлган одамлар орасига кириб бориб, оломон билан аралашиб кетади ва ибрат, намуна, ўғит, панд-насиҳат ва ҳаётнома бўлиб хизмат қилади. Улуғ ёзувчиларнинг ўзлари яратадиган жон, руҳлар учун уларни идрок этиб, қабул қиладиган инсонлар олдидаги масъулият ҳисси шу қадар улканки, у ижодкорларни табарруклик шуъласи ила мунаввар айлайди.

Ёзувчи ҳақида унинг асарлари таъсири остида шаклланадиган фикр ҳаттоки ижодкор характерини ўзгартириб юбориши ҳам мумкин: у ҳолда кўрқоқ фуқаролик жасоратини намоён қилса, кучсиз одам сабот-матонат кўрсатиб, “ватан” деган сўзнинг бутун салмоғини, аҳамиятини дилдан ҳис этади, ҳолбуки бу унинг учун шу пайтгача услубий безакдан бошқа нарса эмас эди. Ёзувчининг ўз обрў-эътиборини, кадр-қиммати ва фазилатларини сақлаб қолиши учун кучи етмай қолганда, унга ўз номи билан боғлиқ жамият туйғуси ёрдамга келади. Ва у ўзининг яширин иттифоқчисидан кута оладиган олий кўмак ҳам шунда мужассамдир.

ШОН-ШУХРАТ ВА БОҚИЙЛИК

Шон-шуҳрат ҳақида орзу қилмаган ёзувчи бўлмаса керак. Фақат ўрта асрларда номсиз, номаълум китоблар учраб турар, уларнинг муаллифлари ўзларининг кимлигини билдирмасдан, китоб сўнгида худога тавалло қилар ёки китобхонларга тоат-ибодатлари чоғида дуо қилиб қўйишларини сўраб, мурожаат этишарди. Гуманистлар шон-шуҳратга ўчликда ҳатто антик давр ёзувчиларидан ҳам ўтиб кетишди, уларнинг ажойиб плеядасидан биринчи бўлиб, инсонпарварлик ғояларининг ҳомийси Петрарка ҳали ҳаётлигидаёқ катта шон-шуҳратга эришган эди.

Петраркага Римда бўлиб ўтган гулчамбарлар тақиш, иззат-икром, ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш маросими мисли кўрилмаган тантананага айланиб кетган. Бу – мангу шаҳарнинг таназзулга юз тутган даврига, Рим папаси

Авиньонда турган пайтга тўғри келган. Кўчалар қаровсизликдан хароб ахволда, вайронага айланган черковларни ўт босиб ётар эди. Шунда бирдан зимистон ёришиб, чор-атроф ёркин нурларга тўлади, Капитолийда йиғилганлар улуғ шоирни қутлаб, муборакбод этишади, бу билан варварлар дунёсига ижодий меҳнатнинг – буюк тантана эканлиги эслатиб қўйилади. Петрарка туғилган юрт – Ареццода шаҳар маъмурлари унга шаҳарликлар томонидан асраб-авайлаб сақланаётган ўз уйини кўрсатишади. Петрарка тўхтаб ўтган Бергамода қандайдир нотаниш заргар шоир тунайдиган хонани олтин суви юргизиб, зарҳаллаб чиқишни буюради. Папа, императорлар, қироллар, унвонли аслзодалар уни ўз саройларига чорлашар, у билан хатлар ёзишиб, суҳбатини олишга мунтазир эдилар. У Венецияда дожнинг¹ ўнг томонидан жой олиб, керилганича савлат тўкиб ўтиради. Уни бир мартагина кўриш учун узоқ-узоқлардан кўплаб зиёратчилар келишарди.

Бундай катта шон-шухрат фақат ёлғиз хизматлару даҳоликдан дарак бермасди, балки бу воқеа – доимий назорат талаб қиладиган кенг кўламли тадбирларнинг натижаси ҳам эди. Петрарканинг мактубларида буни тасдиқловчи далиллар бор ва у ўз обрў-эътиборига путур еткизмаган ҳолда ўзини оммалаштиришни, одоб-ахлоқ чегарасидан чиқмай, ўз дўстларидан фойдаланишни ҳам ўрнига қўярди. Аммо баъзан ўзи учун хийла номақбул бўлган келишув, муросаларга ҳам кўниб кетаверарди, масалан, бераҳм ва маккор Висконтилар саройида яшаб, ўзига содиқ Боккаччонинг ҳафсаласини пир қилган эди. Энг охирги асрларда кўплаб гуманистлар Петрарка шон-шухрати билан тенглашишга муваффақ бўлган бўлишса, Эразм Роттердамский ундан ҳатто ўзиб кетди, чоғи. У ўз даврида муҳим аҳамиятга эга шахс бўлиб, папа, қироллар ва кардиналларга мактублар ёзар ва шу тарика уларнинг ҳурматини бажо келтирар эди. Гуманистлар эришилган шон-шухратдан моҳирона фойдаланиб, қадимгиларнинг ўғит, васиятларига амал қилишарди – Цицерон кўпчиликка бир нималарни ўргата олган эди.

Қадимги Римда адабий асар учун кенг, равон йўл очилмаган эди. Унинг қўлёзма нусхада тарқалиши муаллифдан анчагина моддий харажатлар талаб қилар ёки фойда кетидан қувган кўчириб берувчи котибларнинг қурбонига айланарди. Муаллиф учун югур-югур, ташвишлар кўп бўларди: у аввало, ижарага хона топиши, қўлёзма ўқишни тинглашга рози бўлган одамларни тўплаши, сўнг тингловчилар унинг асарини оммавий йиғин, анжуманларда мақташлари учун зиёфат ташкил қилиб, уларни мазали таомлар билан сийлаб, кўнглини олиши зарур эди. Август замонида адабий зиёфатлар кенг тарқалган ҳодиса эди. Хўжайиннинг – зиёфат берувчининг шеърий асарлари сингари, кўпинча овқатларнинг сифати ҳам паст бўлар, натижада бу нарса ҳажвчиларнинг назаридан четда қолмас эди. Худди шу даврда илк адабий салонлар пайдо бўлиб, гуллаб-яшнади, келгусида турли шакл-шамойилларга эврилиб, саройларда поэтик турнирлар ташкил этиш билан ўрта асрдан ўтиб олгач, сўнг гуманистларнинг йиғинларига ва ниҳоят, француз адабиётининг ҳар бир даври эга бўлган адабий салонларнинг юлдузларига – энг истеъдодли кишиларнинг ажойиб гуруҳларига айланади ва бу юлдузлар ҳалиям сўнмай, бугунги кунда ҳам порлаб турибди. Яъни, улар шон-шухрат қозониш бўйича кампанияларнинг бош штаблари бўлиб, мукофотлар ва орденлар, илгариги хайр-саховат ва мол-мулклар билан

¹ Дож – ўрта асрларда Венеция ва Генуяда республика бошлигининг унвони.

алмашинган сердаромад енгил ишлар, ноширлар ва театр директорлари билан фойдали шартномалар ҳамда нуфузли журналларнинг тахририятлари ва ниҳоят, Академия томон йўл ана шу салонлар орқали ўтарди. У ерда аёллар хўжайин бўлган ва бугунгача ҳам ўз тароватини йўқотмаган кўплаб гулчамбарлар уларнинг чиройли ва чаққон қўллари билан тайёрланган.

Шон-шуҳратга эга бўлиш йўлида зўр бериб тиришишда Европа адабиётида Вольтернинг олдида тушадигани бўлмаса керак. Тўғри, унга бунинг учун икки вазият қулай имконият туғдирган: француз тилининг куч-қудратли жозибаси ва ўша даврда ёзувчи ўз овози туфайли эришадиган обрў-эътибор. Ўшанда энди-энди “тишлари” чиқа бошлаган матбуот репортёрлари ўрнига, Вольтер ёзувчилар, элчилар, барча мамлакатларнинг аслзодалари ва монархлари хизматидан фойдаланган. У сиёсий қароқчиларни ҳам ҳеч иккиланмай, мақтовларга қўмиб ташлар ва бунинг эвазига уларнинг ҳомийлигини қўлга киритарди. Ўз халқи ва ўз даврининг буюк намояндаси, у камдан-кам одамга насиб этадиган ана шундай улуғ бахтга сазовор бўлди. Ундан кейин бундай қудратли қалам соҳиби бўлиш ҳеч кимга, ҳатто Гёте ва Байронга ҳам насиб қилмаган.

Адабиёт юлдузи ҳозирда анча хира тортиб қолди. Ёзувчилар қачонлардир ўз истеъдодлари туфайли барча табақалар ва ҳамма унвонлардан юқори турган бирдан-бир, ягона инсонлар бўлишган. Одамлар уларнинг ҳурматини жойига қўяркан, келиб чиқиши, насл-насабидан қатъи назар, аввало, инсон қадр-қимматига ҳурмат бажо келтирардилар. Ҳамма нарса (ҳатто капитанлик унвони (мансаби) ҳам) келиб чиқиш, насл-насабга боғлиқ бўлган даврларда, кимнинг даҳолиги замона зўрига тенг бўлса, ўша улкан ижтимоий нуфузга эга бўла оларди. Наполеонни нафақат қозонган ғалабалари учун, балки дунёдаги азалий тартиб-қоидаларни яқсон қилгани учун ҳам улуғлашган, у эски, чириган сулолаларни ағдариб ташлаб, уларнинг харобалари ўрнида ўзининг империясини барпо қилди ва эзилган, тинкамадори қуриган халқларга ичиқоралик ила йўғрилган қониқиш онларини ҳадя этди: агар таъбир жоиз бўлса, куйи табақадан, оддий халқдан чиққан одам шажараларнинг йўсин билан қопланган, мох босган пергаментларини топтаб, поймол қилди.

Наполеонга қойил қолган ва айни чоқда уни ўз рақиби ва шон-шуҳратига соя солган киши сифатида кўролмаган Шатобриан куйидагича ўй, мулоҳазалар билан ўзини овуларди: “Адабий шон-шуҳрат, бу – ҳеч ким билан баҳам кўриш мумкин бўлмаган бирдан-бир, ягона шон-шуҳратдир. Жангчиларнинг қаҳрамонликлари ва муваффақиятларига ҳамиша ҳурмат бажо келтириш мумкин, Ахилл ёлғиз ўзи эмас, балки ахеяликларнинг ёрдами билан трояликлар устидан ғалаба қозонган, лекин Ҳомер бирон-бир кишининг кўмагисиз “Илиада”ни яратди ва биз Ҳомерсиз Ахилл ҳақида ҳеч нарса билолмаган бўлар эдик”.

Шатобриан томонидан айтилган фикр адабиёт дунёси каби кўҳна: ушбу дунёда ҳамиша тарихни “ясаш” ҳар қандай аҳмоқнинг қўлидан келади, аммо унинг ишлари, хатти-ҳаракатлари, фаолиятини тасвирлаш учун эса буюк инсон бўлиш керак, деб ҳисоблаб келинган. Сўз боқийлиги фаолият боқийлигидан кўра шак-шубҳасиз, аниқроқ экани хусусида ишонч билдирган барча даврларнинг овозлари антологиясини тузиш қийин эмас. Бунга мисол сифатида биргина Бэкон овозини келтириш кифоя: “Шундай қилиб, биз ақл ва билим обидаларининг куч ва қўллар яратган ёдгорли-

кларга қараганда қанчалик мустаҳкамроқ эканини кўриб турибмиз. Ахир, Ҳомер шеърлари йигирма беш асрдан кўпроқ вақт ўтяптики, ҳали биронта ҳам бўғин, биронта ҳам ҳарф йўқотмай, яшаб келмаяптими, бу орада эса сон-саноксиз саройлар, ибодатхоналар, қасрлар, шаҳарлар таназзулга юз тутиб, ер юзидан йўқ бўлиб кетмадими? Энг сўнгги асрлардаги қироллар ва бошқа буюк шахслар каби, Цезарь, Искандар, Кир ҳайкаллари ва суратларини аслидай тасвирлашнинг имкони йўқ, инсоний фикрлар ва инсоний билимларга хос образлар эса китобларга ўзгармас тарзда, абадий акс эттирилган, вақт уларга зиён етказолмайди, улар ҳамиша барҳаёт...”

Бугунги кунда дилгир Рене ҳам, Веруламлик донишманд ҳам бошни айлантирадиган, фавқуллода сиёсий мавқе, мартаба, мансабларни, бундан ҳам кўра, қутилмаган рақобатчилар – киноюлдузлар, боксёрлар, атлетларни кўрганда, аччиқ аламли дақиқаларни ҳис қилган бўлишарди. Уларнинг автографлари катта бувилари шоир имзосини орзу қилган бўйи етган кизларнинг альбомларини тўлдириб турибди.

Ҳатто яшин тезлигидаги муваффақият муқаддаслаштирилган принцип ҳисобланадиган Америкада – ва айниқса, дунёнинг қолган қитъаларида шон-шухратни сабр билан кутадиган, унинг келишини ўзлари тезлаштирмайдиган ёзувчилар бор. Улар ўз олдиларига қўйган мақсадлари улуғликка, буюкликка олиб боришини ўзлари билмайдиган оғир, босиқ, вазмин, камтар, камсукум, таъсирчан, нозик, сезгир, ювош, заҳматқаш, фидойи, шон-шухрат, иззат-икром ва ҳурмат-эҳтиром учун югур-югур қилиб, ўзини хўрламайдиган мағрур инсонлардир, холос. Тақдир уларнинг орасидан баъзи бирларини танлаб олиб, кечиккан, аммо улуғвор шон-шухрат ато этади, у ўзининг аччиқ қисматидан худкушлик билан қутулмоқчи бўлган омадсизларга ҳам меҳрибон ва илтифотлидир. Марсель Швоб ўз жонига қасд қилмоқчи бўлади, уни қутқариб қолишгач, шундай дейди: “Мени ҳаммадан ҳам кўра қийнаётган нарса – ўзимнинг омадсизлигим эмас, балки мендан баттарроқларнинг муваффақиятидир”.

Ёзувчи тирик экан, у ҳаракат қилаверади: ўз танқидчилари билан ғижиллашади, уришади, таллашиб-тортишади ёки уларни назар-писанд қилмайди, у тирик экан, охириги сўзни айтмаганига ҳали ҳам умид қилиши, исталган дақиқада аввалги энг яхши китобларига тенглаша оладиган ёки улардан ҳам мукамалроқ бўлган бир нима яратиши мумкин, унинг тириклар оламида ҳозирлиги ҳурматга лойиқ, уни ҳеч ким “йикитишга” ошиқмайди, ёши ўтиб борган сайин ўзининг адабиётда тутган ўрнидан кўнгли хотиржам бўлиб бораверади, чунки ҳар бир авлод ҳурмат-эҳтиромларга кўмилиб юрадиган ана шунақанги “несторлар”га – басавлат, фариштали, истараси иссиқ қарияларга эҳтиёж сезади, зеро, ёшлар бундай ҳурмат-эҳтиромларга ҳасад қилишмайди, чунки бу каби қутловларни ўзларининг мақтовга лойиқ, ҳурматга сазовор кексаликларининг тимсоли сифатида қабул қиладилар. Бирок тириклигида гулчамбарлар тақиб, ҳурмат-эҳтиром кўрсатилган ёзувчи вафот этган заҳоти ўзига хос маҳшаргоҳга тушади ва унутилишга маҳкум этилмаса агар, маълум бир вақтдан сўнг у ердан бир амаллаб чиқиб олади. Адабий уфқнинг баъзи бир машҳур юлдузлари ҳали сўниб улгурмай, жазога тортилдилар: Анатолий Франс дафн қилинаётган куниёк “Cadavre” – “Мурда” номли рисолада беобрў қилинди.

Аммо шунда вафот этган ёзувчининг содиқ мухлислари ёрдамга шошиладилар. Унинг ижодини ўрганиш бўйича жамиятлар тузилади, кўргазмалар

ташқил қилинади, тантанали сессиялар ўтказилади, кўчани мархумнинг номи билан атайдилар, у яшаган уйда хотира лавҳаси ўрнатилади, унинг номидаги стипендиялар таъсис этилади, исми эса адабий муассасалар ва мактабларнинг фасадида кўзга ташланиб туради, хат, ёзишмалари, кундаликлари, вафотидан кейинги турли хил ҳужжатлари нашр қилинади, хуллас, ёзувчига нисбатан диққат-этибор сусайгудай бўлса, унга ҳартарафлама қизиқиш уйғотиш чора-тадбирлари кўрилади, ҳатто ижодини тадқиқ қилиш учун журналлар пайдо бўлади. Францияда бунақанги оилавий ҳурмат-эҳтиромнинг шакл ва усуллари тўлиб ётибди, назаримда, уларнинг жуда жозибали бир нимаси бор шекилли: баъзи бир ёзувчилар, тириклигида ўзининг дафн маросимини ўтказган Карл V га ўхшаб, олдиндан, ҳали ҳаётлигидаёқ бу ҳақда ғамхўрлик қилиб, тараддуд кўриб кўядилар. Саксон ёшли бир қариянинг ўз ҳаёти ва ижоди ҳақида жаноб Амруш олдида истиффор келтирганини радиодан эшитиб, ҳайрон қолдик, бу бизга Гёте ҳаётидан олинган машҳур талабалар латифасини эслатди. Худди ўша муаллифнинг эълон қилинган Поль Клодель билан ёзишмаларини ўқиб, очиғи, янаям ҳайрон бўлдик, уларнинг ҳаётлигида бўлиб ўтган интим воқеалар шу қадар очиқ баён қилингандики, бу нарса ҳатто вафотидан кейинги нашр учун ҳам фойдадан холи бўлмас эди. Жюль Ромен эса ўз-ўзини олдиндан абадийлаштириш мақсадида “Cahiers des hommes de bonne volonte” – “Яхши ниятли кишилар дафтари”ни ташқил қилган, бу Бальзак ва Пруст вафотидан сўнг, уларнинг ижодини ўрганиш учун чоп этила бошлаган мажмуалар хилидаги даврий нашр эди.

Адабий ҳаёт замонавий дунёда ҳаддан ташқари сершовқин бўлиб қолди, бошқача қилиб айтганда, “ўта тўйиниб” кетди. Босмаҳоналар томонидан кунига жуда катта миқдорда китоблар бозорга чиқарилади, реклама ушбу китобларни шундай мақтайдик, бу борада тўғри, ҳолисона фикрга умид қилиш қийин. Мазкур мавзу бўйича аниқ ва асосли шарҳ тайёрлай оладиган мутахассислардан ташқари, ҳеч ким шахсий мутолаа учун китоб танлаш юзасидан ҳукмфармолик қила олмайди. Китоблар орасида ярим аср яшаб, уларга қизиқиш, севиш, завқланиш мумкин, аммо шунга қарамасдан, минглаб турли хил сабабларга кўра, бизнинг қизиқиш ва билимлар доирамизга кирмай қолган дурдона асарларгача етиб бориш мушкул. Ҳар бир адабиётнинг аслиятини кузатиб бориш имкониятига эга бўлиш учун ҳеч ким шунчалик кўп тил билмайди. Пайдо бўлаётган таржималарда эса фавқулодда англашилмовчиликлар, ҳеч қандай изоҳлаб бўлмайдиган ўзига хос терсликларнинг мавжуд бўлиши табиий, шу боис энг яхши ва энг муносиб асар нашрига умид боғлаб бўлмайди. Масалани китоб ноширининг фойда, текин даромадга ўчлиги, муаллифнинг эпчиллиги, удабуронлиги ва умумий вазият ҳал қилади. Аксель Мунте ёки Оссендовский сингари муаллифларнинг халқаро китоб бозорида эришаётган ютуқларига ҳеч қандай оқилона изоҳ топиб бўлмайди. Характер жиҳатидан уларга яқин, услуб ва мазмуни бўйича анча яхшироқ бўлган минглаб китоблар сояда қолиб, номлари тилга олинган муаллифларнинг асарлари эса иккала ярим шар мамлакатларида яшовчи китобхонлар этиборини, уларнинг ўз адабиётларига зарар етказиб бўлсада, жалб қилишга эришди. Ўтаётган ҳар бир ҳафта ана шундай қутилмаган янгиликларни олиб келади. “Ҳафта” деганимнинг боиси, француз даврий матбуот нашрларидан биридаги кўнгилсиз руқн эсимга тушиб қолди: “Le livre de la semaine” – “Ҳафта китоби”. Ҳафта – мана сизга замонавий адабиёт

боқийлигининг мезони! Эҳтимол, ҳали бу вақт бўлаги ҳам кўплик қилиб, тез орада: “Le livre du jour“ – “Кун китоби” ва ниҳоят, “Le livre de la derniere heure” – “Сўнги соат китоби” деб ўқиб қолсак ҳам ажабмас.

Ўзимга келсак, иш, ташвиш бошдан ошиб ётибди. Ҳар куни почта менга буюк адабиётлар мамлакатларида чиқадиган ҳафтанома ва ойномалардан ташқари, Австралия, Янги Зеландия, Ямайка, Жанубий Африка сингари мамлакатларнинг кўплаб даврий нашрларини ҳам келтириб беради ва мен уларни мажбурият юзасидан ўқиб чиқаман, шунда шунақанги кўп фамилиялар учрайдики, уларнинг ҳар бири ўз асарларини, ўз хизматларини далил қилиб келтиришга ҳақлидир. Ҳиндистон каби улкан, аҳолиси кўп, минг йиллик анъаналар ва номлари ажойиб бир неча ўнлаб тиллардаги адабиётларга эга мамлакатлардан келадиган журналларнинг таассуротлар юқини эса асти қўйинг. Ғоят жиддий эътибор ва энг зўр хотира ҳам буларни камраб ололмайди, модомики, бу чакалакзор, чангалзорларда исм ва номлардан нари ўтиб бўлмас экан, унда хотираю эътибордан нима фойда? Ҳар йили ёзув столимга жуда катта, улкан жилд “Index Translationum” – барча ирк, халқлар ва тилларга мансуб китобхонлар оммасини забт этаётган минглаб муаллифлар яшаб, ижод қилаётган дунёнинг ҳамма мамлакатларида ўтган йил давомида эълон қилинган таржималар библиографияси келиб тушади.

Халқаро адабий конгрессларда ҳам хаёлга нохуш ўйлар келади. У ерда биз атоқли, ҳатто машҳур ёзувчилар билан учрашамиз, баъзи бирлари билан шахсан танишиб, суҳбатлар қурамиз, кейинчалик хатлар ёзишамиз, агар бизга тушунарли тилда ёзилган бўлса, бир-биримизга муаллиф нусхалари – китоблар тортиқ қиламиз, аммо буларнинг барчаси бахтли тасодиф бўлиб қолади, – бирдан қандайдир фикр, мулоҳаза қизиқтириб қолгудай бўлса, дафъатан ўзаро хайрихоҳлик пайдо бўлади ва бу бизнинг қизиқишимиз ва ҳурматимизга сазовор бўлган кўпсонли кичик доиралардан бирига чуқурроқ кириб боришимиз учун имконият яратади, бироқ – афсус! – унча арзирли бўлмаган минглаб бошқалари эса, шундоқ ёнгинамиздан ўтади-ю, ғира-ширада кўздан ғойиб бўлади-кўяди.

Бу орада эса ўзларини тинглаб, эътироф этишлари учун қурашаётган сон-саноксиз ёзувчилар ичида ҳар бир даврнинг унутилмай қолиш бахтига муяссар бўлган ўз мумтоз кишилари бўладики, улар абадий оқиб бораётган оқимга юқоридан қараб турадилар. Тантанали йиғилишлар ва кенгашлар билан бир қаторда адибларнинг таваллуд айёмлари ва вафоти муносабати билан ташкил қилинадиган юбилей ва маросимларда ана шу ёдгорликлар ёзувчиларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатишга бўлган ишончни мустаҳкамлаб, қўллаб-қувватлаш билан бирга, кўплаб хато ва адашишларга ҳам сабаб бўладилар. Бронза ёки мрамор ҳайкалларга қараб туриб, мангу абадийлаштирилган бу инсонларни тириклигида рўшнолик кўрмай, таъқиб, қувғинлар остига олинган, тошбўрон қилинган деб, деярли ҳеч ким ўйламайди, нафрат туфайли содир бўлган бундай ёвузликлардан улар фақат ўлиб қутулган. Халқ улуғлаб кўкка кўтарган бу боқий инсонларнинг қачонлардир оломон орасида туртиниб-суртиниб, навбат кутиб турганларини, трамвайлар, омнибусларда¹, учинчи класс поездларда юрганларини, ундан илгарироқ замонларда эса қирчанғи от қўшилган очик енгил араваларда аянчли тарзда тебраниб, силкиниб ёки виқор билан пиёда йўл босганларини, бир кунлик куч-қудрат ёки шу қадар ўткинчи салобатдан кибр-хаволанган

¹ Омнибус – кўп ўринли киракаш извош – Тарж.

манман, такаббур, нотавон, ялтир-юлтир кимсаларнинг ҳатто номларини ҳам билмай, уларга кареталарда лой сачратиб ўтиб кетганларини эсласанг, бу аллақандай ғалати, ғайритабиий, хунук кўринади. Адабиёт осмонининг ўз Лазарлари бўлади ва улар бой-бадавлат одамларга бармоқ учида томчи сув бериб, уларни ҳам боқийликка эргаштирадilar.

Қабр одамни улуғлайди, қабрга кирган ва жамият кўз ўнгида янада улғайган ёзувчиларни санаб, саноғига етиш қийин. Жеромскийнинг қабрини “Polonia Restituta” – “Тикланган Польша” ордени лентаси безаб турибди, аммо бу лента ўз халқининг бутун аламларини ва барча орзумидларини ўзига сиғдирилган юраги уриб турган кўксини тириклигида ардоқлай олмади.

Вафот этиб кетган ёзувчиларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш азалий анъаналар ила муқаддаслаштирилган турли хил шакллар билан ифодаланади. Ёдгорликлар уларнинг энг қадимийларидан ҳисобланади ва ҳозирги вақтда биронта мамлакат йўқки, шиддат билан илгарилаётган замонавий ҳаёт оқимига шоҳсупадан қараб турган ўзининг буюк ёзувчиларини ёдга олмаган бўлсин. Бироқ қилич ёки салтанат ҳассаси шарафига ўрнатилган ҳайкаллар билан солиштирганда, ёзувчиларга қўйилган ёдгорликларнинг озчиликни ташкил этишини сезиш қийин эмас. Ёзувчилар хотирасини абадийлаштиришнинг энг яхши усули, бу – улар туғилиб ўсган, яшаб ижод қилган уйларида хотира лавҳаси ўрнатишдир. Кўпинча улар қайсидир шаҳарда ҳатто қисқа муддат бўлган бўлса ҳам, бу ҳақда мухтасар маълумот берувчи лавҳачалар ўрнатилган бўлади, масалан – Мицкевич Римда, Гёте – Краковда ва ҳ. к. Флоренция мрамрдан ясалган ёдгорлик лавҳалари билан безанган ва кўча муюлишларидан “Илоҳий комедия” терциналарининг акс садоси эшитилиб туради.

Аммо ёзувчи хотирасининг энг муқаддас жойлари – уларнинг уйлари ва мазорларидир. Мабодо ҳақиқийлари сақланиб қолмаган бўлса, уларни рамзий ёки афсонавийлари билан алмаштиришади ва одамлар буни худди аслидай қабул қилаверади, Вергилийнинг Неаполдаги мазори ҳам шундай. Ўтган қадим замонлардан фиръавнларнинг эҳромлари, цезарларнинг¹, турли шоҳлар, подшоларнинг мақбаралари сақланиб қолган, галикарнаслик Мавзолнинг² исми шу хилдаги қабр ёдгорликлари учун умумий ном бўлиб хизмат қилган. Бироқ Греция ва Римга боқий шон-шухрат келтирган кишиларнинг қабрларини излаш беҳуда иш бўлур эди. Улар яшаган уйларнинг қаердалиги фақатгина мункиллаган йўл бошловчи қарияларнинг тасавурида сақланиб қолган бўлса ҳам ажаб эмас, уларга Демосфенни Афинанинг исталган овлоқ кулбаларидан бирига кўчириб олиб, “жойлаштириб” қўйиш ҳеч гапмас. Аммо ўрта асрлардан бошлаб, Данте, Петрарканинг қабрларига гулчамбарлар қўйиш имкониятига эга бўла бошладик ва ундан кейин қаторасига барча мамлакатлардаги шоир ва файласуфларнинг абадий оромгоҳлари ҳам назарда тутиладиган бўлди. Дастлабки оддий қабрлар дабдабали тошбутларга кўчирилди, Мицкевич ва Словацкий қабрлари Вавелга келтирилиб, уларга Париждаги Пантеон ёки Лондондаги Вестминстер каби махсус қабристонлар ажратилди.

Лекин шунга қарамасдан, вафот этиб кетган ёзувчиларнинг қабрларидан кўра уйлари хийла кучли таассурот қолдиради. Улар гоҳо шу қадар асраб-авайлаб сақланадики, гўё уй соҳиби ҳозиргина ташқарига чиқиб кетгандай

¹ Цезар – қадимги Римда: императорлар унвони. – *Тарж.*

² Мавзол II (эр. ав. IV аср) – Кичик Осиёдаги Кария давлатининг подшоши.

туюлади. Франсинг Бешеллеридеги хонаси шундай кўринишга эга, унда ёзув столи устида сўлгин Лярусс ва пресс-папьега кўзингиз тушади, унда Франс томонидан истиконда турадиган ғоз патлари билан ёзилган сўнги харфларнинг излари қолган. Салгина суриб кўйилган оромкурси ҳам шу ерда, гўё ёзувчи атиги бир дақиқа аввал ўрнидан тургану, чиқиб кетгандай таассурот уйғотади. Баъзи бир уйлар, масалан, Мицкевичнинг Парижда, Гётенинг Ваймарда, Толстойнинг Ясная полянада яшаган уйлари музейларга айлантирилган. Ўз табиий муҳитидан бошқа жойга кўчирилиб, қайта тикланганлари эса нохуш манзара касб этади, бунга мисол қилиб, Стриндбергнинг Стокгольмдаги музейга бутунлигича кўчирилган иш кабинетини келтириш мумкин. Польшага келадиган бўлсак, бу борада афсуски, етарлича ғамхўрлик қилолганимизча йўқ. Тўғри, Каспрович яшаган Харенда ва Жеромскийнинг Наленчеводаги “ёғоч уйи” авайлаб сақланмоқда, бироқ миш-мишларга кўра, Вола Окшейскаядаги Сенкевич туғилган уй деярли вайронага айланган, Крашевскийнинг Варшавада, Мокотовскаядаги уйи эса давлат томонидан муҳофаза қилинадиган бинолар рўйхатига киритилишини кутиб ётганмиш. Поляк адабиётининг асосчилари бўлган ёзувчиларимизнинг уйлари сақланиб қолмаган: улар ёнғинлар, урушларнинг қурбонига айланган, бутунлай нутилиб кетганлари ҳам бор.

Муаллифлар билан бир қаторда уларнинг асарларидаги қаҳрамонлар хотираси ҳам сақланиб келинади, баъзан улар яшаган уй-жойлар шартли равишда қайта тикланади: масалан, Тобосодаги Дульцинея уйи, Шерлок Холмснинг Лондонда – Бейкер-стритдаги хонаси ёки улар яшаган деб тасаввур қилинган уйларда хотира лавҳалари ўрнатилади – Варшавада Воккульский ва Жецкийнинг шундай лавҳалари бўлган. Адабий асарларнинг муаллифлари билан ёнма-ён персонажларига ҳам ёдгорликлар ўрнатилади – Дон Кихот, Краковда Гражине, Гайд-паркда Пэн, Сент-Мари де ла Марда Мирейя Мистраль ва тосканиялик ва ҳатто Вуврда маҳаллий майфурушларга ёкиб қолган Бальзакнинг Годиссарига атаб кўйилган ҳайкаллар бор. Улуғ ижодкорлар хотирасини абадийлаштиришнинг таъсирчан мисоллари ҳам учраб туради, Булон ўрмонида Шекспир боғи бор, у ерда Шекспир пьесаларида тилга олинadиган дарахтлар ва гуллар ўсади. Вафот этиб кетган буюк ёзувчиларни чуқур ҳурмат-эҳтиром билан ёд этиш борасида олижаноб инсон хотираси қилаётган барча ишларни санаб тугатиш қийин, баъзан бу билан авлодлар ота-боболар олдидаги ўз бурчларини адо этаётгандек кўринади.

Ёзувчи ҳаёт экан, уни шошилиш ишлар ва ташвишлар кўмиб ташлайди, ҳозирги замон уни энг муҳим ва кечиктириб бўлмайдиган юмушлар билан шуғулланишга мажбур қилади. Ёзувчи ҳаётлигида – инсон, яъни ўғил, эр, ота, ижара ўтирувчи, солиқ тўловчи, фуқародир. Жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, дин, эътиқод, мазҳаб – замонавий ҳаётнинг барча сонсаноксиз пайпаслагичлари уни ўраб-чирмаб олиб, мустақиллигининг ҳар қандай кўринишига қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилади. У албатта ҳар доим кимнингдир ғашини келтиради, ранжитади, хафа қилади, ғазаблантиради, доимо кимгадир халақит беради, сояси билан куёшни тўсиб, кимнидир ўсгани кўймайди ва ҳамиша унинг олдида кечиктириб бўлмайдиган вазифалар пайдо бўлади, эртага уларни ҳеч ким эсга олмайди, аммо бугун улар ошиғич қарорлар талаб қилади, башарти унинг томонидан эътиборсизлик ёки менсимаслик аломатлари сезилса, ўйламай ножўя

сўз айтворса ёки эҳтиётсиз қадам ташласа тамом, у атрофдагиларнинг газабига дучор бўлади. Баҳс-тортишувларда кимнингдир ёнини оларкан, у бошқача маслак, эътиқоддаги кишилар билан аразлашиб қолади: чунки ҳатто энг адолатли фикр бўлган тақдирда ҳам, бировларга чидаб туришлик камдан-кам учрайдиган ҳодиса ҳисобланади. Буларнинг барчаси суронли, қизгин, жўшқин даврларда, ўзгаришлар ва кескин бурилишлар замонида энг охирги шаклда ўз ифодасини топади, ижтимоий ҳаёт тинч, сокин, уйғун ва ҳамоҳанг кечаётган, эҳтирослар қайнаб-тошмаган бошқа даврларда эса ёзувчи, гарчи унга менсимай муносабатда бўлишса ҳам, атрофдагиларнинг фикрига нисбатан ҳеч нима йўқотмайди. Аксинча, бу унинг обрўсини ошириши мумкин. Аммо энг тинч, осойишта пайтларда ҳам ёзувчи агар шуҳратпараст, иззатталаб, ичиқора, бахил, ҳасадгўй ва фитна, найранглар билан машғул бўлса, албатта замондошларнинг кескин норозилигига учрайди. Агар у ўзининг олижаноб тафаккур ва сўз олаmidан мосуво бўлиб, бузук ишқибозликлар дунёсига шўнғиб кетгудай бўлса, бундай ёмон одатлар ижодкорни ўз домига тортиб кетади.

Ёзувчи вафотидан сўнг, агар у чиндан ҳам авлодлар хотирасида яшашга муносиб бўлса, унинг номи мана шу паразит флорадан жуда тез фориг бўлади. Қиёфасининг ташқи кўриниши аста-секин соддалашиб, туб моҳияти бир неча жумла, баъзида икки сўз, ҳатто биргина сифат билан ҳам ифодаланиши мумкин. Ва ёзувчи улуғ ҳамда мураккаб шахс сифатида энди қандайдир жарангдор афоризм шаклида боқийлик, абадийлик сари йўл олади ва уни авлодлар ҳаяжон билан, иззат-икром, ҳурмат-эҳтиром билан ва эҳтимол, лоқайд такрорлаб юришади. Адабиётнинг бутун даҳмасини устига қадимий портретлардаги сўзлар ёзилган лента каби, енгил-елпи ва шошилинич чизиклар тортилган, ёзувчининг туб моҳиятини белгилайдиган эпитетдан иборат кўланка, шарпалар эгаллаган.

Кўчаларнинг муюлишларидаги лавҳачалардан бизларга боқиб турган, маъносини қомусий луғат ёрдамисиз англаб бўлмайдиган куп-қурук номлардан маъюслик нафаси уфуриб туради. Афинада фақат антик дунё ишқибозларигагина маълум бўлган сон-саноксиз номлар билан тўлиб кетган бутун бошли кварталлар бор. Парижда жойлашган хонадонлардаги унутиб юборилган исмларни абадийлаштирувчи лавҳалар олдида одам саросимага тушиб қолмаслиги учун жиддий, пухта эрудиция зарур бўлади. Франция Академиясидаги қачонлардир “умрбоқийлар” савлат тўкиб, тантанавор ўтирган, улар хотирасига атаб литания (католиклар ибодати)лар ўқиладиган ҳар бир кресло олдида чуқур ғамга ботмай иложингиз йўқ.

Зотан, Европа маданияти хотираси ҳаддан ташқари тўйиниб кетган. XIX аср унинг зиммасига барча даврлар ва халқларнинг номларидан иборат улкан юкни ортиб қўйган. XIX асрда коммуникация воситаларининг яхшиланиши, маданиятли инсонлар ўрнашиб жойлашган, бошқа маданиятлар билан алоқага киришган китъалар ўртасидаги ўзаро фикрий алмашувлар уфқларнинг янада кенгайишига олиб келди. Шу пайтгача мисли кўрилмаган қизиқувчанлик маданиятли инсон ақл-тафаккурини бир-бирига зид бўлган турли хил қарашлар, санъат шакллари, ифода усуллари ва гўзалликни идрок қила оладиган ва тушунадиган қилиб қўйди. Илгариги даврларда барча нарсалар биргина, масалан, дейлик, миллий ёки диний нуқтаи назарга бориб тақалган. Ўрта асрларда диний ақидалар билан боғлиқ бўлмаган адабиётга деярли ҳеч қандай эътибор қаратилмаган. Гуманизм учун антик

дунё ва унга тақлид этишнинг ўзи кифоя қилган. Француз классицизми эса айрим эстетик идеаллар билан қаноатланар эди. Фақат XVIII аср охирига келиб, Шекспир томонидан “ўлганларни тирилтириш” ғояси каби ҳодисаларнинг юзага келиши ёки антик дунёнинг янгиланган концепцияси санъатни тушуниш соҳасида янги давр бошланишидан дарак берди. Бутун XIX аср нафақат замонавий адабиёт, балки ўтмиш адабиётини ҳам ҳормайтолмай ўрганиш шиори остида ўтди ва ҳар қандай географик кенгликлар миқёсида нимаики яратилган бўлса, барчаси ўрганиб чиқилди. Умумбашарий маданият пантеонида бир қатор кўчиб юришлар ва жой ўзгартиришлар рўй берди. Кўплаб илгариги улуғ шахсларнинг аҳамияти камайиб, унутилиб кетган ва ҳатто шу пайтгача номаълум бўлган кишилар эса танилиб, машҳур бўлиб кетди. Гўзал, оригинал, санъаткорона барча нарсаларга бўлган ғоят завқли муносабат ҳам “Нибелунглар”, ҳам “Шоҳнома”, ҳам “Маҳобҳората” ва “Илоҳий комедия”ни ўзига олиб, бир бутун бўлиб бирлашди. Хитой, япон, ҳинд драмалари Европа саҳналарида қўйилди, ўша пайтгача ўз чегаралари билан чекланиб қолган ёки узоклигидан ҳеч ким етиб боролмаган майда миллатларнинг лирика ва прозалари учун кенг йўл очилди. “Прерафаэлитлар¹ иттифоқи” улуғ ёзувчилар ва рассомларнинг юбилейларини нишонлаш учун тақвимлар тузди, бу одат кўпгина давлатларга ёйилиб, урф бўлди ва эндиликда иккала ярим шар мамлакатларида ҳам Аристофан, Цицерон ёки Вергилийнинг минг йиллик юбилейларини тантанали нишонлаш мумкин ва ҳатто дунёга унчалик танилмаган ижодкорлар ҳам шундай шон-шарафга ҳақлидирлар.

Саналар, номлар, асарларнинг юки ана шу тарзда кўпайиб боради ва уни ҳаракатга келтириш тобора қийинлашаверади. Ўнлаб мутахассислар доимий тарзда кўпайиб бораётган монументал жилдларда “дунё адабиёти” манзарасини акс эттириш йўлида куч-ғайратларини бирлаштирмоқдалар. Иттифоқо, қўлимга бир китобча тушиб қолди, 1900 йилда чиққан мазкур нафис, бежирим жилд 200 саҳифадан ошмайди, унда муаллиф адабиётнинг эллик асрлик тарихи ҳақида қисқача маълумот бериб, Миср, Бобил ва Хитой давлатларидан тортиб, то Тинч океан ва Атлантика океанига қадар, бутун ер юзини қамраб олган эди. Эслашимча, поляк адабиётига ҳаммаси бўлиб атиги ўн сатр ажратилган эди, холос. Умуман олганда, ушбу китобча худди улкан мерос ҳақидаги тилхатга ўхшарди ва назаримда гўё бахтиёр меросхўр имзо чеккач, бемалол тонгги газетани ўқишга тушиши мумкиндек туюлди.

Шунингдек, рўзномада ҳам шунга ўхшаш маълумотни, аниқроғи, адабиётнинг йигирма асрлик сарҳисобини учратиш мумкин. “Britain Today” – “Буюк Британия бугунги кунда” журнали қачонлардир ўз ўқувчиларига эрамизнинг биринчи асридан бошлаб ўтган даврдаги энг яхши қирқта китобни номма-ном айтишларини сўраб, мурожаат қилган. Сўровномага бутун дунёдан жавоблар келган ва мана натижаси: биринчи ўринда “Дон Кихот”, иккинчи ўринда – “Уруш ва тинчлик”, “Гулливер саёҳатлари” ва “Хўрланганлар” – еттинчи, “Бовари хоним” – ўн биринчи, “Кандид” эса ўн еттинчи ўринни олган. Тўртинчи ўнликнинг энг охирига “Уч мушкетёрлар” аранг сиғиб қолган, аммо на Бальзакка, на Стендалга ҳеч қандай ўрин берилмаган. Поляк ёзувчилари-ку, ҳеч кимнинг эсига ҳам келмаган. Мазкур жавоблардаги баҳолашнинг кутилмаган ва тушунарсиз шкаласи одамни

¹ Прерафаэлитлар – XIX аср ўрталарида вужудга келган инглиз рассомлик санъати мактаби вакиллари, улар XIV ва XV асрлардаги (Рафаэлга қадар) илк Уйғониш (Ренессанс) давридаги итальян санъатига тақлид қилишга интилишган.

хайрон қолдиради, у танқидчилар ва адабиёт тарихчилари томонидан белгиланган “расмий” йўл-йўриқларга мутлақо тўғри келмайди. Паскаль бир қадар енгилтаклик билан даъво қилган бу хилдаги “китобхон фикри” бир қарашда гўё оқилона ва адолатлидек кўринса-да, аммо барибир одамни ўйга толдиради. Мисол учун, газета орқали қуйидаги мавзуда плебисцит (референдум) ўтказиш кифоя: Нобель мукофотига ким муносиб, адабиётга чинакам дахлдор кишиларнинг хаёлига ҳам келмайдиган номзодлар қандай аниқланади. Бир вақтлар “Au plus grand poete de France” – “Франциянинг энг буюк шоирига” йўлланган мактуб қанчалар кулгига сабаб бўлган. Мактуб почта орқали дастлаб Виктор Гюгога етказилган, у эса уни очмай, ўзига хос бўлмаган камтарлик билан Мюссега жўнатади, Мюссе Ламартига ва шу тариқа мактуб яна Гюгонинг ўзига қайтиб келгач, ниҳоят, унинг машхур бир газета учун ҳар якшанба қофияли фельетонлар ёзиб турадиган истеъдодсиз, нўноқ шоирга атаб жўнатилгани маълум бўлади. Гап эски ёзувчилар ҳақида борадиган бўлса, ўқувчилар оммасининг инжиқликлари мактаб, дарсликлар ва қомусий асарлар томонидан босиб кўйилади.

Бизнинг авлод ишончни оқламоқда, олдингилардан ҳеч қайси бири китобнинг узок умр кўришини таъминлаш тўғрисида бунчалик ғамхўрлик қилмаган. Биз китобларни сақлаш учун тўхтамасдан, бузилмасдан ишлайдиган воситаларни яратдик. Йирик кутубхоналар ерости галереяларидаги темир ва бетондан ясалган сейфларда сақланмоқда, улар оддий қоғоз варақларини азалий душманлари – ўт ва сувдан эҳтиёт қилади, китобларни замонавий урушларнинг вайрон қилувчи хатти-ҳаракатларидан ҳимоялаш чора-тадбирларини кўради. Бунда микрофильмнинг ёрдами катта, у кичкинагина чамадонга улкан кутубхоналарнинг бутун бойлигини сиғдириш имконини беради ва башарти хавф-хатар туғилгудай бўлса, чамадончани ишончли жойга яшириб қўйиш мумкин бўлади. Шундай қилиб, ана шунақанги микроскопик шакл туфайли нафақат китоблар, балки журналлар ва ҳатто омборларда жой етишмаслигидан йўқотиб юборишга тўғри келадиган, чунки қоғоз сифатининг пастлиги боис, эртами-кечми, барибир ўз-ўзидан чириб, кукунга айланиб кетадиган газеталарни ҳам кўпгина асрлар давомида сақлаш имконияти туғилади. Бунинг устига, яна бир янгилик – баъзи бир асарларни босма матн, қўлёзма фотонусхаси, муаллиф ва асар иконографияси¹ ҳамда муаллиф овози ёзилган пластинкани ўз ичига олган кутуча шаклида нашр этиш лойиҳаси ишлаб чиқилди.

Библиофиллар орқасидан қувиб, излаб юрадиган баъзи бир замонавий китобларнинг илк нашрларини тўла, бут ҳолда сақлаш чора-тадбирлари кўрилди: Париждаги Миллий кутубхонада бундай нусхалар яшил рангдаги учбурчакли муҳр билан белгиланиб, улар китобхонларга ё умуман берилмайди ёки жуда камдан-кам ҳолларда вақтинча берилади. Албатта, бундайин шон-шарафга дуч келган муаллиф муяссар бўлавермайди: фақат боқийликка дахлдорларгина танлаб олинади. Кутубхона маъмурияти бундан қаттиқ сир сақлайди, адиблар эса бу сирнинг тагига етмоқчи бўлиб, жанжал қиладилар. Овозаларга қараганда, Фахрий легионнинг розеткаси²дан қолишмайдиган “яшил учбурчак”ка эга бўлиш учун ҳомийларни ишга соладиганлар ҳам бор экан. Келажак эса, албатта қандайдир фокус кўрсатади ва XXV аср библиофиллари муаллифлари ўз вақтида “яшил учбурчак”ка

¹ Иконография – бирор шахс ёки сюжетга доир тасвирларни ўрганиш, тавсифлаш ва шундай тасвирлар мажмуи.

² Розетка – орден ўрнида тақиб юриладиган лента, бант. – Тарж.

лойиқ топилмаган китобларнинг биринчи нашрларини тополмай, умидсизликка тушиб, қўлларини синдиришгача борадилар.

Бизнинг эҳтиёткор, тадбирли давримиз билан солиштирганда, илгаригилар – айниқса, антик давр охиридан то гуманизмга қадар – ўта палапартиш ва исрофгар бўлган. Антик адабиётдан нималар қолди ўзи? Мақбара, қабрлар, сағаналардан топилган ва бизларга фиръавн ёки императорнинг тож кийиш маросимида оид либослари сифатида томоша қилиш таклиф этилган ва кейин музейларга қўйилган башанг либосларнинг парчаларию лахтақларидан бошқа ҳеч нарса. Софокл юзга яқин драма ёзган, Эсхил ундан сал камроқ, бироқ бизгача ҳар биридан фақат еттитадан асар етиб келган, холос. Еврипид ўз меросининг учдан икки қисмидан кўпроғини йўқотган, Аристофандан эса атиги ўндан бири қолган. Алкей, Сафо, Тиртей, Архилох бизга бут бўлмаган ва калта-култа фрагментлар қолдирган. Кўпчиликдан номдан бошқа ҳеч нима қолмаган. Онда-сонда Мисрдаги қандайдир ахлат ўрадан папирус топилади ва у бизни қадимги адабиётнинг ўша пайтгача номаълум бўлган асари сифатида ҳайратга солади; яқинда Менандр қаламига мансуб илк комедиялардан бирининг тўлиқ матни топилган. Лекин файласуфларнинг – улар орасида эса гениал, зўр истеъдодлилари кўп бўлган – юзлаб асарларидан фақат Диоген Лаэртский томонидан келтирилган иқтибосларгина сақланиб қолган, холос, у шу қадар ақлсиз бўлган эканки, Моммзен уни “олтин жунли кўй” деб атаган. Қадимги юнон адабиётини бизлар минглаб номлар билан шитирлаб турган маҳобатли ўрмон янглиғ тасаввур қиламиз, бугун эса у дарахтлари кесиб олинган ҳудудда қаққайиб турган бир неча яккам-дуккам дов-дарахтлару, у ер-бу ерда сақланиб қолган камгина тўнка, кундалардан иборат бўлиб кўринади, илгариги ўрмоннинг қалин дарахтзорларидан, уларни асрлар шип-шийдам кундаков қилгани боис, ном-нишон қолмаган.

Тақдир-қисмат лотин адабиётини ҳам унча сийламаган. Унинг асосчиларига мансуб асарлар сақланмаган, фақат Плавт ва Теренций туфайли Рим комедияси бизгача етиб келган. Тўғри, Рим республикасининг инқирозидан тортиб, то Рим империяси даврига қадар, бизгача кўплаб муаллифларнинг асарлари етиб келган, лекин афсуски, даҳолар тиришқоқ истеъдодсизлар билан ёнма-ён текилишиб турибди.

Бунинг учун антик даврни айблаш керак эмас, чунки у кутубхоначилик соҳасидан оз-моз хабардор бўлган. Искандариядаги китоб омборида Юнонистон томонидан адабиёт, фалсафа ва илм-фан соҳасида нимаики яратилган бўлса, деярли барчаси сақланган. Кичикроқ кутубхоналар ҳамма жойда: Грециянинг ўзида, Осиё ва Африкада ҳам бўлган. Император бошчилигидаги Рим юнон ва лотин тилларидаги китобларнинг бир қанча йирик тўпламларига эга бўлган, лекин босқинлар, ёнғинлар, қирғинларга қаршилиқ кўрсата олиш учун булар камлик қилар эди.

Ўрта асрларгача нималар омон қолган, буни ҳеч қачон билолмаймиз, чунки тақдир-қисмат китоб учун олдиндан янги офатларни тайёрлаб қўйган эди. Ўрта асрларда қадимги замоннинг барча китобларига ҳам бирдек диққат-эътибор билан муносабатда бўлинмаган. Баъзи бир китоблар доимий равишда ўқилиб, доимий равишда қайтадан (тўғриси айтганда, ҳар гал ёмонроқ) кўчириб чиқиладиган, минглаб бошқалари эса, каламушлардан ташқари ҳеч кимни қизиқтирмаган. Қадимги пергаментлардан янги ёзувлар учун материал сифатида фойдаланишни ўрганиб олишган-

дан сўнг, палимпсестлар¹ – бой берилган қадимий тафаккурнинг ғамгин сағаналари пайдо бўлган. Фақат энди ҳарфлар хаддан ташқари мураккаб манипуляциялар² ёрдамидагина ўрта асрнинг ранги ўчиб кетган сиёҳлари остидан билинар-билимас ўргимчак инига ўхшаб кўринади.

Аммо шунча офат, мусибатлардан сўнг омон қолган антик муаллифларнинг шу кичик гуруҳи ҳам ўрта аср охирларига келиб, ҳалокат ёқасида эди – гуманистлар маҳкумларнинг ҳеч бўлмаса, бир қисмини қутқариб қолиш учун сўнгги дақиқада пайдо бўлдилар. Боккаччо Монте Кассинони бориб кўрганини шундай тасвирлайди: “Ажойиб таърифини эшитганим кутубxonани кўриб, танишиб чиқиш мақсадида роҳиблардан бирига юмшоқ муомала билан мурожаат қилиб, у ерга бошлаб боришини сўрадим. Шунда у зинани кўрсатиб, кескин жавоб қилди: “Ана очиқ турибди, ўзинг борақол!”. Хурсанд бўлган Боккаччо зинадан юқорига чопиб чиқади ва қарасаки, китобий хазиначалар сақланаётган жойда на эшик бор, на қулф; ичкари киргач, ланг очилиб ётган деразалардан эсган шамол “экиб” ташлаган ўтлар ҳаммаёқни босиб кетганини, китобларни эса қалин чанг қоплаб ётганини кўради. Бундай ачинарли манзарадан ранжиган Боккаччо энди китобларни жилдма-жилд кўздан кечири бошлайди – бу ерда антик ва чет эллик муаллифларнинг кўплаб турли-туман асарлари жам эди. Бироқ баъзи бир китоб саҳифаларининг чорак қисми йиртиб олинган ёки ҳошиялари қирқилган, айримларининг эса бутунлай дабдаласи чиқиб кетган эди. Номуносиб кимсалар қўлига тушган, улуғ инсонлар қаламига мансуб бу асарларнинг аянчли қисматидан дили сиёҳ бўлган Боккаччо йиғлаб юборади ва пастга тушиб, бошқа бир роҳибдан шу қадар қимматбаҳо китобларнинг бунчалик хунук, ачинарли ҳолга тушиб қолганининг сабабини сўрайди. Бунга жавобан, роҳиб оғалар озгина пул ишлаб олиш илинжида пергаментни йиртиб олиб, ёзилган жойларини ўчиришларини, сўнг болалар учун мўъжазгина псалтирлар тайёрлашларини, кесиб олинган ҳошиялардан эса аёллар буюртмасига мувофиқ мактублар ёзиш учун фойдаланишларини айтиб беради.

Петрарка, Боккаччо, Колуччо Салутати, Пожо Браччолини ва бошқа гуманистлар узок, олис монастирларни зиёрат қилиб, черков архивларини, чордоқ ва казноқларни ковлаштириб, текшириб чиқадилар, бутун Европа бўйлаб сафар қилиб, бу ишга элчилар ва элчихона ходимларини жалб қиладилар ва моғор, пўпанак босган жилдлардан ўз қўллари билан нусхалар олиб ёки бу ишни кўчириб ёзувчи котибларга топшириб, китобларни ҳалокатдан сақлаб қоладилар. Улар туфайли биз Цицерон, Тацит, Катуллага эга бўлдик, агар Колуччо Салутати ўз вақтида нусха кўчирмаганида, Катулла ҳам ҳалок бўларди, негаки флоренциялик гуманист нусха олган Верона қўлёзмасининг тез орада йўқолгани маълум бўлади. Қолган ҳаммаларининг тақдир-қисмати ҳам худди шундай аянчли кечиши мумкин эди, – гоҳо бунинг учун атиги бир кун кифоя қиларди. Петрарка Цицероннинг “De gloria” – “Шон-шуҳрат ҳақида” номли асарини ўзи олдиндан кўчириб олмасдан кимгадир бериб юборади ва ушбу асар унга бошқа қайтиб келмай, бутунлай йўқ бўлиб кетади. Китоб босиш ихтиро қилиниши билан қадимги замон ёзувчиларининг асарларини чоп этишга киришилди, бу билан гўё улар қабрлардан чиқариб олингандай бўлиб, шон-шуҳратнинг

¹ Палимпсест – янгитдан қиртишланган (китоб) – ювиб тозаланган ёки қириб ташланган матн устига битилган пергаментли қўлёзма. Палимпсестлар китоб босиш ихтиро қилингунга қадар кенг тарқалган.

² Манипуляция – қўл ишидаги қийин ва нозик ҳаракатлар. Ҳийла-найранглар билан омма онгига таъсир кўрсатиш ва уни бошқариш. – *Тарж.*

янги даврига қадам қўйдилар, бу эса баъзилари учун илгариги барча зафар, тантаналардан ҳам кўра ёрқинроқ, шукуҳлироқ бўлган эди.

Китоб босишни ихтиро қилган Йоханн Гутенберг адабий асарларга ҳатто энг вайрон қилувчи тарихий офатлар ва катаклизмларга¹ қаршилиқ кўрсатиш имконини берди. Тўғри, XV ва XVI асрларда тиражлар ҳали унчалик катта эмас эди, шунинг учун у ёки бу инкунабулалар² тезда энг ноёб, нодир нарсага айланарди, лекин келгусида босиладиган нусхалар сони шу қадар қўпайиб, уларни сақлаш усуллари эса шунчалик такомиллашиб ва кенгайиб кетдики, эндиликда ҳар бир китоб учун абадийлик сари барча шарт-шароитлар муҳайё. Ҳамонки адабий асарнинг биргина ягона нусхаси мавжуд экан, унинг йўқ бўлиб кетиши ҳақида гап бўлиши мумкинмас. Мутлақо тасодифан топилган Бакхилид ва Геронднинг шеърлари битилган папируслар бутунлай унутиб юборилган бу икки қадимги замон шоирини ҳаётга қайтарди. Худди шунга ўхшаш воқеалар ёки китобхоннинг ногаҳоний қизиқиши унутилган ёки эътиборсиз қолдирилган у ёки бу муаллиф номи ва шуҳратининг қайта тикланишига сабаб бўлиши мумкин. Бугунги кунда ҳар қандай китоб, ҳаттоки оддий телефон абонентлари рўйхатномаси ҳам антик давр ва ўрта аср ёзувчилари олдида устунликка эга: у ўзига вақт ажратиб, уни бир неча ойлар давомида кўчириб чиқадиган меҳрибон қалб саховатига муҳтож эмас.

Кимни ўқишни хоҳламасалар, уни кўчириб ёзмайдилар ҳам – худди шу сабабли бутун бошли адабий даврлар ва кўпгина жанрлар йўқ бўлиб кетган. Бизнинг Польшада бутун XVII аср завоқ топган; мевали ва баракали, янги шаклларга бой, тўлақонли ва сермазмун бу ҳақиқий “ўтоқ қилинмаган боғ” аввалига китмир ва маккор цензура, кейин эса жамиятнинг лоқайдлиги сабабли тириклайин кўмилган эди. Пасекнинг “Хотиралар”и ва Потоцкийнинг “Хотиндаги уруш”и XIX асрдагина нашр этилиб, эски поляк тилини мактабда ўрганиш ва ҳаваскорларга ҳузур бағишлаш йўлида адабий ёдгорликларга айланган. Унутилиб кетгани боис улар поляк ҳикоячилик прозаси ва поляк эпик шеърятини шакллантириш имкониятларидан мосуво бўлиб, бир қанча авлодлар уларни ўқиш имкониятидан маҳрум эдилар. Шунингдек, Збигнев Морштин поэзияси ҳам поляк ҳарбий лирикаси ривожига табиий таркибий қисм бўлиб қўшилолмади. Ва бундан ташқари, қўлёзма ҳолида қолиб кетган яна юзлаб асарлар бамисоли капалаклари қачон учиб чиқиши номаълум бўлган пиллаларни эслатади.

Адабий боқийлик суст ёки амалий, таъсирчан бўлиши мумкин. Биринчи шакл, бу – фақат мавжуд бўлиш, холос. Омборнинг инвентарлар рўйхатида фалон-фалон рақам билан белгиланган қўлёзма ёки кутубхона тоқчаларидан, каталоглар ва библиографик нашрлардан муайян ўрин олган босиб бўлинган нусхаларнинг маълум бир сони – буларга агар вақти-вақти билан чангини артиб, тоқчадан-тоқчага олиб қўйилишини ёки титул варағидаги метрик маълумотлар текшириб турилишини ҳисобга олмаганда, асрлар давомида ҳам қўл тегизилмаслиги мумкин. Уларни кимлардир очиб, ўқигунга қадар, орадан кўп авлодлар ўтади ва ...иш ҳавола, изоҳлар ёзиб қўйиш ёки қисқача иқтибос келтириш билан чекланади. Ва шунинг ўзи ҳам кўпгина китоблар учун муайян ютуқ ҳисобланади.

Бироқ инсон қалбининг яратган ҳар бир асари яширин, аммо юзага чиқиши мумкин бўлган кучга эга. У мавжуд экан, уни фаол ҳаётга чор-

¹ Катаклизм – табиатда ва ижтимоий ҳаётда рўй берадиган кескин, хатарли, ҳалокатли ўзгаришлар. – *Тарж.*

² Инкунабула – ҳарф териш йўли билан чиқарилган дастлабки китоб. – *Тарж.*

лайдиган, инсонлар ақл-идрокига таъсир кўрсатишга изн берадиган, синчковлик, қизиқиш, қувонч ва завқ-шавқ уйғотувчи шарт-шароитлар доим юзага келиши мумкин. Кўпинча замондошлар, баъзан муаллифнинг ўзи ҳам нуқсонли ва муваффақиятсиз чиққан деб ёқтирмаган асар башарти чиқинди саватчасидан ёки печкадан “кутулиб” қололган бўлса, энг сўнгги асрларга келиб, шон-шуҳратга сазовор бўлиши, билимдон ва омилкорлар уни ўтган даврнинг жонли овози сифатида қувонч билан қарши олишлари ва у ўз даври адабиётининг улкан парвозларига мансуб деб топилиши, ҳеч бўлмаганда, ўша давр ҳақида гувоҳлик берувчи қимматли ҳужжат сифатида хизмат қилиши мумкин.

Ҳужжатнинг роли – жиддий склерозга учраган китобларнинг сўнгги умидидир. Нафақат қандайдир адабий хислатлардан маҳрум бўлган, балки ўз дунёсидан ажраб, фазодан ерга тушган жисмлар – метеоритлар сингари шуҳрати сўнган дурдона асарлар ҳам шу қадар оддий, ўртамиёна даражага тушиб қолади. Адабий асар чинакамига ҳаёт кечириши учун уни яратган халқ ёки ҳеч бўлмаганда, шу халқнинг маданий аънаалари барҳаёт бўлмоғи лозим. Қадимги Бобил эпоси “Тильгамеш” номукамал таржималарнинг ғира-шира тумани орқали ўқиб келинади, кўпчиликда у нафақат узок ўтган давр овози сифатида қизиқиш уйғотади, балки тўлқинлантириб, ҳаяжонга солади, ғоят даражада завқлантиради, аммо аслини олганда, ассирологларнинг¹ кичик бир гуруҳи учун илмий тадқиқот мавзуи бўлиб қолади, холос. Бу – қадимги Миср поэзияси дурдоналарига ҳам тааллуқлидир, улар қандайдир ибора, жумбоқли, сирли истиора ёки тоналлик (оҳангдошлик)ка мафтун бўлган замонавий шоир қалами остида олис ифода тарзида онда-сонда пайдо бўлиб қолади, бироқ улар ҳеч қачон ҳозирги замон кишисига хос маънавий қадриятларнинг ҳаётбахш даврасига кира олмайди, чунки энди на бобилликлар, на қадимги мисрликлар ва на ана шу адабий ёдгорликлар замирида ўз миллий даҳоларининг асарларини кўриб, билиб, қадрлай оладиган халқ онг, шуури мавжуд эмас, улар қачонлардир яшаган ерларда умр кечираётган халқлар эса, уларнинг аънааларини ўрганиб олмаган ва умуман, бу аънааларни ҳеч ким ҳеч қаерда давом эттирмаган. Агар Византия юнон аънааларини сақлаб қолмаганида, роман халқлари лотин тилини қабул қилиб, ўзлаштирмаганларида, антик адабиёт ҳам худди шундай аҳволга тушган бўлар эди.

Адабий асар янги, келаси авлодлар дилида янгилиниш ва ўзгаришларга қодир қобилиятини йўқотмас экан, у ҳақиқий боқийликка дахлдор бўлиб қолаверади. Китоблар асрлар давомида турли хил ва фавқулодда, ҳайратланарли тақдир-қисматларни бошидан кечирган. Мабодо бирорта адабий асар “Илиада”, “Энеида”, “Илохий комедия” каби шунчалик узок умр кўрган бўлса, демак, у тобора янгича мазмун касб эта бориб, бир неча бор ўзгаришларга юз тутган. Ҳомернинг замондошлари қайси ёки қандай “Илиада”ни билишган, ким топади? Худди ўша овозлар, худди ўша сўзлар ва шеърлар, антик давр руҳи маъбудлар, қадимий урф-одатларнинг излари, эскича дунёқарашларнинг қўланқалари билан ҳамон бирга яшаб келаркан, ҳар бир юзйилликда ўзгача, лекин албатта олдингиларига нимаси биландир ўхшаш бўлган тасаввурлар уйғотган. Ҳомер ўрта асрлардан бошлаб, дам узоклашиб, дам яқинлашган, гоҳ юксалиб, гоҳ пасайган – у бутун XIX аср

¹ Ассиролог – қадимги Месопотамия халқларининг тарихи, адабиёти, тили ва ёзувларини ўрганувчи фан – ассирология мутахассиси.

мобайнида филологлар учун вивисекция¹ мавзуи сифатида хизмат қилган бўлса, бизнинг давримизга келиб, яна ҳаётга қайтди. Уни оқин, бахшиларга ўхшаб, халқона либос кийиб юрган дейишади, шу билан бирга, худди сарой шоири каби, кўшк ва қасрларга ҳам бемалол қадам ранжида қилиб юрган.

Адабий асарларга ҳар хил ранг, оҳанг, тусдаги завқ-шавқ ва лоқайдлик, муҳаббат ва нафрат туйғулари бутун умр бўйи ҳамроҳлик қилади. Диний тасаввурлар, сиёсий тузум, ижтимоий, назариялар, мода ва урф-одатларнинг ҳар қандай ўзгаришлари дарҳол асар шаклига таъсир қилгандай бўлади ва унга янгича мазмунни мажбуран қабул қилдиради. “Ҳамлет” матнига нималарни ёзиб-чизиб, кўшиб, киритишмаган дейсиз! Ахир, унинг муаллифи, асрлар оша ўтаётиб, ҳатто ўз номини ҳам йўқотиб қўймадими? Қачонлардир янги Компаратти пайдо бўлиб, Шекспирнинг жўшқинликда Вергилийни-кидан қолишмайдиган метаморфозаларини тўплайди-да, таърифлаб, баён қилиб беради. Агар хотирам панд бермаса, Маколей Макиавеллининг вафотидан кейинги тақдири ҳақида очерк ёзган, маълум бўлишича, инглиз тилидаги иблис, шайтон номларидан бири унинг исмидан келиб чиққан экан.

Адабий асар тақдири қутилмаган воқеа, ҳодиса, тасодифларга тўла. Ҳар бир асарнинг ўз ўқувчиси бўлиб, у асрлар давомида муттасил ўзгариб боради. Асарнинг жамиятдаги барча табақалар, ҳатто замондошлар томонидан бирдай эътироф этилиши ва тан олинishi камдан-кам учрайди. Бу – Вальтер Скотт ва Сенкевич асарларига насиб қилган, биринчисини Гёте ва дағал, кўпол шотланд фермерлари баравар севиб мутолаа қилишган бўлса, иккинчисининг “Трилогия”сини ўқиётиб, нафақат граф Тарновский, балки унинг поместье (ер-мулк)ларидаги деҳқонлар ҳам кўз ёши тўкишган экан. Одатда асар дастлаб бир ижтимоий гуруҳнинг мулкига айланади, сўнг эса уни бошқалар ҳам берилиб ўқий бошлайди – “Робинзон Крузо”ни аввалига ақлли, бамаъни, мулоҳазали мешчанлар ўқишган, кейин у болаларни ҳам ўзига жалб этиб, қизиқтириб қўйган. Косово даласи ҳақидаги ёки “Калевала” сингари халқ кўшиқлари аслида деҳқон кулбаларида туғилади, сўнгра тез орада унутилгач, олимлар томон кўчиб боради. Ўрта аср рицарлар эпоси сарой амалдорлари ва маълумотли, жанговар рицарлар учун мўлжаллаб ёзилган, бугунги кунда эса унга фақат олимлар билан ёзувчилар қизикади, холос. Агар умумтаълим мактаби бўлмаганда, барча классикларнинг бошига ҳам худди шу кун тушган бўлар эди.

Мумтоз адиблар ҳар бир адабиётда бор ва ўзини ҳурмат қиладиган ҳар бир ёзувчи қачонлардир уларнинг қаторига қўшилишига умид қилади. Бироқ классиклар ҳам ҳар хил бўлади. Ҳақиқий даҳолар билан ёнма-ён сийқаси чиққан гапларни такрорловчи, ҳаммани ўзига қаратишни яхши кўрадиган сўзамол маҳмадоналарни ҳам, силлиқ ва бежамадор қилиб ёзадиганларни ҳам, шаклбозликка берилган сноб (қуруқ олифта)ларни ҳам, жазавага тушадиган қийшанғи, қилиқдор, таманноларни ҳам учратиш мумкин. Эсимда, адабий ассамблеяларнинг бирида Каден-Бандровский Маринеттини “футуризм классиги” деб атаганида, унинг ёлғондакам жаҳли чиққанди, холос. Келажакда бунинг ҳақиқатга айланиши учун кўп нарса керак эмас. Ёзувчилар китобхонларнинг уларга ўрганиши, қайта текшириб бўлмайдиган фикр, мулоҳазалар билан қўллаб-қувватланадиган обрў-эътиборлари ва кўпинча – мактаб туфайли классикка айланадилар. Ливий Андроник ўз “Одиссея”си билан Рим мактабида бир неча юз йиллар ўзини тутиб

¹ Вивисекция – тирик организмни илмий мақсадларда ёриб текшириш. – Тарж.

тура олди, унинг сатура шеъри¹ акс садосини эса навқирон Ҳорацийнинг ижодидаёқ эшитиш мумкин бўлган. Польшада нашриётлар мутлақо кутилмаган ёзувчиларга сахийлик билан классик деган номни инъом қилиб юбораверади, бу билан гўё улар ҳар бир ўлган ёзувчи шундай номга сазовор деб ўйлашармикин, деган таассурот туғилади ва бу нарса газета таъзияномасидаги “янги ўлганларнинг” китобий версиясига ўхшай бошлайди. Ҳар қандай мамлакатда мактаб кўплаб ёзувчиларнинг боқийлигини ёки жуда узоқ яшашини таъминлайди, қадимгиларни эса, айниқса, лотин адибларини илоҳга айлантириб ҳам юборган. Илк ёшликнинг куёшли ёғдусидан мунаввар мактабдаги ўқувчилик йиллари кейинчалик хотираларга кўчиб, бизларни қачонлардир адабиёт билан ошно қилган китобчаларга нисбатан ғоят нафис, нозик ҳис-туйғу уйғотади, – бу китобчаларда, таъбир жоиз бўлса, умр баҳорининг гулчанглари қолади ва кимдир агар ушбу маънавий қадриятларнинг меросий иерархиясини менсимай бузадиган бўлса, биз буни муқаддас нарсаларни таҳқирлаш деб биламиз.

Аммо ўзимизни ўзимиз алдамайлик: ушбу яхши кўрган нарсамиз кўпинча ёдгорликларда ёки кўчаларнинг номларида кўзга ташланиб турадиган муаллифларнинг исм-шарифлари билан чекланиб, ёдимизда асарларининг номларидан бошқа ҳеч вақо қолмайди. Энг қадрланадиган китоблар, одатда, энг кўп ўқиладиганлар сирасига кирмайди. Лессингнинг машҳур эпиграммаси бор:

*Клоштокни иззат-ҳурмат қиласиз,
Лек борми бирор марта уни ўқиган?
Қадрламанг бизларни юксак, яхшиси,
Ўқиб туринг, онда-сонда бўлса ҳам.*

Ҳа, албатта яхши тилак. Адабиёт клоштокларга, эъзозланишга муносиб эсдалик, ёдгорликларга, табарруқ сиймоларга тўла, уларни ёд этиб, ҳурмат-эҳтиром ила ардоқлаш авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади, бу ҳақдаги докторлик диссертациялари, мактаб дарсликларидан олинган парчалар ва кўшимча батафсил биографик маълумотлар билан тўлдирилиб, қўллаб-қувватлаб борилади. Бу боқийлик дорихона ҳапдорилари ва препаратларининг дозаларида ҳам мужассам, уни ёзиб бериш – умумий таълимни қўллаб-қувватлаш демакдир. Баайни тошқотган бундай шаклдаги шон-шухрат қачонлардир жуда кўпсонли, сон-саноксиз, жонли, оташин ёзувчилар учун тақдир-қисматга айланган. Бугунги кунда эса улар адабиёт ландшафтида худди сўниб қолган вулқонлар каби туришибди.

Ўтган асрларнинг баъзи бир ёзувчилари келажак авлодлар олдидаги ўз шон-шухратларига қанчалик ҳайрон бўлиб қараган бўлишарди, буни гоҳида ўзимча тасаввур қилгим келади. Мадам де Севиньи энг аввало “Расин модаси худди қаҳваники каби ўтиб кетади” деб айтган аҳмоқона даъвосига ишонч ҳосил қилган, сўнг эҳтимол, ўзининг интим мактублари шунчалик машҳур бўлиб кетганини билгач, ниҳоят, француз прозасининг классиклари қаторидан мустаҳкам ўрин эгаллаганидан қониқиш ҳосил қилган бўлармиди. Ян Хризостом Пасек ўз кундаликлари авлодлар эҳтиромида эканлигидан янаям кўпроқ ҳайрон бўлган, унинг инглиз ҳамкасби Сэмюэл Пипс эса ўзининг шифрланган ёзувлари узра қад кўтарган нашр ва

¹ Сатура шеър – қадимги Римдаги театрға хос жанр: у диалоглар, пантомима, мусиқа ва рақслардан иборат бўлган.

шарҳлардан иборат бўлган бутун бошли кутубхонани ҳозирги замоннинг энг катта ғалатиликларидан бири деб ҳисоблаган бўларди балки. Петрарка ва Боккаччо ўзларининг бутун куч-ғайратларини сарфлаб, кечаю кундуз меҳнат қилиб яратган лотин тилидаги асарларининг хазон бўлиб, завол топганига, вафотларидан кейинги шон-шуҳратлари эса бириники сонетлар, бошқасиники – назарга илинмайдиган “бузилган, дағал ва қўпол” тилда ёзилган новеллалар туфайли эканига маъюслик билан амин бўлган бўлардилар. Аммо Вольтер ўзининг улкан меросидан келажак авлодлар бир неча юпқагина жилдларни танлаб олишганини билгач, ўзининг зийраклиги ва олдиндан кўра билиш қобилиятидан мағрурланган бўларди, чунки у доим “боқийликка унча катта бўлмаган багаж билан борилади” деб юргучи эди.

Охирги гап – жуда тўғри. Ҳар бир авлод ўзига яқин бўлган замондошларининг китобларига эга бўлган ҳолда, ажодларнинг буюк ҳурматини камроқ харажатлар билан англаб, тушуниб етишга ҳаракат қилади ва шунинг учун ҳам қадимги замон ёзувчиларининг кўпжилдли опуслари¹ ўрнига деярли ирим қилиб, кичикроқ асарларини танлаб олади. Вальтер Скоттнинг тўла асарлар тўпламига кўмилиб, мутолаасига берилишга бугунги кунда ким ҳам журъат қила оларди? Ҳозирги замон романларининг йирик туркумларига ҳам, эҳтимол, роман жанрининг ўзига ям худди шундай хавф-хатар таҳдид қилиб тургандир. Мана, юз йилдирки, роман бадиий адабиётда бошқа жанрлар зиёнига бўлса-да, ҳамон ҳукмронлик қилиб келмоқда, лекин унинг қачонлардир назардан қолишини тасаввур қилиш жуда осон. Буюк романнависларнинг шон-шуҳрати бора-бора сўнади ва одамлар бир вақтлар Бальзак музейи ташкил этилиб, Пруст асарлари учун изоҳли луғатлар нашр қилинганидан ҳайратга тушадилар.

Ҳораций ўз фикрига кўра, эҳтимол, дунё тургунча турадиган Рим ҳали мавжуд экан, ўзининг шон-шуҳратга эришишини олдиндан айтиб, башорат қилган. Ундан кейин ҳам шунга ўхшаш гаплар тез-тез такрорланиб турган, аммо вақт ўтиши билан минг йиллик тажриба адабиётни камтарликка ўргатди чоғи, жуда узоқ келажакка назар ташлашга ҳеч кимнинг юраги бетламай қолди.

Бироқ кимдир агар Ибсеннинг олдида адабий шон-шуҳратнинг ўткинчи эканлиги ҳақида гапиргудай бўлса, ёмон аччиғи келар, – унга ўн минг йил ҳам камлик қиларди. Гонкур эса ундан ҳам ошиб тушди. У гўё ер шарининг қачонлардир совиб, муз билан қопланиши ва унинг қор босган китобчалари ўлик коинот бўйлаб мудом айланиб юриши ҳақида Фламарион айтган гапларга ишонишни мутлақо истамасди. Қалб боқийлигига ишонмаса-да, лекин адабий боқийликдан воз кечишни хоҳламас эди. Шу аснода қанақадир тўрт минг йил ҳақида эмас – бу Ҳомер учун яхши – ва Ибсенни бир оз тинчлантирувчи икки юз аср ҳақида ҳам орзу қилмасди, – ахир, шу қадар арзимас баҳо учун ҳаёт шодликларилан воз кечиш тўғримикин? Бунинг ўрнига ичиш, севиш ва тинмай ишлаб, ўз ҳаётингни заҳарлагандан кўра, таралабедод қилиб юрган маъкул эмасми.

Гонкур бу ерда охирги сўзни айтмаган. Охирги сўз ундан бир қадар олдин, яъни Гонкурдан бир неча асрлар аввал – XV асрда итальян гуманистлари томонидан айтиб бўлинган эди. Улар хотинларини ўтмишидан рашк қилувчи эрлар каби азоб-уқубат чекишга қодир эдилар. “Инсон, – деган эди улардан бири, – тоабад ҳамманинг оғзида қолишга ҳаракат қилади. У ўтмишда ҳам, барча мамлакатларда ҳам ва ҳатто ёввойи, йиртқич хайвонлар орасида ҳам машхур

¹ Опус – бадиий ёки илмий асар. – Тарж.

бўла олмасликдан қийналади...” Бу кулгили эмас, балки инсон табиатиға ғоят хос бўлган тушунча: одам абадий бир нима яратаётганиға ўзи ишонмоғи лозим.

Ҳиндистон Британия империясига кўшиб олинган лаззатли кунларда Карлейль ўз ватандошларига шундай савол билан мурожаат қилган: “Инглизлар, сиз қайси биридан воз кечган бўлардингиз: Ҳиндистонданми ёки Шекспирдан? Нимани афзал кўрган бўлардингиз: Ҳиндистонсиз қолишними ё Шекспирсиз? Биламан, давлат арбоблари ўз тилида жавоб беради, бизнинг жавобимиз эса бундай: бизлар Шекспирсиз қололмаймиз. Ҳали шундай кун келадики, Ҳиндистон бизға қарашли бўлмай қолади, аммо Шекспир ҳар доим яшайди, у абадий қолади”. Энди Англиянинг ҳинд мустамлакаси йўқ. Демак, Карлейль овози “давлат арбоблари” эриша олмайдиган юксак ақл-идрок овози эди. Шекспир салтанати нафақат яшашда давом этмоқда, балки ўз сарҳадларини ҳам тобора кенгайтириб бормоқда. У энг дағал, энг дадил империалист орзу ҳам қилолмайдиган мамлакатларни қамраб олди.

Шекспирға ўхшаш доҳий, йўлбошчилар, қироллар, истилочи, жаҳонгирлар тарихда кўп бўлган. Ҳомер барча мустақил ва бир-бириға душман бўлган майда юнон давлатларининг фуқаролари устидан ягона ҳукмдор, бутун Элладанинг қироли эди, ундан бошқа ҳеч ким ўз ватанини бирлаштиришға муваффақ бўлолмаган. Данте ўз ижоди ва тили билан Италияни сиёсий қайта бирлашишидан олти юз йил олдин қайтадан бирлаштира олди. Буюк поляк романтиклари Мицкевич, Словацкий ва Красинский томонидан ўша даврда географик харитада мавжуд бўлмаган Польша яратилган эди. Ёзувчининг сўзлари сулолалар ва қабилаларни ўзаро бир-бири билан боғлаган, адолат учун курашган, кишанларни парчалаб, халқларни озодликка чиқарган. Байрон грекларға илҳом бахш этган. Эскирган мактаб тизимларини ислох қилиш, фабрика ишчилари ва тикувчи аёлларнинг турмуш шароитларини яхшилаш, кулликни бекор қилиш Диккенс, Элизабет Браунинг ва Гарриет Бичер-Стоунинг доимий иши бўлган. Руссо француз инқилобини тайёрлаган. Рус халқи ўзининг улуғ ёзувчилари кўмагида озодлик сари дадил борган. “Маҳобҳората” дағи каби, Савитра ёки Нал ва Дамаянти хақидағи ҳикояларда ҳам фалсафа ва этика ҳинд қалбига чуқур сингиб кетган. Конфуций ақл-заковати ўз ифодасини топган, юксак маҳорат билан яратилган ҳикматлар асосида 2500 йил давомида хитой халқининг урф-одатлари, ахлоқ, одоб ва ҳаётий донишмандлиги шаклланиб, вужудға келган.

Сўз – куч-қудрат манбаи. Ёзув орқали абадийлаштирилар экан, у кишиларнинг тафаккури ва орзу-умидлари узра куч-қудратға эға бўлади ва бу куч-қудрат чегараларини ўлчаб ҳам, тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Сўз макон ва замон устидан ҳукмронлик қилади. Аммо тафаккур ҳарфлар “тўри” да бўлган пайтдағина яшайди ва амал қилади. Барча қолганлари эса шамолға соврилиб кетади. Инсоннинг тафаккурий тараққиёти, ақл-идрок, заковати эришган ютуқлар оппоқ қоғоз бағридағи ана шу нимжонгина ҳарфлардан туғилган. Маданият қон томирларида сиёҳ томчилари гупириб туради. Бу ҳақда ўйламаган ёзувчи ёмон, ўз асари ҳаётининг бардавомлигини ўткинчи лаҳзалар билан ўлчайдиган ёзувчи ҳам ёмон, агар лаҳза унга юз йил – бир асрга тенг мажбуриятлар ва худди ўшанчалик масъулият юклашини ўйламаса, буюм ёмон. Кимки ўз асари устида уни “aere perennius” – “бронзадан абадийроқ” кўриб, ишламас экан, кимки яратаётган асарига арзимас нарсадай қараб, ўз ишончини поймол қиларкан, ундай одам қўлиға қалам олмаслиғи лозим, чунки у – ёмон, зарарли нарсаларнинг уруғини сепувчи, тарқатувчидир.

SHE'RIYAT MINTAQALARI

Ибройим ЮСУПОВ

(1929–2008)

Қорақалпоқ тилидан
Ойдин ҲОЖИЕВА
таржимаси

Қорақалпоқ адабиётининг атоқли намояндаси Ибройим Юсупов 1929 йили Чимбой туманидаги Озод қишлоғида таваллуд топди.

“Бахт лирикаси”, “Кунчиқар йўловчисига”, “Ўйлар”, “Етти наво”, “Дала орзулари”, “Кўнғил кўнғилдан сув ичар”, “Тўмарис”, “Илҳом”, “Ташвишларга бой дунё”, “Тузли шамоллар”, “Кўнғилдаги кенг дунё”, “Беклигингни бузма сен...”, “Ҳар кимнинг ўз замони бор” номли шеърӣй китоблари ва “Танланган асарлар” тўпламлари нашр этилган.

Унинг шеърлари қozoқ, украин, белорус, грузин, латиш, болгар ва бошқа халқлар тилларига таржима қилинган.

Шоир Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири унвонлари, “Эл-юрт хурмати”, “Дўстлик” орденлари, бир қатор ҳукумат фахрий ёрлиқлари ва медаллари билан мукофотланди. Унга 2004 йили Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан “Ўзбекистон Қаҳрамони” олий унвони берилди. Ҳозирда юртбошимиз Шавкат Мирзиёевнинг махсус қарори билан Нукусда шоир ҳайкали ва унинг номидаги ижод мактаби барпо этилди.

Қуйида эълон қилаётганимиз шоир шеърларини Ўзбекистон халқ шоири Ойдин Ҳожиева ўзбек тилига таржима қилди.

Шоирамизнинг ўндан ортиқ шеърӣй тўпламларида инсон қалби кечинмалари халқона оҳангларда ўзига хос талқинини топган. Ватанга муҳаббат, маънавий поклик, тил билан дил ростлиги, ҳаётнинг унутилмас орзу-армонлари, инсон матонати, халқнинг беқиёс гўзал, олижаноб қалбини куйлаш истаги Ойдин Ҳожиева ижодининг бош мавзуси ҳисобланади.

Шоира Ш.Петефи, А.Мицкевич, Р.Казакова, М.Дилбозий, Гулрухсор, М.Абдуқосимова, Ф.Унгарсинова ва бошқа қатор дунё адабиёти вакиллари шеърларини ўзбек тилига таржима қилган. Шеърлари рус, украин, қozoқ, қирғиз, тожик, белорус, француз, инглиз ва урду тилларида нашр этилган.

Баҳонаи сабаб ойдin туйғулар соҳибаси Ойдin опа Ҳожиевани муборак 75 ёшлари билан чин дилдан қутлаймиз.

БУ ДУНЁ

Одам ўгли, ўз кўнғилгини шод айла,
Очилсанг, очилаберар бу дунё.
Ўтганларнинг васиятин ёд айла:
Йиғнасанг, сочила берар бу дунё.

Ҳалол меҳнат билан топса дунёни –
Ҳақ ниятли ёш йигитнинг армони.
Ҳийла қилсанг, алдайман деб сен они –
Шумлигин ошираберар бу дунё.

Элдан ортиқ яшайман деб агар сен –
Манман бўлсанг, ўзинг азоб чекарсан,
Тулкининг изидан този юборсанг
Туттирмай, қочира берар бу дунё.

Олтин деб йиққанинг темир тот бўлиб,
Охирида изза ерсан мот бўлиб,
Сен қувсанг, ул сароб паризод бўлиб
Юзларин яшира берар бу дунё.

Бу дунёнинг берган аччиқ сабогин
Ҳар кўрганда шукр айла, товба қил,
Ошиқ Аёз, очиқ турсин қабогинг,
Ёпилсанг, ёпила берар бу дунё.

* * *

Бу дунё беш кунлик, ёлгончи деган
Бурунгилар айтган сўзлари бордир.
Ошиқади биздан қолганча дерлар,
Бевафолик қулар юзлари бордир.

Тангрим бул дунёни йўқдан бор этди,
Бандам яшасин деб лолазор этди.
Лекин гофил банда ўзидан кетди:
Баъзида инсоф йўқ, базинда бордир.

Дунё деб одамзод бир-бирин қирган,
Шайтон гулгуласи ҳақ йўлдан урган,
Бул учун не ёзиқ дунёда турган, –
Ҳар бало одамнинг ўзида бордир.

Бу дунё ёлгончи эмас чининда,
Нафсингни тий деган асли қадимда,
Бир ҳовуч тупроққа тўлгани зумда
Очкўзлик одамнинг кўзинда бордир.

Ошиқ Аёз, ҳақ йўлидан юрмаса,
Бу дунёнинг гўзаллигин кўрмаса,
Бул сўзга вақтида маъни бермаса,
Қаттиқ пушаймонлар изинда бордир.

БЎЛМАСА

Қуш боласи бўлиб кирмайди сонга
 Булбулнинг хушҳавас саси бўлмаса.
 Созни чертган билан келмас нағмага
 Кўнгилда бир андишаси бўлмаса.

Одат қолар балким, хосият қолмас,
 Элга хизмат қилмай – йигит синалмас.
 Кўп яшаган билан оқсоқол бўлмас
 Фаросатли, ақл-эси бўлмаса.

Бировлар қартайса, зийнати ошар,
 Юртига кўрк бериб, тўрга ярашар.
 Бировлар ургочи маймунга ўхшар,
 Эсиз, одам суврат туси бўлмаса.

Кимлар ёш қайтса-да фикрати тўлган,
 Кимсалар гўлдираб, тил-жағи қолган,
 Отга “чуҳ” дегандан бошқаси ёлгон –
 Ёшулканлик ҳафсаласи бўлмаса.

Тирик туриб кимдир отин йўқламас,
 Инсон бўлиб ичган тузин оқламас,
 Берёгидан қўйган билан тўхтамас,
 Нарёгинда бир нарсаси бўлмаса.

СУМАЛАК ПИШИРГАН ЯНГАГА

Омон бўл, сумалак пиширган янга
 (Менга янга бўлсанг, ёшлар “чеча” дер).
 Навбаҳор уйғонган ойдин кечалар
 Шукрона этарсан ганимат дамга,
 Омон бўл, сумалак пиширган янга!

Сумалак қайнатмас ҳурлар сен учун,
 Сулув келинларга ўргат сен бугун:
 Қадим удумларни бир-бир танисин,
 Ўргат удумларнинг гўзал маънисин,
 Омон бўл, сумалак пиширган янга.

Байрам сумалаги удумдан қолмас,
 Удумин билмаган эл бўла билмас,
 Эркин бозорлардан, чет элдан келган
 Ширинликлар унга тенг кела олмас.

Обиҳаёт сувин ичган байрам бу
Замондан замонга кўчган байрам бу.
Ҳар кунимиз Наврўз бўлсин деб, тилаб,
Пайғамбар назари тушган байрам бу.

Наврўз юртнинг шодлик салтанатидир,
Эзулик, яхшилик шарофатидир,
Меҳру шафоатнинг инсон қалбига
Илоҳий нур қуйган кароматидир.

Халқ яйраб мустақил Ўзбекистонда
Дунё тинчу эллар ободон бўлсин.
Шодлик сози янграб ҳар қутлуғ тонгда
Ҳар хонада тўкин дастурхон бўлсин!

Жайҳун дарё тошиб, мавж уриб оқиб,
Ватан ерларига оби раҳматлар ёғиб,
Қутга, баракага тўлиб тўрт ёғи
Хоразм, Қорақалпоқ гулистон бўлсин.

Келинг, биродарлар, даврангиз тўлсин,
Етишмак ганимат бу ёруғ кунга.
Наврўз байрамингиз муборак бўлсин,
Омон бўл, сумалак пиширган янга!

БЎЛМАС

Ерга хизмат қилмай нўлат позалар
Юзлари ярқираб очилган бўлмас.
Элга хизмат қилмай ўктам йигитлар
Мардлик сифатлари очилган бўлмас.

Яхшиларга хизмат қилсанг ёшингда
Кексайганда ёшлар турар қошингда,
Гур-гур ёнган ўтни ўчоқ бошинда
Киши қўли билан ўчирган бўлмас.

Улуғла ўзингнинг асли зотингни,
Юқори тут беклик инобатингни,
Бир кун келиб тутмасалар отингни,
Ёшларга ўпкалаб, қисинган бўлмас.

Ошиқ Аёз айтар: тангрим берсалар,
Яхшилар шод бўлиб даврон сурсалар,
Аввал-охир феъли бузуқ кимсалар
Ҳажга борган билан мусулмон бўлмас.

ГУЛЛАР АНГЛАМАС

Тўпидан айрилган тўрала гознинг
 Ғанқиллашин ойдин кўллар англамас,
 Гул ишиқида куйган булбул носасин
 Баҳорда очилган гуллар англамас.

Бировга айролик, бировга сайрон,
 Дунёнинг ишига қоларсан ҳайрон,
 Сув излаб улоқса ярадор жайрон
 Ўзи сувсаб ётган чўллар англамас.

Қасдинг бордай шунча қийнаб боримни,
 Аёвсиз чертарсан кўнгил торимни,
 Менинг сен деб чекан оҳу зоримни,
 Худога минг шукур, эллар англамас.

Ўтар гул мавсуми – баҳору ёзи,
 Бемаҳал урмагай хазон аёзи.
 Ошиқ Аёз сен деб битган баёзин
 Бедард жонлар, беғам диллар англамас.

БОЗОР

Чегарасиз бу дунёнинг
 Ҳозир эркин бозори кўп.
 Ер-жаҳондан дунё молнинг
 Келиб турган гузари кўп.

Асил гавҳар, зари ҳам бор,
 Аптекда йўқ дори ҳам бор,
 Пулинг бўлса, бори ҳам бор,
 Пулсиз кўзнинг қизари кўп.

Ҳар ким унга борин солган,
 Ҳатто номус-орин солган.
 Биров қувнаб савдо қилган,
 Бировларга озори кўп.

Ҳар ким фойдасин кўзлаган,
 Ёлгон-яшиқдан сўзлаган,
 Бироқ бунда мен излаган,
 Муҳаббатнинг бозори йўқ.

Шундай бозор бўлганида,
 Сен бозорлаб борганинда,
 Шоҳсанамдай боягида...
 “Мен Ғарибни сотиб ол” деб
 Йиқилардим оёгинга.

* * *

Ўзи қизиқ одамлар
 Қизиқ кўрар дунёни.
 Ўзи бузуқ одамлар
 Бузуқ кўрар дунёни.

Ўзи қизиқроқ одам
Ўйлаб юради фақат:
Дунё деган – тўй-байрам,
Қизиқликдан иборат.

Бузуқ одам мудоми
Шумликни билар ақл деб.
Дунёнинг барча одами
Бузуқли ишлаб ётар деб.

* * *

Ошиқларнинг кўнгли дардли,
Кўрган кунларин айтсанго,
Бедардларнинг санинг билан
Ўйнаб-кулганин айтсанго.

Бераҳим яратиб сани,
Зору гирён этиб мани,
Сулувлик деган балони
Санга берганин айтсанго.

Маккор кулгинг, ҳар мазагинг –
Бизга қилган дарғазабинг.
Ошиқликнинг бор азобин
Манга берганин айтсанго.

Ошиқ Аёз тоқат этмай,
Ишқи даргоҳингга етмай,
Дардингдан ўртаниб кетмай
Тирик юрганин айтсанго.

ЙЎЛЛИ¹ ДАН САЛОМ

Ойжамолга

Одамлар бўлганми шунча беадаб?
“Кетаман” демадинг одамга ўхшаб,
Ўйласам, вужудим кетади музлаб,
Қизиқ қиз экансан ўзинг, Ойжамол!

Сен кетганда тишда юриб эдим мен,
Кетишингни қайдан билиб эдим мен?
“Қайга борасан” деб ҳуриб эдим мен:
Товшимни эшитмай қолдинг, Ойжамол!

¹ Йўлли — шоирнинг ити

Баҳром¹ келтирганда мен кучук эдим,
 Қўлларингдан ширин сут ичиб эдим.
 Қопогон ит бўлар, деб қутиб эдинг,
 Бировни қоптимми сира, Ойжамол?

Қўриқлаб мен сени ёмон кўзлардан,
 Мактабга қатнадим не бир излардан,
 Не ёмонлик кўрдинг ўзи бизлардан?
 Ит кўнглини тушунмаган Ойжамол!

Қулогимни чимчиб ўтганингда ҳам,
 “Иркитвой” деб тергаб ўтганингда ҳам,
 Эшикни илмасдан кетганингда ҳам,
 Уйни пойлаб ётмадимми, Ойжамол!

Остонангда ухлаб қолсам хуриллаб,
 Уй супурдинг чангютаринг дариллаб,
 Сенга халал бермадим-ку ириллаб,
 Аста туриб кетар эдим, Ойжамол.

Сени қўмсаб, юлдуз қўриқлаб чиқдим,
 Кўчада ит қўймай сўроқлаб чиқдим,
 Қўшилар ҳовлисин оралаб чиқдим,
 “Это не хорошо!” билсанг, Ойжамол.

Одамлардай ҳамма ит ҳам бир эмас,
 Ит вафодир деганлари сир эмас,
 Ҳар ит ўзи бўлак, Йўлли тур эмас,
 Энди мендай ит йўқ сенга, Ойжамол!

Мен ёздирдим шеърни шоирга айтиб,
 Кўрсам, этагингдан ўйнарман тортиб!
 Майли, келма энди бул уйга қайтиб,
 Тушган ерингда бахтли бўлгин, Ойжамол!

16.01.92

¹ Баҳром — шоирнинг тўнғич ўғли. Ўғлимнинг отини Фафур Гулом қўйган эди, дейди Ибройим оға.

DRAMA

Жан КОКТО

(1889–1963)

ИНСОН ОВОЗИ

(Бир кўринишдан иборат пьеса-монолог)

Рус тилидан
Бобониёз ҚУРБОНОВ
таржимаси

Франциялик серкирра ижодкор, драматург, сценарийнавис, мусаввир ва кинорежиссёр Жан Кокто 1889 йилда Франциянинг Мэзон-Лаффит шаҳрида дунёга келган. У ўзининг 74 йиллик умри давомида санъатнинг кўпгина турларида гоаят баракали ижод қилган. “Орфей”, “Шоҳ Эдип”, каби драматик асарлар, “Шоир қони”, “Икки бошли бургут”, “Қабиҳ ота-оналар”, “Соҳибжамол ва махлуқ”, “Орфей васияти” сингари кўплаб фильмлар муаллифи. Қуйида адибнинг “Инсон овози” пьеса-монологи таржимаси эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

* * *

– Алло, алло, алло... Йўқ, сиз бошқа жойга қўнғироқ қиляпсиз, ундан кўра, гўшакни қўйиб қўйинг.. Йўқ, бу хонадон... Алло... хоним, аксинча гўшакни сиз қўйиб қўйишингиз керак. Алло, хоним, алло...

Алоҳида-алоҳида уланг... йўғе мен доктор Шмидт эмасман... бу нол етти эмас, нол саккиз... алло...

Нақадар кулгили... Менга нуқул адашиб қўнғироқ қилишади, мен бўлсам уларга жавоб қайтараман. (Гўшакни жойига қўяди, қўлини олиб улгурмасданоқ қўнғироқ чалинади.)

Алло, сиз мендан нима хоҳлайсиз ўзи? Ахир мен нима қила олишим мумкин?.. Нима учун сиз мен билан бунақа оҳангда гаплашяпсиз?.. Сизнингча мен айбдорманми?.. Нима учун?..

Ҳеч ҳам унақа эмас, ҳеч ҳам!.. Алло... хоним... Мен умуман гаплаша олмаяпман...

Мени нуқул узиб қўйишяпти. Телефон тармоғига нимадир бўлган шекилли, ўша аёлга айтиб қўйсангиз, қайтадан улансин. (Гўшакни қўйиши биланоқ, яна қўнғироқ жириглайди.) Алло... алло... Бу сенмисан?.. Сенинг ўзингмисан?.. Ҳа...

* Манба: www.theatre-library.ru

Жуда ҳам ёмон эшитилипти... Сен жуда ҳам олисдасан, олисда... Алло, шунчалик ҳам бўладими? Бир вақтнинг ўзида тармоқда шунча овозларни эшитиб турибсан. Қайтадан кўнғироқ қил. Алло... Қай-та-дан... Қайтадан деяпман. Хоним, гўшакни кўйиб туринг... Яхши... Мен доктор Шмидт эмасман деб айтдим-ку. Алло...

(Гўшакни жойига қўяди. Яна кўнғироқ жириглайди.)

Алло... Хайрият-е... Бу сенмисан? Ҳа, энди жуда ҳам яхши эшитилипти. Энди жуда яхши! Алло... Алло... Ҳа... Шунча овозлар орасида сенинг овозингни эшитиш қанчалик азоб эканлигини билсанг эди. Ҳа, ҳа, йўк... Ҳақиқатдан ҳам, ҳақиқатдан ҳам яхши бўлди. Мени қайтиб келганимга ўн дақиқаларча бўлди. Бугун сен кўнғироқ қилмаганмидинг? А, йўк, йўк, мен Мартаникида меҳмондорчиликда эдим ва ўша ерда тушлик қилдим. Ҳозир соат ўн бирдан ўн беш дақиқа ўтган бўлса керак. Сен уйдан кўнғироқ қилипсанми?.. Ундай бўлса, электрон соатга қарагин-чи... Мен ҳам шундай деб ўйлагандим. Ҳа, ҳа, азизим. Кеча кечқурун ўрнимга чўзилиб, тезроқ уйкуга кетиш учун дори ичиб олдим... Йўк... Бор-йўғи бир дона холос... Соат тўққизда... Бошим бироз оғриди. Аммо тезда ўзимни қўлга олдим... Марта келувди, у билан биргаликда нонушта қилдик. Мен у-бу харид қилиш учун дўконга бориб келдим. Мактубларни ҳаммасини сариқ портфелга жойлаб қўйдим. Мен нима?.. Тетикман... Мен сенга онт ичиб айтаманки, тетикман. Кейин нима қилдим? Кейин кийиниб олдим ва мени олиб кетиш учун Марта келди. Бор гап шу. Ҳозиргина мен унинг олдидан келдим. У жуда ҳам ажойиб аёл, мени жуда ҳурмат қилади. Ҳақиқатдан ҳам у олижаноб инсон. Ҳа, унинг ташқи кўриниши шунақа бўлгани билан ўзи жуда ҳам яхши аёл. Ҳар доимгидек сен ҳақсан... Устимда пуштиранг кўйлак ва мўйна. Бошимда эса қора шляпа. У ҳали ҳам бошимда... Йўк... йўк... Мен ҳеч қачон чекмаганман... Лекин ҳозирнинг ўзида уч донасини чекиб тугатдим... Рост гапираяпман... Мен ҳам... Сен нақадар олийжанобсан... Сен ҳам ҳозиргина келдингми? Сен кун бўйи уйданидинг? Қанақа йиғилиш ҳақида гапираяпсан? А, ҳа. Сен ўзингни эҳтиёт қил, кўп ҳам уринтирмагин ўзингни... Алло... алло. Узиб қўйманлар. Азизим... Алло... Агар бизни узиб қўйгудек бўлишса, сенинг ўзинг менга ҳозирнинг ўзидаёқ кўнғироқ қилгин. Албатта. Алло... Йўк, эшитаяпман... Хатларимизни портфелга жойлаб қўйганман, олиб кетиш учун исталган пайтда бирортасини жўнатишинг мумкин. Ҳа албатта, осон эмас... Азизим... Узр сўрашингга ҳожат йўк. Бу шунчаки табиий ҳол, холос. Айб менинг ўзимда, сен жуда ҳам олижанобсан. Мен ўзимни бунчалик иродали ва матонатли бўламан деб сираям ўйламаганман... Мендан ҳайратланишга ҳожат ҳам йўк. Мен худди телбаларга ўхшаб қолганман, шоша-пиша кийиниб кўчага чиқаман ва яна шундай қайтиб кираман. Балки эртага бугунгидай иродали бўла олмасман... Сенми? Йўғе... Йўк, азизим, йўк... Мен сени мутлақо айбламоқчи эмасман... Мен, мен... Нима? Бу ҳаммаси табиий ҳол... Шундай бўлиши мумкин эди. Аксинча, биз ҳеч қачон бир-биримизни алдамаймиз деб сўз берган эдик-ку... Агар буни сен мендан беркитиб юрганингда эди, буни менга нисбатан қилинган бир жиноят ҳисоблаб, асло кечирмаган ва кечира олмаган бўлардим. Бу менга жуда қаттиқ зарба бўларди. Ўша фикрларни англаб етиб, кўникма ҳосил қилиш учун менда вақт ҳам, имкон ҳам бор эди... Қанақа комедия?.. Алло... Ким?.. Мен артистлик қилаяпманми?

Мен-а?.. Бунақанги ишларга қодир эмаслигимни сен яхши биласан-ку. Мутлақо йўқ. Йўғ-е, мен бутунлай хотиржамман... Нима бўлганида ҳам сен ўзинг буни сезган бўлардинг деяпман... Менинг овозим ниманидир яшираётган одамнинг овозига ўхшаётган бўлса?.. Йўқ, мен бундан буёғига яна ҳам дадил ва қатъиятли бўлишга аҳд қилдим, бунга эришаман ҳам. Кўрасан, ҳали қараб тургин... Барибир эмас... Йўқ... Инсон рўй бериши мумкин бўлган бахтсизлигу кулфатни олдиндан сезиб турса ҳам барибир довдираб, эсанкираб қолиши турган гап. Йўқ, менимча, сен ошириб юбординг чоғи... Ҳар ҳолда, сенинг бу фикрингга кўникиш учун менда имкон ҳам, муддат ҳам бор эди ўшанда. Сен аввалида мени шунга тайёрладинг. Ўзингча далда беришга ҳаракат қилдинг. Бизнинг муҳаббатимиз жуда кўп тўсиқларга, қарама-қаршилиқларга дуч келди ва уларга чидаб ҳам берди. Энди бўлса, иккисидан бирини танлаш керак, беш йил давомида эришилган бахтдан воз кечиш ёки ҳаммасини қайтадан бошлаш. Эртанги кунга ишончсизлигим мен учун жуда ҳам қимматга тушган. Алло... Чексиз бахт... Йўқ, мен бундан сира афсусда эмасман. Сен хато ўйлаяпсан... Мен ўз қилмишимга яраша жазоимни олаяпман. Мен бир афсонавий бахтга интилдим ва ўшанда мен гўё бир телба эдим. Жоним... меҳрибоним... азизим... эшитгин... севгим... Ижозат бер, айтишим керак бўлган гапларимнинг ҳаммасини айтиб бўлай... Илтимос... Сен ўзингни айблама, ҳаммасига мен ўзим айбдорман... Ҳа... ха... Ўша Версалда якшанба кунги телеграммани бир эслагин... Ҳа... ана ўшанда сенинг олдинга биринчи бўлиб мен ўзим бормоқчи эдим... Ҳатто сени бир оғиз сўз айтишингга ҳам қўймадим... Менга ҳаммаси барибир... Йўқ... йўқ... йўқ... Бу борада сен ноҳақсан... Биринчи бўлиб мен кўнғироқ қилгандим. Йўқ ўшанда сешанба куни эди. Сешанба, ишончим комил. Сешанба, 27 кун. Сенинг телеграмманг эса душанба куни кечқурун етиб келганди. Йигирма олтинчида... Ўша кунларни мен ёддан билишимни биласан-ку. Онангми? Нима учун? Ташвишланма. Ҳозирча мен ўзим ҳам билмайман... Ҳа... эҳтимол.

О, йўқ, албатта бирданига эмас. Сенчи? Эртагами? Бунчалик тез ҳал бўлади деб ўйламагандим. Ҳозир, бир дақиқа... Бу ахир жуда ҳам осон-ку... Портфель эртага эрталаб қоровул аёлнинг қўлида бўлади. Жозеф келиб олиб кетади. Менми? Ўзинг яхши биласан. Балки ҳеч қаерга бормасман. Эҳтимол бир неча кунга шаҳар ташқарисига, Мартаникига бориб келарман. Ҳа, кучукчами? У шу ерда. У жуда ҳам безовта, кун бўйи хонадан даҳлизга, даҳлиздан хонага кириб чиқиб юрди. Қулоқларини динг қилганча кўзларимга тикилиб гапларимни диққат билан тинглайди. У ҳамма ердан сени излайди. Унга сени топишига гўёки ёрдам бермаётганимдек у мендан ўпкалаётгандай эди... Менимча, сен уни олиб кетганинг маъқулроқ. Агар ана шу тилсиз жонивор бахтсиз бўлгудек бўлса... Йўқ... йўқ... О, мен уни кўчага айланишга олиб чиқолмайман. Шунинг учун ҳам у сен билан яшаса яхши бўларди... Йўқ... Тез орада у мени унутади, қўяди.

...Кўрамиз, кўрамиз, бу унчалик ҳам мураккаб иш эмас... Сен унга бу менинг дўстимнинг ити деб айтасан. У Жозефни жуда яхши кўради. Шунинг учун ҳам уни олиб кетиш учун Жозефнинг ўзи келади. Мен унинг бўйнига қизил бўйинбоғ боғлаб қўяман. Унда ҳеч қанақа рақам йўқ. Яхши, кутиб турамиз. Ҳа, ҳа, ҳа, азизим... Тушундим... Яхши азизим. Қанақа қўлқоп? Сен машина ҳайдаганингда ишлатадиган мўйнали қўлқопингми? Билмайман, мен уларни кўрмадим. Ҳозир у ёқ, бу ёқни қараб кўрарман... Кутгин... Бизни узиб қўйишмасин...

(У стол устидаги лампа чироқ ёнида турган қўлқопни олиб эҳтирос билан лабларига босади. Сўнг ёноқларига босганча телефон гўшагини олиб гапир бошлайди.)

Алло... алло... Йўқ... Мен уни жавоннинг ичидан ҳам, ҳамма ердан излаб кўрдим, лекин ҳеч қаерда йўқ... Қулоқ сол. Яхши... Мен уни яна излаб кўраман, топилишига ишончим комил... Мабодо топилиб қолгудек бўлса, қоровул аёлга қолдириб кетаман... Портфелнинг ичида бўлади... Ҳа жоним... Мактубларимними, сен уларни ёкиб юбор... Ушбу гапларим ғирт беъмаънилик бўлса ҳам, сендан бир нарсани илтимос қилмоқчиман, у ҳам бўлса шуки, мактубларимни ёкиб бўлганингдан кейин, кулини бир вақтлар мен сенга совға қилган, тошбақа суягидан ясалган қутичага жойлаб қўйгин. Бу ишим ғирт беъманилик эканлигини ўзим ҳам фаҳмлаб турибман... Мени кечир. Мен жуда кучли ва матонатли эдим. *(Йиғлайди)* Мана... бўлдим... ҳасрат қилиб бўлдим... Мен ўша қутичани ўзим билан бирга сақлаб юрмоқчиман, холос... Сен жуда ҳам олижаноб инсонсан... Нима?

(Кўйидаги сўзларни актриса ўзи яхши биладиган тилда сўзлаши мумкин.)

Синглинг, опангнинг қоғозларини ошхонадаги плитанинг устига қўйиб ёкиб юбордим. Аввалига ўша қоғозларнинг ичидан сен айтган расмларни олиб қолмоқчи эдим, аммо сен... Яхши... Ҳа! Сен ҳозир ҳақиқатдан ҳам халатдамисан?... Ухламоқчимидинг?... Бунчалар ҳам ярим кечгача ўтириб ишламасанг... Ахир эртага барвақт туришинг керак бўлса, эртароқ ётиб ухлашинг керак-ку. Алло... Алло... А, шундайми? Мен баланд овозда гапиряпманми? Энди эшитаяпсанми? Сен мени яхши эшитяпсанми, деяпман? Қизиқ, мен сени жуда ҳам яхши эшитяпман-ку, худди ёнгинамда ўтириб гапираётгандайсан? Аммо... Алло... Алло... Ана энди сени бутунлай эшитмаяпман.

Ана энди яхши, фақат сенинг овозинг жуда олисдан келаётгандай. Сен мени яхши эшитяпсанми? Яхши... Ҳамма ишни ҳам ўз вақти соатида бўлгани маъқул. Йўқ... Гўшакни қўйиб қўймагин. Алло... Хоним мен ҳали гапимни тугатганим йўқ... Ҳозир ҳам гаплашяпман... Мен сени эшитяпман... Мен сени жуда ҳам яхши эшитяпман. Ҳа, бу албатта яхши эмасди. Мен ҳар қанча уриниб кўрмай, барибир яхши эшитилмасди, назаримда, сен гўёки ўлиб қолгандек эдинг. Ҳа, яхши, жуда яхши. Бизни бунчалик узоқ гаплашиб олишимизга қўйиб қўйганларига ҳайронман, одатда, уч минут ўтгач, узиб қўйиб, сўнг бошқа томонга улаб юборишарди. Ҳа, ҳа, мен олдингидан анча яхши эшитяпман. Лекин телефонингдан қанақадир шовқин эшитилаётгани учун сенинг телефонинг эмасдай туюляпти. Биласанми, шу тобда мен сени ғойибдан бўлса-да аниқ-тиниқ кўриб тургандайман.

(У кўраётганларини тахминан тасвирлаб беришига ҳаракат қилади. Бўйнидаги шарфини қанақалигини айтиб бермоқчи бўлади.)

Шарфингнинг ранги қизил, чап томондан бошлаб ўралган. Кўйлагингнинг энглари шимарилган. Чап кўлингда телефон гўшаги, ўнг кўлингда авторучка, блокнотга расмлар чизаяпсан, шундайми? Бошчалар, юрак, юлдузлар... Сен жилмайяпсанми? Қулоқларинг ўрнида кўзларинг жойлашган... *(У*

тезда кафтлари билан юзини бекитади.) О, азизим... Фақат мен томонга карамагин...

Мен кўрқаман? Йўқ, асло кўрқмайман. Бу ундан-да баттарроқ... Фақат мен ёлғиз ётишга ўрганмаганман. Ҳа... ҳа... ҳа... ҳа... ҳа... Сўз бераман сенга. Мен... мен... мен... сенга ваъда бераман. Сен жуда ҳам олижаноб йигитсан... Билмайман. Мен ўзимни кўзгуга солиб кўришни ёқтирмайман... Мен ваннахонадаги чироқни ўчиришдан кўрқаман. Кеча кечқурун кўзгуга боқиб, гўё қари кампирга дуч келиб қолгандай бўлдим. Сен жуда ҳам яхши инсонсан... Лекин азизим, аслида ҳам шундай. Менинг юзим чиройлими? Қанақасига чиройли бўлсин? Айниқса, рассомлар шунақа дейишса ёмон... Сен менга қараб туриб, мана бу ёқимсиз башарани қаранглар, деганинг менга хуш ёқарди ўшанда... Ҳа мўътабар зот, мен ҳазиллашдим, сен жуда ҳам соддасан-а...

Бахтимга сен укувсизроқ бўлганинг учун ҳам мени севиб қолгансан. Агар сен мени севмаганингда ва мени укувим бўлганида телефон деган мато овозсиз, ўзидан из қолдирмайдиган даҳшатли қуролга айланган бўларди... Менми? Жаҳлим чиқаяпти? Алло... алло... алло... Жоним нега жим бўлиб қолдинг? Алло... алло... Жоним... (*Қайтадан рақам теради.*) Алло жоним... (*Қайтадан рақам тера бошлайди.*) Алло... алло... жоним... Бу рақам хато терилган. Мени нол тўрт олти билан улашаяпти. Менга эса нол тўрт етти керак... Отей... (*Кутади.*)

Алло... Отей, бу нол тўрт еттими? А! Жозеф бу сизмисиз? Бу менман... Мен хоним билан гаплашаётганимда бизни узиб кўйишди. Уйда йўқми? Ҳа... Ҳа... Бугун у қайтиб келмайдими?

О, худойим-ей, нақадар паришонхотирман-а, у ресторандан қўнғироқ қилаётганида бизни узиб кўйишди. Энди эса уни уйига қўнғироқ қилаяпман. Мени кечиринг Жозеф, миннатдорман, миннатдорман... Яхши, тунингиз хайрли ўтсин, Жозеф. (*У гўшакни жойига қўяркан, ўзини ёмон ҳис қила бошлайди. Яна қўнғироқ овози.*) Алло... алло азизим... Бу сенмисан? Бизни узиб кўйишди... Йўқ, йўқ мен кутаётгандим... Қўнғироқ жириглаганда мен гўшакни кўтаргандим, ҳеч ким гапирмади. Албатта, албатта...

Сен ётиб ухламоқчимисан?.. Қўнғироқ қилганинг учун раҳмат. Сен жуда ҳам яхши инсонсан. (*Йиғлайди. Пауза.*) Йўқ, мен эшитяпман... Нима?.. Узр, албатта буларнинг бари шунчаки бир тентаклик, холос. Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ мендан асло хавотир олмагин, ҳаммаси жойида. Онт ичаманки ҳаммаси жойида. Йўқ, балки сенга шундай туюлгандир. Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Сен хато ўйлаяпсан. Ҳозир ҳам илгаригидай гаплашяпман-ку... Фақат... Биласанми? Узундан узоқ гаплашишни тўхташишни ҳам, гўшакни ўз жойига қўйишни ҳам унутиб, ўзингни бўм-бўш зулмат ичра ҳис этганинг ҳолда... (*Йиғлайди.*) Севгилим, менга кулоқ сол, мен сенга ҳеч қачон ёлғон гапирмаганман... Ҳа, мен биламан ва сенга ишонаман... Мен шунга ишонаман. Йўқ, айнан шунга. Мен ҳозиргина сенга ёлғон гапирдим. Ҳозиргина... шу тобда... Мана ўн беш дақиқа бўлибдики, сенга ёлғон гапириб ўтирибман. Мен шу нарсани аниқ биламанки, энди кутишга ҳам, умид қилишга ҳам ҳожат йўқ. Бахтсиз одамга ёлғондан заррача фойда йўқ. Ҳатто сенинг фойданг учун ҳам ёлғон гапириш менинг қўлимдан келмаслигини яхши биласан... О, йўқ... Асло хавотир олма... Ташвишланишга ҳожат йўқ. Устимдаги кўйлагим ва Мартаникида овқатланганим ҳақида айтган гапларим мутлақо ёлғон эди.

Мен тушлик ҳам қилганим йўқ. Устимдаги кўйлагим ҳам пуштиранг эмас. Шу тобда мен ички кўйлагимни устидан харир мато ташлаб олиб, сенинг кўнғироғингни кутар эканман, ўзимнинг ақлдан озаётганимни сезган ҳолда, у ёқдан бу ёққа юра бошлайман. Шундан сўнг, матони елкамга ташлаганча кўчага чиқиб, такси тўхтатиб деразангнинг тагига бориб сени кутгим келди... Билмайман... Аммо сабабини билмасам ҳам кутардим, кутардим, кутардим... Сен ҳақсан... Ҳа... Ҳа... Эшитяпман... Мен эса хушимни йиғиб олдим... Эшитяпман, қасам ичиб айтаманки, гапларингни эшитиб ўтирибман. Йўқ, мен ҳеч нарса еганим йўқ... Ахволим оғир бўлгани учун ҳам ҳеч нарса ея олмадим... Кеча кечқурун яхши ухлашим учун уйку дори ичмоқчи бўлдим. Ўзимча озроқ ичсам ухлаб қоламан, агар меъеридан кўпроқ ичгудек бўлсам қайтиб уйғонмайман, яъни ўламан! *(Йиғлайди.)* Шунда илиқ сув ёрдамида ўн икки донасини ичиб, тошдай қотиб ухлабман ва туш кўрибман. Тушимда сен ёнимда йўқ эмишсан... Мен бирданига уйғониб кетиб, ўрнимдан сакраб турибману ёлғиз ўзим ётганимни, бошим сенинг елкангда эмаслигини англаб, энди яшолмасам керак деб ўйлабман. Мен худди жон бераётган одамдай, баданим совуб, ўзимни жуда ҳам енгил ҳис эта бошладим. Танҳоликда ўлим топишга иродам етмаслигига амин бўлганимдан сўнг Мартага кўнғироқ қилдим. Азизим, жоним, соат тўртлар эди чамамда... Иситмам қирқлар атрофида эди... Дори ёрдамида ҳаётдан кўз юмиш жуда ҳам қийин бўлар экан. Доза масаласида доим хато бўлади. Дўхтир менга дори ёзиб берганида Марта менинг ёнимда эди ва сен билан бемалол гаплашиб олишимиз учун, мен уни уйига кетишга кўндирдим. У яқиндагина кетди.

Энди ўзимни жуда яхши ҳис этипман, ҳақиқатдан ҳам яхшиман, бошим умуман оғримаяпти. Ҳа, сен ҳақсан. Фақат бироз алаҳсираётгандайман. Ўттиз саккизу уч...

Буларни ҳаммаси асабдан... Мутлақо ташвиш тортма... Мен нақадар эҳтиётсизман-а... Ахир сен билан бир кунга хайрлашаётгандай, бемалол жўнаб кетишинг учун умуман ташвишга кўймасликка сўз бергандим-ку... Ҳа... Ҳа... Йўқ... Менинг бу ишим ғирт аҳмоқликдан бошқа нарса эмасди... Ҳа... Ҳа... Албатта тентаклик-да... Шу тобда энг мушкул иш гўшакни жойига илиб қўйиб, ёлғиз қолишдир... *(Йиғлайди.)* Алло... сизни яна узиб қўйишди шекилли...

Сен жуда ҳам очиккўнгил ва олижаноб инсонсан... Менинг бечорагинам... Дилингни оғритиб қўйдим шекилли... Йўқ, гапиравер... Мен шунчалар қийналдимки, ҳатто полда ётиб олиб, у ёқдан бу ёққа ағанар эканман, ўз овозимни ўзим эшитиб, яна ўзимга келдим, тинчландим. Биласанми, биз бирга ёнма-ён ётганимизда, мен бошимни ўзим истаган жойга қўйиб, сенинг нималарнидир ҳикоя қилиб бераётган овозингни ҳозиргина телефондан келаётган овозингга ўхшатиб юбордим...

Разолат... Йўқ аксинча, сен эмас, мен разилман. Ахир сенинг олдингда мен қасам ичгандим-ку. Мен... Нималар деяпсан?... Сен ҳалиги... Сен менга чексиз бахт ато этгансан... бахт... бошқа нарса эмас... Лекин азизим, сени бу гапларинг мутлақо нотўғри... Мен содир бўлиши керак бўлган мана шу ишни олдиндан, сезганман ва кутганман. Дунёдаги кўпгина аёллар ўз севганлари билан бир умр бирга бўламан деб ўйлайдилар, ажралиш улар учун жуда катта фожеа ҳисобланади... Мен бўлсам сенинг ўша севгилингнинг суратини столимиз устида ётган журналда кўрган кунимданок, ҳаммасини

фаҳмлаганман... Буларнинг ҳаммаси фақат аёлларга хос бўлган оддий ҳол. Мен ҳаммасини олдиндан билган бўлсам-да, сен билан бўладиган сўнгги кунларимизни барбод қилмаслик учун бу ҳақда сенга ҳеч нарса демадим... Энди мени ўзгартиришга урина кўрма, мен қандай бўлсам шундайлигимча қоламан... Алло... Қулоғимга қандайдир мусиқа овозлари эшитиляпти... Мусиқа овозлари эшитиляпти деяпман... Унда сен қўшнингнинг деворини тақиллатиб вақт алламаҳал бўлганини, мусиқа овозини ўчириш кераклигини айтиб қўйсанг бўлади-ку. Қўшнинг сенинг ҳеч қачон уйда бўлмаслигини билиб ярим кечасигача мусиқа эшитишга ўрганиб қолган, шекилли. Йўқ, керак эмас... Эртага эрталаб Мартанинг врач келади... Йўқ, у жуда яхши врач, бошқа шифокор чақириб, уни ранжитишнинг кераги йўқ... Ташвишланма, мен бор гапни айтаяпман. Мартанинг ўзи сенга хабар беради. Тушунаман, тушунаман, йўқ, бу гал ўзимни қўлга олишга, дадилроқ бўлишга уриниб кўраман... Аммо... О, минг чандон зўр... Аммо ҳозир, шу тобда кўнгироқ қилмаганимда ўлиб қолишим ҳам мумкин эди... Йўқ... Тўхтаб тур... Тўхтаб тур... Бирор чорасини топишга уриниб кўрамиз... *(У ёқдан бу ёққа юра бошлайди. Паст овозда инграгандай бўлади.)* Кечир мени, менинг ушбу ҳолатим кечириб бўлмайдиган даражада турган-битгани азобдан иборат... Сен жуда ҳам бардошли, чидамлисан... Лекин шуни билиб қўйгинки, мен азоб чекаяпман, қийналаяпман, ақлдан озаяпман... Бизни боғлаб турган телефон сими мен учун сўнгги имкондир... Ўтган куни кечкурун... у пайтда ҳали ухлаётгандим... Мен телефонни ўзим билан тўшагимда олиб ётгандим...

Ҳа, ўзим ҳам биламан. Бу албатта қанчалик кулгили бўлмасин, бизни боғлаб турган яккаю ягона имкон бўлгани учун ҳам шундай қилдим... Телефон сими... Сен яна бир бор кўнгироқ қиламан, деб ваъда бергандинг-ку... Тасаввур қиялсанми, мен кўп тушлар кўрибман. Сен ўз кўнгироғинг билан бир тарсаки уриб, овозимни ўчириб қўйган эмишсан... Ўша тарсаки зарбидан ер узра йиқилиб тушибман, яна бир тушимда эса кимдир мени бўғаётган эмиш... ва шунда тўсатдан денгиз тубига тушиб қолган эмишман. Ўша ердан тўғридан тўғри сенинг Отейдаги уйингга борса бўлар экан. Мени бошимга ғаввосларнинг скафандри кийдирилган, унинг симлари эса сени қўлларингга уланган эмиш. Мен уларни узиб юборма, деб сенга ёлвораётган эмишман. Нақадар беъмани ва телба тескари тушлар-а?.. Агар ўша тушларим ҳақида бировга овоз чиқариб гапириб бергудай бўлсам, гўё улар ўнгимда ҳам содир бўладигандай даҳшатга тушасан киши. Ҳозир айни пайтда ҳеч нарсадан кўркмаяпман, чунки сен билан гаплашиб, овозингни эшитиб ўтирибман. Мана беш йилдирки, мен сен билан қалбан, хаёлан ва руҳан яшаб келаяпман, сен билан биргаман, сен билан нафас олаяпман ва доим сени кутиб юрган бўламан. Агар сен кечиккудек ёки ушланиб қолгудек бўлсанг, худди ўлиб қолгандай туюласан ва ўзим ҳам ўлиб қоладигандай бўлавераман. Чунки, сенинг овозинг менинг оғриқли дилимга худди малҳамдай, бебаҳо малҳамдай туюлади. Ҳозир сен билан гаплашиб турганим учун ҳам нафас олаяпман. Кўрган тушларим унчалик ҳам аҳмоқона эмас шекилли... Агар сен ҳозир телефон гўшагини қўйиб қўйгудек бўлсанг, бу ишинг билан телефон симини қирқиб ташлагандек бўласан!

Ҳа, севгилим, биринчи кеча ҳар ҳолда ухладим. Дўхтирнинг айтишига қараганда, буларнинг ҳаммаси асабларнинг зўриқишидан экан.

Одамлар одатда биринчи кечаси яхши ухлашади, кутилмаган оғриқ кутилмаган зарбага ўхшаса-да, ҳар ҳолда чидаса бўлади. Иккинчи кеча эса чидаб бўлмайдиган даражада даҳшатли бўлиб, учинчи кеча эса бир неча дақиқадан кейин бошланади. Сен гўшакни жойига қўйиб қўйганингдан кейин эрта, индин ва яна сон-саноксиз кейинлар, мазмунсиз бўм-бўш кунлар... О, худойим-ей, мен қандай қиламан, кунларим қандай ўтаркин? Йўқ, ҳеч ҳам алаҳсираётганим йўқ, эс-ҳушим ҳам жойида. Буларнинг ҳаммасини аниқ кўриб, англаб турибман... Ўзимда куч топиб сенга ёлғонлар тўқишдан бошқа яхшироқ чорам йўқ эди!

...Масалан, мен туш кўрдим дейлик. Барибир ҳам уйғонгач, туриб кийиниб, ювиниб бўлиб, албатта кўчага чиқардим, лекин қаёққа ҳам борардим... Менинг яккаю ёлғиз инсоним, қадрдон инсоним сен. Менга бошқа юмушнинг ўзи йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳа, мени кечир... Мен доим сен билан банд бўлганман ва барча ҳаракатларим фақат сен учун бўлган... Мартами, уни дунёси мутлақо бошқа... Жоним, бу худди сувсизликда балиқни қандай яшаши билан қизиқишдай гап... Менга ҳеч кимнинг кераги йўқ деб аввал ҳам айтганман... Эрмак, овуниш, кўнгил ёзиш ҳақида гапираяпсанми? Мен бир нарсани аниқ тан олишим мумкин. У ҳам бўлса, ўша тиш дўхтири асаб толаларимни ўлдириб бўлгандан кейин менга ҳеч ким керак бўлмай қолди... Менинг бу гапларим шоирона бўлмаса-да, ўша сен мени ташлаб кетган даҳшатли кунингдан бошлаб, мен бутунлай ёлғизман... ёлғизман... танҳо ўзим ёлғизман... Ахир сенга айтдим-ку, ташлаб кетган кучугинг мана икки кундирки даҳлиздан жилмайди. Агар силамоқчи бўлсам, мени ўзига яқинлаштирмайди. Менимча, бироз вақт ўтса у мени тишлаб олиши ҳам мумкин. У баъзида тишларини гичирлатиб, ириллаб ҳам қўяди. Сени ишонтириб айтаманки, кейинги пайтларда у бошқача бўлиб қолган... Мен ундан кўрқаман... Мартагами?... Сенга айтдим-ку, у ҳеч кимни ўзига яқинлаштирмайпти деб. Марта уни бир амаллаб ташқарига олиб чиқди. У ҳатто эшиқни очишга ҳам қўймайди. Ҳа шундай қилинса, тўғри иш бўлади. Ишон, мен ундан кўрқаяпман. У ҳеч нарса емаяпти ҳам, ётган жойидан қўзғалмаяпти ҳам. У менга шундай қараш қиладики, кўриб эгим жимирлаб кетади. Қаердан ҳам билай сабабини... Балки мени сенга ёмонлик қилган деб ўйлаётгандир... Бечорагина жонивор, ҳатто ундан ранжишга ҳаққим ҳам йўқ. Мен уни яхши тушунаман. У сени яхши кўради, ёктиради. Сени интизор бўлиб кутаяпти, аммо сендан дарак йўқ... У буларнинг бари учун мени айбляпти шекилли. Сен Жозефни жўнатишга ҳаракат қил, ўйлайманки, у Жозеф билан кетади. Ах, мен... Барибир ҳам... у мени эъзозламасди. Қанақасига? Бунинг кимлигини аҳамияти йўқ... Мисол учун тунов куни бир таниш аёлни учратдим, исми “С” ҳарфидан бошланади... Б.С. Ҳа, шундай, у Анри Мартен шаҳарчасида яшайди...

У мендан сенинг ҳали аканг ҳам борми, уни никоҳ тўйи ҳақида газеталарда ёзишганди, деб сўради. Нахотки, сен мени ундан хафа бўлди деб ўйлаган бўлсанг... Ахир буларнинг ҳаммаси бор гап-ку... Қанақа кўринишда эдим? Юрагим тўла таъзиялар билан... Ишонтириб айтаманки, уйда меҳмонларим бор деб баҳона қилиб тезроқ кетишга шошилдим... Вазиятни чигаллаштира... Ҳаммаси жўнгина ва оддий... Агар одамларга нисбатан эътиборсизроқ бўлгудек бўлсанг, улар сени кўрарга кўзи йўқ. Мен бўлсам, аста-секин ўз дўстларимнинг бахридан ўтдим... Мен сен билан бўладиган лаҳзаларимнинг бир дақиқасини ҳам беҳудага кетказишни хоҳламасдим.

Бу ҳақида одамларнинг нима дейишлари мен учун аҳамиятсиз... Нима бўлганда ҳам адолатли бўлиш керак... Бизнинг муносабатларимизни бегона одамлар ҳеч қачон тушунишмайди... Сен... Сен баъзи бир нарсаларни уларга мажбурлаб ўргата олмайсан ҳам. Бунақа пайтларда энг яхшиси менга ўхшаб ҳаммасига қўл силтаб қўя қолган маъқул, тамом вассалом.

Одамлар фақат икки нарсанигина тушунишади, у ҳам бўлса, муҳаббат ва нафрат. Ажралиш ўз номи билан ажралишдир, уни бошқача аташ мумкин эмас. Одамлар бу нарсаларга мутлақо юзаки қараб муносабатда бўлишади... Уларга сен бу гапларни мажбурлаб тушунтиролмайсан-ку... Бу борада энг маъқул йўл менга ўхшаб ҳаммасига қўл силтаб қўя қолиш, тамом-вассалом... Мутлақо... *(У кутилмаган қаттиқ оғриқдан инграб юборади.)* О!... Йўк, ҳечқиси йўк... Мен шу топда сен билан гўёки шунчаки гаплашиб ўтиргандай гапираяпман, гапираяпман ва бирданига ҳаммаси тугаганини сезиб қоляман! *(Йиғлайди.)* Ўз ўзингни алдашни нима кераги бор?.. Ҳа... Ҳа... Йўк... Одамлар қадим замонларда ҳам бунақа ҳолларга тушишган, ҳатто эс-хушларидан айрилиб, берган ваъдаларини унутишиб, севганларига эришиш учун ҳаммасини қайтадан бошлашган. Бир қиё боқишнинг ўзи ҳаммасини ўзгартириб юбориши мумкин бўлган... Бугунги телефонлар даврида ҳаммаси тугадими, тамом тугади... Асло ташвишланма... Инсон ҳеч қачон ўз жонига икки марта қасд қилмайди... Мангу уйқуга кетиш учун бир мартасининг ўзи кифоя... Йўк, мен тўппонча сотиб олишимни сен тасаввур қилоласанми ўзи? Сенга ёлғон сўзлашим учун менда куч йўк, мадор йўк, улар қаердан ҳам бўлсин... Мен кучли ва иродали бўлишим керак... Одатда шундай ҳоллар бўладики, ёлғон яхшиликка хизмат қилади... Мисол учун сен менинг дардимни енгиллатиш учун ёлғон сўзлайдиган бўлсанг, мен сенга ёлғон гапираяпсан, деб айбламайман-ку... Сенинг ёлғон гапирётганингни сездим деяпман. Масалан, сен ҳозир уйда бўлмаганингда, бу ҳақда айтган бўлардинг... Йўк, йўк, азизим... Қулоқ сол... Мен сенга ишонаман... Ахир мен сенга ишонмайман деб айтмадим-ку... Нима учун ранжияпсан?.. Йўк, хафа бўлаяпсан... Ранжиганинг овозингдан билиниб турибди... Агар азбаройи менга раҳминг келганида сени янада қаттиқроқ севган бўлар эдим... Алло... Алло... Алло... *(У тез ва паст овозда гапирганча гўшакни секин жойига қўяди.)* О, худойим, шундай қилгинки, у менга кўнғироқ қилсин! *(Телефон жиринглайди. У гўшакни олади.)* Бизни узиб қўйишди. Айтмоқчиманки, агар сен оқ кўнгиллигинг сабабли менга ёлғон гапирганингда, мен буни албатта пайқаган ва сени янада кучлироқ севган бўлардим... Сўзсиз... Сен ақлдан озаяпсан... Севгилим... жоним... азизим... *(У бўйнига телефон симини ўрай бошлайди.)* Бу ишим ҳар қанча даҳшатли бўлмасин, барибир қилишим керак... Йўк, бунга менинг иродам етмайди... Ҳа шу тобда биз иккаламиз гаплашяпмиз, гўё бир-биримизга жуда ҳам яқинмиз, бир-биримизни пинжимизга суқилиб кириб олганмизу бирданига бизни икки томонга ажратиб юборишди. Қарабсанки, яна ўша ертўлалару канализациялардан иборат бўлган бутун бир шаҳар орамизда пайдо бўлади... Инсон овозининг телефон симлари орқали ўтишини айтиб ҳайратга тушганим эсингдами?.. Мен телефон симини бўйнимга ўрадим... Сенинг овозинг менинг бўйнимни чирмаб олаяпти... Шу тобда станция тасодифан ҳаммасини узиб қўймасайди деб қўрқаман!

...О, азизим, сенингча мен сени яхши билмайман, қандай қилиб сени бошингга шундай фикр келиши мумкин? Ушбу операция мендан кўра

сенга кийинроқдир. Йўқ... йўқ... йўқ... Марселгами? Жоним, кулок сол, истардимки, агар индин кечкурун икковингиз Марселга келмоқчи бўлсангиз... ўтиниб сўрардимки, сизлар... бир вақтлар иккаламиз тунаб қолган меҳмонхонада тунамасангиз. Ўтинаман сендан. Ранжимаяпсанми?... Бундай дейишимнинг сабаби шундаки, ҳамма нарса гўё туман ичра кўринаётгандай бўлса-да, аммо тасаввуримдан ўчиб кетмаган ва ҳеч қачон ўчмаса ҳам керак... Тушундингми?...

(У ўрнидан зўрға туриб, телефонни қўлига олганча тўшаги томон боради.)

Шундай қилиб... яна... беихтиёр “ҳозирча хайр” деб юборишимга сал қолди. Ишончим комил... Ҳеч ким, ҳеч қачон, ҳеч нарсани билмайди... О, ҳа... Шундай бўлгани маъқулроқ... *(У телефонни кўксига босганча тўшаққа чўзилади.)* Азизим... севгим... Мен мард ва дадил бўламан... Гўшакни тезроқ жойига қўй... Тезроқ, тезроқ... Ахир, тезроқ қўйсангчи... тезроқ... Мен сени севаман... севаман... севаман...севаман... севаман... *(Телефон гўшаги унинг қўлидан сирғалиб полга тушади...)*

Б.ҚУРБОН. “Илтижо” 2010 й.

Наим КАРИМОВ

МАЪЛУМ ВА НОМАЪЛУМ “ЭГМОНТ”

Таниқли ёзувчи ва олим, филология фанлари доктори, профессор, кўпдан-кўп илмий ва оммабоп асарлар муаллифи, Давлат мукофоти совриндори, «Эл-юрт ҳурмати» ордени соҳиби, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ҳақиқий аъзоси Наим Каримов бу йил табаррук 85 ёшга тўлдилар. Олим бутун умрини адабиёт соҳасига бағишлаб, эл-юрт хизматида ҳамиша камарбасталар. Наим Каримов фаолияти маърифатпарварлик адабиётидан то бугунги кун адабиётигача бўлган даврни қамраб олади. Олим ўтган йиллар мобайнида жуда кўп шогирдлар тарбиялади. Уз илмий мактабини яратди.

Наим Каримов сўнги йилларда нафақат етук олим, балки адиб сифатида ҳам баракали ижод қилмоқда. Унинг қаламидан чиққан Чўлпон, Сўфизода, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Миртемир, Усмон Носирга бағишланган маърифий-биографик роман ва қиссалар ўзбек адабиётида шу жанрнинг шаклланиши йўлидаги дастлабки қадамлардан бўлди.

Биз устоз олим, адиб Наим Каримовга янғидан-янги илмий-ижодий муваффақиятлар, умрларига баракот тилаймиз. Ўзбек адабиётшунослиги, ўзбек адабиёти ривожига меҳнатларида куч-ғайрат, сиҳат-саломатлик ёр бўлсин.

Таҳририят

Буюк немис шоири ва мутафаккири Иоганн Вольфганг Гёте (1749-1832) жаҳон адабиётининг мумтоз намояндalари орасида Шарқ адабиётини, айниқса, форс шеърятини катта меҳр билан ўрганган, Алишер Навоий ижодидан ҳам баҳраманд бўлган ва Шарқ бадиий маданиятига ихлосининг далили сифатида “Шарқу Ғарб девони”ни яратган буюк ижодкордир. Унинг бир ўзи немис адабиётида бутун бир адабий даврни ташкил этади. Унинг “Фауст” асари жаҳон адабиётининг энг мухташам намуналаридан бири сифатида фан ва маданият арбоблари эътиборини ҳамон ўзига жалб этиб келади. Миллий тиллар тараққиёт даражаси шу асарнинг таржима этилганлиги ва шу таржиманинг сифати билан белгиланади, десак муболаға бўлмайди.

Ўзбекистонда Гёте ижодига қизиқиш узоқ тарихга эга эмас. XIX аср охири – XX аср бошларига қадар ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ҳукм сурган тарихий-ижтимоий шароит, Европа билан Ўрта Осиёдаги мамлакатлар ўртасида маданий алоқаларнинг йўлга қўйилмаганлиги ўзбек халқининг Гёте ижоди билан кечроқ танишишига сабаб бўлган.

1922 йили Германияга ўқишга юборилган олтмишдан зиёд ўзбек ёшлари Гёте диёридаги турли ўқув юртларида таҳсил олиш билан бирга немис халқининг бой адабиёти, санъати ва илғор техникаси билан ҳам танишиш имкониятига эга бўлдилар. Улар Германиянинг диққатга сазовор тарихий ва маданий жойларига, театрлари ва музейларига ташрифларидан олган таассуротлари, олиб борган ва олиб бораётган ишлари ҳақида Берлинда нашр этилган “Кўмак” журналида, Ўзбекистон газеталарига юборган мақолаларида жўшиб ёздилар. Ўзбекистонга қайтиб келганларидан сўнг, ким олий ўқув юртида ишлаган бўлса, талабаларга, ким матбуот муассасаларида хизмат қилган бўлса, газетхон ва журналхонларга немис фани, адабиёти, санъати ва шу соҳаларнинг дарғалари ҳақида маълумот беришга, ватандошларини улар ижоди намуналари билан таништиришга интилдилар. Шундай мақолалардан бири Марям Султонмуродова қаламига мансуб бўлган “Ўлмас бир сиймо”дир.

“Жаҳон адабиётида, – деб бошланган “Гулистон” журналининг 1935 йил 8-сонида босилган мақола, – энг юқори ўрин тутган ёзувчилардан бири XVIII асрнинг охирларида яшаган немис шоири Иоганн Вольфганг Гётедир.

Гёте феодализм жамияти ўрнига капитализм бош кўтараётган бир даврда яшади...

...Буржуазия маданиятининг тараққиётига қадам кўйи[ли]ши дастлаб Англияда, кейин Францияда бошланди. Уларда маданият буюк суръатлар билан ўсаётганида Германияда ҳам буржуазия табақаси пайдо бўлган эди. Лекин у маҳалларда Германия ўз кўшнилариغا нисбатан ниҳоят даражада қолақ бўлганидан немис буржуазиясининг ғояларини қувватловчи ва унга эргашувчи омма йўқ эди. Мамлакатдаги барбодлик, йўқсуллик, маданиятсизликка барҳам бергудай бир куч бўлмагани каби, турмушнинг яхши томонга қараб ўзгаришига ҳам умид йўқ эди. Бу аҳволга қарши амалий курашиш учун ўзида куч топа олмаган буржуазия[нинг] фикр ва санъат аҳллари бутун кучларини адабиётга бера бошладилар. Бу орқада немис адабиёти мислсиз даражада гуллади, Германиянинг бутун адабий сиймолари бир вақт ичида деярлик юзага чиқдилар. Гёте билан Шиллер, файласуф Кант билан Фихте, Ҳегель – ҳаммалари бир даврнинг болалари эдилар...”

М.Султонмуродова мақоласининг каттагина қисми Гёте яшаган тарихий давр таҳлилига бағишланган. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, бу мақола, янглишмасам, ўзбек матбуотида босилган Гёте ҳақидаги биринчи мақола эди. Иккинчидан, шу даврдаги ижтимоий-сиёсий шароит газета ва журнал таҳририятларидан ҳам, муаллифлардан ҳам нафақат Навоий, Бобур, балки Гёте сингари хорижий адиблар яшаган тарихий даврларни ҳам тавсифлашни, иложи бўлса, жиндек қоралаб ўтишни талаб қилган. Бундан ташқари, яна шу нарса ҳақиқатки, нафақат Навоий ва Бобур, балки Гёте сингари даҳолар ҳаётига теран назар ташлаган киши, бу даҳолар билан улар яшаган давр ўртасида муайян зиддият бўлганини кўрган. Бунинг боиси даҳоларнинг ўз даврларидан илғорлаб кетиб, шу даврларда қанонлаштирилган тартибу ақидаларни парчалашга қаратилган ижодий фаолиятларидир.

Германиянинг тараққиётда бошқа Европа мамлакатларидан орқада қолганлиги илғор немисларни безовта қилмай қолмаган. Гёте 1749 йили шундай кишилардан бири Иоханн Каспар оиласида туғилган ва шу оила-

да дастлабки таълим ва тарбияни олган. Сўнгра Лейпциг (1765-1768) ва Страсбург (1770-1771) шаҳарларида таълим-тарбия олган. Шу йилларда ҳуқуқшуносликка қаттиқ берилган Гёте айна пайтда турли соҳалар, ҳатто тиббиёт билан ҳам қизиқиб, шу соҳаларга оид маърузаларни тинглашни канда қилмаган. У ҳатто ўша вақтдаги университет таълимининг самардорлигига шубҳа билан қараб, “ҳақиқий билим”ни ахтариш дардига йўлиққан. Унинг ўша йиллардаги қарашлари кейинчалик “Фауст” трагедияси ҳамда “Шеърят ва ҳақиқат” китобида ўз ифодасини топган.

Гёте Страсбургда таҳсил кўраётган кезларида немис файласуфи, ёзувчи ва адабиётшуноси Иоханн Хотфрид Гердер билан танишиб, унинг таъсирида “Бўрон ва ҳужум” номи билан машҳур бўлган ҳаракатда фаол қатнаша бошлайди. У 1775 йили герцог Карл Августнинг таклифи билан Веймарга бориб, маъмурий ишлар билан шуғулланади. Аммо тақдирнинг бу киноясини тушунгач, 1785 йили Карл Августнинг “кўғирчоқ” феодал давлатини тарк этиб, Италияга йўл олади. Ҳатто герцогнинг саъй-ҳаракати билан эришган дворянлик унвонидан ҳам воз кечиб, гулчилик корхонасида ишлаётган Христина Вильпиус деган оддий қизга уйланади. Бўлажак шоир француз инқилобини вазминлик билан кутиб олган бўлса-да, 1792 йил сентябрида Вальм бўсағасидаги жангдан кейин шу инқилобга бўлган муносабатини кескин ўзгартиради. Унинг ёзишича, “Шу куни, шу ерда умумжаҳон тарихининг янги даври бошланган эди”.

Веймар Гёте ва Ф.Шиллер ижодий дўстлигининг бешиги бўлди. Кўп ўтмай Европанинг барча гўшаларидан Ҳ.Ҳайне, У.Теккерей, А.Мицкевич, В.А.Жуковский сингари адабиёт ва санъат дарғалари ҳам Веймарга оқиб кела бошладилар. Гётенинг қайноқ ижодий ҳаёти ана шу илҳомбахш муҳитда кеча бошлади.

Гётедан бой адабий мерос қолган. Гётенинг билим ва қизиқиш доираси уфқсиз бўлганидек, адабий меросини ташкил этган асарлар ҳам тасвир этилган давр, мавзу, жанр, услубий йўналиш, бадий (шеърый) шакллар нуқтаи назаридан ранг-баранг. Агар машҳур “Фауст”ни Гёте ижодининг чўққиси ҳисобласак, шу чўққи сари интилишимизда “Ёш Вертернинг изтироблари”, “Мухаммад ҳақида кўшиқ”, “Гёц фон Берлихинген”, “Торквато Тассо”, “Ифигения Таврида”, “Вильхельм Мейстернинг таҳсил йиллари” сингари ўнлаб қоя-асарлар эътиборимизни ўзининг мунаввар қирралари билан жалб этади. Шундай асарлар орасида “Эгмонт” (1788) трагедияси ҳам бор.

“Эгмонт”ни ёзиш ғояси Гётенинг Франкфуртни тарк этиб, Веймарга кўчиб борган кезларида туғилган. Гёте 1775-1787 йилларда Италияда асар устида ишлаб, унга 1788 йилда сўнги нуқта қўйган. “Эгмонт”дан аввал ёзилган “Гёц фон Берлихингер” драмаси конфликтини негизида тарихий шароитнинг етилмаганлиги туфайли халқ оммасини ўз ортидан эргаштира олмаган дохий фожиаси ётган. Худди шу конфликт “Эгмонт”нинг ҳам ғоявий йўналишини белгилаб берган. Аммо “Гёц”дан фаркли ўлароқ, қаҳрамоннинг ўлими бу асарда фаол ҳаракатга даъват янглиғ бонг уриб туради.

“Гёте, – деб ёзган эди шоир ижодининг рус тадқиқотчиси Н.Вильмонт, – “Эгмонт” мавзуига мурожаат этганида, яқин-орада кўзғолон бўлишига ишонганми? Ҳа ҳам, йўқ ҳам. У ўзининг сабрсиз юрагига кулоқ солганида – ишонган, теварак-атрофдаги воқеликка қараганда эса – йўқ. Ҳар ҳолда

“Эгмонт” Франкфуртда ҳам, Гётенинг Веймардалик даврида ҳам ёзиб тугалланмаган. Бунинг боиси шундаки, яхши ҳаёт учун курашган кишининг қатл этилиши XVII асрда Германиядаги воқеаларнинг инқилобий ечимини тезлаштира олмас эди” (*Гёте. Эгмонт. Трагедия в шести действиях, 1958*).

Н.Вильмонтнинг юқоридаги сўзларида ҳақиқат зарралари йўқ эмас. Аммо унинг “Эгмонт” устидаги ижодий жараённинг чўзилиш сабаби ҳақидаги сўзларига қўшилиш қийин. Зеро, ҳеч бир ёзувчи, айниқса, Гёте сингари улуғ ижодкорлар “инқилобий воқеалар ечимини тезлаштириш учун” асар ёзишмаган ва, ишонаманки, бундан кейин ҳам ёзишмайди. Лекин шундай асарлар бўладики, улар жамият “дарахт”ида ниш урган “куртак”ларнинг “яшил барглари”га айланишини тезлаштириб юборади.

Эгмонт – XVI асрда Нидерландияда яшаган тарихий шахс. У бутун ҳаёти ва фаолиятини Нидерландияни испан мустамлакачилари чангалидан халос қилиш ишига бағишлаган ва шу қутлуғ йўлда ҳалок бўлган. Гётешунослар берган маълумотга қараганда, Гёте мазкур асарини ёзишда иезуит Страда ва холланд тарихчиси Эмануэль ван Матерннинг тарихий-мемуар асарларидан кенг фойдаланган. Шу манбалардан аён бўлишича, Гаврия шахзодаси граф Эгмонт Нидерландиянинг таниқли дворянларидан бири бўлган. У Испания қиролига содиқ, ҳақиқий католик, ор-номусли ва олийжаноб инсон бўлганлиги туфайли асилзодалар ҳам, оддий кишилар ҳам уни ҳурмат қилишган. Унинг сиймосида сотқинни эмас, ватанпарвар саркардани кўришган. Реал Эгмонтнинг хотини ва 11 фарзанди бўлган. У қатл этилгач, хотини ва фарзандлари очлик, муҳтожлик ва доимий тазйиқ остида яшашган. Гёте реал Эгмонтнинг шахси ва ҳаёти фактларига бир мунча эркин ёндошиб, уни Нидерландиянинг озодлиги учун курашган, Клерхен сиймосида мазлум нидерланд халқи билан бир тан, бир жон бўлишга интилган қаҳрамон даражасига кўтарган.

Асар мазмуни тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун асосий қаҳрамонлар билан танишиш мақсадга мувофиқ. Булар: Нидерландия маликаси Маргарита Пармская – император Карл V нинг қизи, Филипп II нинг синглиси; герцог Альба ва унинг ўғли Фердинанд – испан саройидаги хушомадгўйликка нафрат билан қараган, оққўнгил йигит; муҳаббати Клерхен томонидан рад этилган шаҳарлик Бракенбург ва Клерхеннинг режали-риштали онаси. Шу қаҳрамонлар орасида Эгмонт исёнкорлик руҳи, кучли ва эҳтиросли табиати билан кескин ажралиб, томошабинларни ўзига ром қилиб келган. Ҳибсга олинган, романтик ният ва орзулари сароб бўлган Эгмонтнинг зиндондаги оташин монологи нафақат оддий томошабинлар, ҳатто буюк немис композитори Людвиг ван Бетховеннинг қалбини ҳам жунбишга келтирган. У ёзган музика Гёте асарига учқур қанот бағишлаган. “Эгмонт” шу икки даҳо илҳомининг меваси сифатида ханузга қадар жаҳон театрлари сахналарини безаб келади.

Иккинчи жаҳон уруши хавфи остида яшаган совет давлати ёш авлодни, халқни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда “Эгмонт” трагедиясидан фойдаланишга қарор қилган. Исёнкорлик руҳи, зулмга қарши эрк ва ҳуррият учун кураш ғояси билан суғорилган Гёте асари Катта театр сахнасида ижро этилибгина қолмай, машҳур актёрлар ижросида моноспектакль сифатида ҳам собиқ совет республикаларини айланиб чиққан. Ўзбекистон радиоси ҳам бу маданий компаниядан четда турмади. Эгмонтнинг “Зин-

дон” сахнасидаги монологи ҳамда Клерхеннинг икки қўшиғи ўзбек тилига таржима этилди ва Гётенинг ўлмас асари асосида радиоспектакль тайёрланиб, эфирга узатилди. Буни қарангки, “Эгмонт” трагедиясидаги “Зиндон” сахнасини таржима қилиш Усмон Носирга, асардаги бош қахрамон образини яратиш эса Аброр Ҳидояттовга топширилган эди. Агар Эгмонтнинг эҳтироси билан Аброр Ҳидояттовнинг эҳтироси ва ижро манерасини кўз олдимишга келтирсак, радиорежиссёрнинг ботиний туйғусига тасаннолар айтишдан бошқа иложимиз қолмайди.

Афсуски, Аброр Ҳидояттов таржима матнини қўлига олиб, роль устида ишлай бошлаганида, катағон гулхани гурлаб, асар таржимони Усмон Носир қамокқа олинади. Шундан кейин “Эгмонт” радиоспектакли эфирга чиқдими ё йўқми, бу ҳақда турлича фикрлар мавжуд.

Архив ҳужжатларидан маълум бўлишича, Ўзбекистон компартияси Марказий Комитетида масъул лавозимда ишлаган, айна пайтда республика Ўзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган Қурбон Берекин “Эгмонт”дан олинган парчани таржима қилишни Усмон Носирдан, уни радио микрофони олдида ўқишни эса Аброр Ҳидояттовдан илтимос қилган экан.

“Тахминан июль ойи ўрталари ёки август ойи бошларида, – деган Ўзбекистон радио комитети адабий-музикавий эшиттиришлари таҳририятида хизмат қилган ходималардан бири тергов чоғида, – мен “Эгмонт” музикали эшиттириш таржимони Усмон Носировнинг миллатчи сифатида қамокқа олинганини эшитиб қолдим. Мен шуни Пеккер (радио комитетидаги адабий-музикали эшиттириш таҳририяти мудир, таникли санъатшунос олима Ян Борисович Пеккер – Н.К.)га айтиб, “Энди нима қиламиз?” деб сўрадим. Пеккер менга аниқ жавоб бермади. Орадан кўп вақт ўтмай, Ўзбекистон радио комитетига республикада хизмат кўрсатган артист Аброр Ҳидояттов кириб келди ва Пеккер ундан таржимоннинг аксилинқилобчи, миллатчи Усмон Носиров бўлганини онгли равишда яшириб, “Эгмонт”дан олинган монологни ёдлаш учун берди. Бу ҳам майли-я, Аброр Ҳидояттов: “Таржимани ким қилган?” деб сўраганида, [Пеккер] “Усмонов деган аллақандай киши”, – деб жавоб берди. Таржимоннинг миллатчи эканини яширди. Пеккер эса таржимон фамилиясини онгли равишда бузди. Пеккер менга миллатчи Усмон Носиров асарини эфирга чиқариш учун Ўзбекистон компартияси Марказий Комитетидан рухсат олмақчи эканлигини айтди.

Биламан, таржима учун 700 сўм тўланган. Шунга қарамай, ўзбек тилидаги адабий эшиттириш [таҳририяти] муҳаррири Ҳошимов Қосим ҳам “Эгмонт”ни ким таржима қилганини яшириб юрди. [Шундай кунларнинг бирида] Пеккер Ҳошимовга [“Эгмонт”ни] 200 сўмга [қайта] таржима қилиб беришни таклиф қилди. Шунда Ҳошимов хафа бўлиб, Пеккерга унинг, яъни Пеккернинг миллатчиларга бўлган муносабатини фош этажанини айтган. Мен буни Ҳошимовнинг ўз оғзидан эшитганман...”

Яна шу гувоҳнинг қайд этишича, “Эгмонт” радиоспектакли ўзбек маданиятининг юксалганини намойиш этувчи кўрсаткич сифатида Париж кўرғазмасига юбориш учун тайёрланган.

Пеккернинг “жиной иш”и бўйича терговга чақирилган гувоҳлардан яна бирининг кўрсатма беришича, у 1937 йил 31 июлда айнан шу радиоспектаклни эшитган. Унинг айтишича, суҳандон радиоспектакль намойиш қилиниши олдидан бундай сўзларни айтганмиш: “Ўртоқ радиотингловчилар! Халқаро урушга қарши кунга бағишланган концертни эътиборингизга ҳавола қиламиз. Шопеннинг “а-дур” этюдини тингланг. [Фортепианода]

артист Абрамова ижро этади”.

Сухандоннинг шу сўзларидан кейин “эшиттириш” бошланган эмиш.

Мазкур кўрсатмадаги “концерт”, “Шопен” сўзларига асосланиб шундай хулосага келиш мумкинки, гувоҳ ё “Эгмонт”ни бошқа бирор концерт билан аралаштириб юборган ёки шу концертдан кейин радиоспектакль ҳам эфирга узатилган.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, 50-йилларда радио комитетига ишга келган таниқли санъаткор Убай Бурҳон ташаббуси билан “Эгмонт” радиоспектакли қайта тайёрланиб, эфирга берилди. Спектаклда Эгмонт монологини Бетховеннинг илоҳий мусиқаси фонида Убай Бурҳон қойилмақом қилиб ўқиди. Радиоспектакль радио тингловчилари ўртасида шундай катта муваффақият қозонганки, ҳатто 60-70 йилларда ҳам ижро этилиб, фаол яшашда давом этди.

Юқорида илк бор эълон қилинган тергов материаллари билан танишганимдан сўнг, менда Убай Бурҳон ижросидаги “Эгмонт” радиоспектакли ёзилган магнит лентасини топиш истаги туғилди. Бахтимга, бу асар Ўзбекистон радиосининг “олтин фонд”ида сақланаётган экан. Мен уни магнит лентасидан кўчириб олиб, Эгмонт монологи ва Клерхен кўшиқлари матнини қоғозга туширдим. Бу монолог ва кўшиқлар таржимони Усмон Носир деган қатъий ишонч билан уларни “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида эълон қилдим.

Мана, ўша матн:

ЭГМОНТ

(Трагедиядан парча)

Клерхен кўшиғи

(Муסיқа)

*Янграр барабанлар
Ҳам флейта куйлар.
Менинг ёрим отряд
Олдида борар.*

*Эй, завқинг келар,
Кўнглинг кўззолар.
Эй, бўлса агар
Дубулга, қалқон,
Курашга чиқардим
Мен ҳам бегумон.*

*Борардим ортидан
Қолмай изма-из.
Чекинди ёв. Олга –
Борар полкимиз.*

Қандай яхши ботир,
Зўр жангчи бўлмоқ,
Зўр жангчи бўлмоқ...

Эгмонт (*ёлғиз*). Қадрдон дўстим! Вафоли уйку! Бошқа дўстларим каби наҳотки сен ҳам мени тарк этдинг! Сен ахир эркин ўйларимга ором берар, гўзал ва сўнмас бир севги чамбари каби ардоқлар эдинг. Жанглар сурони ва дунё ташвишлари остида мен, бир бегуноҳ гўдак сингари, оғушингда тинч ва енгил нафас олар эдим. Бўрон дарахт бутоклари ва япроқлари орасидан эсиб ўтиб, унинг танасини силкитса ҳам ўзаги омон қолади-ку! Нечун мен қалдирамоқдаман? Дадил ва содиқ қалбимни ғалаёнга солаётган нима? Биламан: бу – қотил болтаси! У менинг ҳаёт илдизларимни кемирмоқчи бўлади. Қоматим расо турса ҳам, ичдан қалтироқ сезаётирман. Нима учун сен, энг кўрқинчли хавф-хатарларни совун кўпикларидек учуриб юборган киши, сенга қарши келаётган даҳшатларни маҳв этиб ташлаёлмайсан? Ахир сен ўлимнинг ҳар қандай даҳшатлари ичида, ҳаётнинг оддий ташвишлари ичида яшагандек баҳузур яшардинг-ку!.. Йўқ. Мени даҳшатга солган ўлим эмас. Бу мард юрак ногихон ўлим билан олишишга ҳар қачон тайёр. Гўрга ўхшаш бу зиндон кўрқоқлар назарида ҳам, ботирлар назарида ҳам жирканч кўринади. Давлат кенгашида князлар ҳал қилиниши жуда осон бўлган масалалар устида узундан-узоқ музокара юритганларида, юмшоқ креслода ўтириб, уларни тинглаш нақадар оғир эди менга! Узилмас залнинг деворлари остида мен ўзимни худди бўғилгандек ҳис қилардим. Ўшанда мен имкон борича у ердан тезроқ қочишга шошилар ва отга минар, соф ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олиш учун олисларга, эркинлик қўйнига, қирларга чопардим. У бепоён далаларда табиат ўзининг ер тагидан чиққан бутун ноз-неъматларини инъом этар ва осмон ўз юлдузлари билан оламни ёритарди. У ерларда биз она ернинг фарзандлари каби унинг оғушида худди паҳлавонларга ўхшаб юксакларга баланд парвоз қилиш учун яна кучлироқ интилардик. Биз у ерда бутун инсоний ҳис-туйғуларни сезардик, қонларимизда бутун инсоний интилишлар алангаси ёнар, у ерда ёш овчининг кўнглида олға интилиш, зафар ташналиги, ўз куч-қудратини кўрсатиш орзуси жўш уради.

Оҳ, бу фақат хаёлот, холос. Кўп замонлар молик бўлганим саодатнинг сохта хаёлотли, холос! Бу маккор тақдир сени қаёққа ундар? Ёки сени ҳеч қачон кўрқита олмаган ўлимни куёш чехрасига келтириш ўрнига гўр азобидан дарак бермоқчимми? Бу тош деворлар нақадар бадбўй хид сочадилар менга! Ҳаётим сўнаётир. Тобутга ўхшаш бу уйку тўшагига бош қўйиш нақадар даҳшатли...

Оҳ, ҳасрат, қайғу! Мени бевақт ўлимга маҳкум этмоқчи бўлган ҳасрат, тўхта, қўй мени!.. Қачондан бери Эгмонт оламда бутунлай танҳо қолди? Сени эзаётган нарса бахт эмас, шубҳалар, шубҳалар эзаётир... Наҳотки, сен бутун умр ишонганинг қиролнинг адолати ёки маликанинг муҳаббатсимон дўстлиги сени қоронғи сўқмоқда ёлғиз қолдириб, тун қўйнида ғойиб бўлиб кетди? Наҳотки, шахзода Оранский дўстларга бош бўлиб, мени озод этишга журъат этолмаса? Наҳотки, халқ кўтарилмаса? Наҳотки, қудратли куч бўлиб ўз қадрдон дўстига нажот бермаса?

Эй, мени ўз исканжасига олган деворлар! Ўз қалбларини қалқон қилиб мен учун ёрдамга келаётганларнинг йўлини тўсмангиз! Авваллари ме-

нинг кўзларимдан эмиб олганлари у жасорат оловлари энди уларнинг қалбларидан яна менинг қалбимга қуюлсин. Ҳа, ҳа! Улар минг-минг бўлиб кўзғолаётирлар! Улар менга мадад берадилар! Уларнинг ўтинч нидолари кўкка учмоқда, улар мўъжиза истайдилар, улар найза ва қилич олажалар. Уларнинг зарбалари остида дарвозалар қулаб тушади. Кишанлар парчаланани, деворлар йиқилади ва Эгмонт ёришаётган тонг шуълалари остида озодлик қаршисига пешвоз чиқади. О, қанча-қанча таниш юзлар шодиёналик билан кутиб олурлар мени!..

Клерхен қўшиғи

(Муסיқа)

*Шодлик ва қайғу
Фикринг банд этар.
Ёрим чарчаб, нафас
Кучланар, қийнар.*

*Фақат муҳаббат
Бахту баҳор билан,
Севги-муҳаббат...*

*Азоб тугаб, уни
Қучади шафқат
Ва бахтиёрлик.*

Эгмонт. Ҳаммаси тугади. Ҳаммаси ҳал. Нажот йўқ. Турмадан чиқишга ҳам йўл йўқ. Жаллодлар бостириб кирадилар. Мен эса бошимни болта остига қўяман ва шу турмада мангу уйқуга кетаман. Мен қўлда қилич билан эмас, шуҳратли жангда эмас, Гравелин жангида ўзини жангга ташлаган ва орқасидан бутун қаҳрамонлар полкини етаклаб борувчи қаҳрамон сифатида эмас, турмада ҳаёт билан видолашмакдаман. Энди шу қора турма деворлари остида, шу болта остида танҳо жон бераман.

Ҳаммаси тугади. Ҳаммаси ҳал. Нима бўлди менга? Нима учун кўнглимда осойишталик? Бу қандай тоза руҳ? Менга ҳеч нарса кўрқинчли эмас. Мен танҳо эмасман. Эй менинг дўстларим, жонажон халқим, ўртоқларим! Мен сиз учун яшадим ва менинг руҳим абадий сиз билан бирга. Қалбим тўла нур ҳам ором. Мен ухламоқ истайман ва ишонаманки... Эй, жаллод, мени уйқудан уйғотмасданок...

Кел, эй менинг тинч оромим! Мен ухламоқ истайман ва ишонаманки, ухлайман. Ум-м... жаллод мени уйқудан уйғотмасданок умримга хотима бера қолсайди. (Муסיқа.) Кел, эй менинг тинч оромим! Кел, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги бутун тасаввурларни бир-бирига қориштириб юбор. Шодлик ва ўлимни ҳам бир-бирига қўш. Сен ҳам кел, эй менинг севгилим! Кел, эй менинг ягона Кларам, лабларимга лаб қўйиб, сўнгги видолашув бўсасини бер. Кел, тинч оромим, ҳаётимнинг сўнгги ороми, кел. (Муסיқа.)

Мен ажойиб лавҳани кўрдим! Куёш нурига бурканган озодлик тимсолини кўрдим ва унинг орази, бу – эрк орази, севгилим Кларанинг оразидек табассум қилди менга. Сизлар – менинг қалбимдан жой олган эрк ва

севгилим, айтинг, қайси бирингизнинг севгингиз кучли экан?.. Бироқ мен сўнгида кўрдимки, Кларанинг табассуми озодлик қайғуси билан ва қон офтоб қиёфасида равшан кўринди. Бу қон эрк оёғи остида тупроқни қипқизил қилиб бўяди. “Бу, сенинг қонинг, сенинг, Эгмонт! Бу, кўпларнинг қони, эрк севувчиларнинг қони!” – деган садо янгради. Бу қон беҳуда тўкилмади. Бу қон озодлик учун тўкилган қутлуғ қондир.

Сенинг қонинг табаррук бўлади, Эгмонт! Кўзғол, халқим, кўзғол, сени зафар кутади. Сен денгиздек улуғвор халқсан, денгиздек қудратли ва кўрқинчлисан. Сен денгиз тўфони каби бутун тўсиқларни парчалаб ташлайсан.

О, жонажон шахрим, душман сенинг деворларингга яқинлашмоқда. Халқим, граждандар, дўстларим, нега ҳозир сиз билан бирга эмасман? Аммо руҳим сиз билан бирга. Яна мардон бўлинг, ўлимдан кўркманг! Озодлик учун, ўлмас муҳаббатга эга бўлган ҳамма одамлар учун ўлим йўқ! Демак, озодлик учун курашингиз! Бу турмада тинч ва шодлик билан жон бераётган мен каби сиз ҳам жангда шодлик билан жон беринг.

Жаллод, қани кир, ўз ишингни тугат! Эй, сиз, ёлланган солдатлар, сиз жанг майдонида керак эмассиз. Менинг олдимга бостириб кирсангиз ҳам, ўз сафларингизни оширсангиз ҳам, барибир, менинг олдимда ожиз коласиз, мен энди икки умр билан яшайман. Бирини сиз оласиз, аммо иккинчисини сизга бермайман. Иккинчиси – менинг умрим. Бу умр халқ билан озодликда яшайди. *(Тантанали мусиқа.)*

Эгмонт-Убай Бурҳоннинг магнит лентасига ёзилган сўзлари шулардангина иборат.

Мен “Эгмонт” трагедиясининг ўзбек тилига Усмон Носир қалами билан таржима қилинган бу лавҳасини эълон қилганимдан мамнун бўлиб юрдим. Орадан бир мунча вақт ўтгач, бу таржима ҳам, мендаги мамнуният туйғуси ҳам бориб-бориб унутилди. Аммо...

Аммо орадан беш-олти йил ўтгач, эски газета тахламларини варақлаётганимда, кўзим дафъатан Миртемирнинг “Эгмонт” сарлавҳали унутилган мақоласига тушиб қолди. Мақола хассос шоир ва таржимоннинг бундай сўзлари билан бошланган эди:

“Эгмонт” Гётенинг революцион трагедиясидир. У бундан бир ярим аср илгари ёзилишига қарамай, энг илғор гуманизм ва революцион пафоси билан бизга замондош асарлардан саналади. Буюк Гёте “Эгмонт” асарида нидерланд халқининг XVI аср испан абсолютизмга қарши озодлик курашини ўлмас образларда ва юксак драматизмда тасвирлагандир. Эгмонт – озодлик учун курашган нидерланд халқининг етакчиси – қаҳрамон сифатида берилган. Бу тарихий ҳақиқат бўлиб, Гёте қаламида ҳеч ўлмас бир асар, драматургиянинг классик намунаси бўлиб қолган. “Эгмонт”га буюк бастакор *(композитор)* Бетховен мусиқа ёзган. Бетховен мусиқаси асарни яна юқори поғонага кўтарган, асарда қаҳрамонлик руҳи тагин ҳам кучайган, бадий қиммати яна ҳам ортган» *(Миртемир. “Эгмонт”, “Қизил Ўзбекистон” газетаси 1940 йил 14 ноябрь)*.

Мақоладан маълум бўлишича, 1937-1938 йиллар бўрони тиниб, 1940 йилнинг совуқ кузи бошланган айёмда Ўзбекистон радио комитети яна Гётенинг ўлмас асарига мурожаат этиб, “Эгмонт” радиоспектаклини тайёрлаб, радио тингловчиларига армуғон қилган. Германиянинг сўнги ҳарбий техника билан қуролланган қўшинлари СССР чегарасига яқинлашиб,

Иккинчи жаҳон урушининг қонли нафаси келаётган кунларда бу асарнинг эфирга чиқарилиши тасодифий эмас эди. Совет давлати 37-йил қилқўпригидан омон-эсон чиққан фуқароларини Эгмонтнинг: “Эй менинг дўстларим, жонажон халқим, ўртоқларим! Мен сиз учун яшадим ва менинг руҳим абадий сиз билан бирга... Қўзғол, халқим, қўзғол, сени зафар кутади. Сен денгиздек улуғвор халқсан, денгиздек қудратли ва қўркинчлисан. Сен денгиз тўфони каби бутун тўсиқларни парчалаб ташлайсан...”, – деган сўзлари билан яқинлашиб келаётган урушга тайёрлаши, унда ватанпарварлик туйғуларини қайта уйғотиши лозим эди. Шунинг учун ҳам радиокомитетининг адабий-музикавий эшиттиришлар таҳририятидаги ходимларнинг тиллари 37-йилда куйганига қарамай, улар “Эгмонт” устида ишлаб, уни халққа тақдим қилганлар.

Миртемирнинг ёзишича, Эгмонт ролини радиоспектаклда “артист М.Канадов ижро этган, асар таржимаси устида эса М.Шайхзода “кунт ва маҳорат билан” ишлаган.

Миртемирнинг бу мақоласини ўқиганимдан сўнг, юқорида эълон қилинган лавҳанинг Усмон Носир қаламига мансублиги масаласи менда шубҳа уйғота бошлади. Таржимани қайта-қайта ўқиб чиқдим. Ўқиганим сайин Усмон Носир руҳи ундан аста-секин узоклашаётгандек бўлди ва охири мен билан хайрлашмасдан ғойиб бўлди-қолди...

1937 йилда “Эгмонт” радиоспектаклининг тайёрланишига бош-қош бўлган Я.Б.Пеккер қамокқа олинганидан, таҳририят ходимлари эса кетмакет терговга чақирилганларидан кейин Усмон Носир таржимасининг омон қолиши амримаҳол эди. Унинг йиртиб йўқотилган бўлиши шубҳасиз. Бинобарин, Убай Бурҳон ижросидаги Эгмонт монологининг таржимони Усмон Носир эмас!.. У ҳолда 50-йилларнинг ўргаларида эфирга чиққан “Эгмонт”ни ким таржима қилган? Мақсуд Шайхзодами? Ахир у ҳам 50-йиллар аввалида қатағонга учраган, Маяковскийнинг Шайхзода таржимасида мактаб дарсликларига кирган асарлари бекор қилиниб, уларни бошқа шоирлар таржима қилган эдилар-ку?! Убай Бурҳоннинг шундай хавфли шароитда Шайхзода таржимасини топиб, уни эфирга олиб чиқиши ақл бовар қилмайдиган ҳодиса эмасми?! Йўқ, Убай Бурҳон Шайхзода таржимасадан ҳам фойдаланмаган. Балки “Эгмонт” трагедиясидан радиоспектакль учун танлаб олинган лавҳани Убай Бурҳоннинг ўзи таржима қилгандир...

Менимча, шундай. Сиз-чи, сиз қандай фикрдасиз?..

ХОРАЗМ ШЕЪРИЯТИНИНГ ШАМСИ

Бугун хоразмлик адабиёт мухлислари воҳа ижодкорларининг янги авлоди қаламига мансуб асарларни алоҳида эътибор ва завқ-шавқ билан мутолаа қилиб, эртанги адабий кунга умид билан қарамоқдалар. Чунки устоз Матназар Абдулҳакимдан кейин қуйи Амударё соҳиллари адабиётига Устюртнинг қаҳри қаттиқ қишининг нафаси етиб, бу ерда совуқ бир ҳувиллаш ҳумронлик қилаётгандай эди.

Шоира Шамс бугун Хоразм адабиётчилиги йўқотаёзган ўша жонбахш руҳни қайта тирилтираётган ижодкорлардан бири. Шоиранинг, айниқса, ғазал жанридаги изланишлари бирчани бирдай тўлқинлантирмоқда. “Навоийлар ижод қилган тилда ғазал битиш – жасорат. Бунинг устига ўзбек шеъриятида шаклий изланишлар ниҳоясига етмаган, айрим ижодкорлар ўз муваффақиятини турфа шакллардан ахтараётган, муваффақиятсизлигини эса шеъриятимизда шаклий турғунлик, Маҳмуд Кошғарийдан бери келаётган бармоқ тизими-ю, Рабғузидан бери урф бўлган аруздан кўраётган бир пайтда Шоира Шамс “эски танбур”да ҳам бетакрор оҳанглар борлигини кўрсатиб бера олди”, дейди филология фанлари номзоди Абдулла Ўрозбоев.

Ҳақиқатан ҳам Шоира Шамснинг ғазаллари киши руҳиятини хоразмча айтганда, “бу дунёнинг ўткинчи ғалла-ғашларидан” озод этиб, тубсиз осмонларга олиб кета олади. Бу эса ҳақиқий истеъдод соҳибларигагина насиб этадиган қудратдир.

Шухрат МАТКАРИМ,
ёзувчи

Шоира ШАМС

(1978 йилда туғилган)

Шоира Шамс (Қаландарова Шоира Қадамбаевна) Хоразм вилоятида туғилган. 1997 – 2001 йилларда УрДУнинг “Ўзбек филологияси” факультетида таҳсил олган.

“Орзулар қояси”(2003) номли илк шеърий китоби нашр этилган. 2012 йилда “Навқирон наволар” жамоа тўпламида, Республика ва вилоятнинг нуфузли нашрларида шеърлари мунтазам ёритиб келинади.

Ҳозирги кунда Шоира Хоразм вилояти Янгиариқ тумани 11- сон умумтаълим мактабида она тили ва адабиёт муаллими сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда.

ЗУЛАЙҲО ҚИШ

Хазонлар саҳнидан аста ўзин кўрсатди зебо қиш,
Виқору ҳам гурур бирла қадам ташлар бу лайло қиш.

*Тутиб боғу адирларни узун сочлар шамоликим,
Қошин уйса кўзида то булутлар гоҳи пайдо қиш.*

*Ажаб эрмаски эгнига кумуширанг тўнини илса,
Этагин остида сокин кетар уйқуга дунё – қиш.*

*Қамашгай кўз самода сел каби нур қатрасин кўргач,
Тўкар олам уза дурру жавоҳир ёши гўё қиш.*

*Довул лашкарини ёйиб, жаҳонни қилса-да тафтиш,
Топилмас бўлмаган бунда анга ошиқу шайдо, қиш.*

*Демшиларки, жаҳон ризқи келур ҳимматларинг бирла,
Тўкиб борини бермасанг замин бўлғуси расво, қиш.*

*Сен, эй Шоира, қишининг зийнатин кўзга тавоф айла,
Диёрим узра хуш кўрдим, кел, эй ҳусни зулайҳо қиш.*

СЕНСИЗИН...

*Сенсизин қолдиргунингча, ўлдириб кетгил мани,
Барибир олгай хазон боғбони йўқ ҳар гунчани.*

*Нечаким нур сочмасин бу хонумонимга қуёш,
Сояи гамдин чиқолмас беумидлар маскани.*

*Очилар турфа гулу райҳон чаманни тўлдириб,
Андалиб билмас вафо гар хордир ул гулшани.*

*Боққи майдонинг аро ким дўст эрур, бу чинмикан,
Чорасизликда ики кўз бир-бирининг душмани.*

*То висолинг ёр бу қалбимга сифотинг куйладим,
Мулки сўздин дилда топдим шуълаи ранг равзани.*

*Бўлмагай сен бирла вайрон ишқ ила обод кўнгил,
Кўзларинг бирла бинодур кўзларимнинг равшани.*

*Шоира булбулга сўз бермас, агар берсанг умид,
Чун муҳаббатдан яралмишидир вужудин хирмани.*

ЭЙ ДИЛИ ПОК...

*Тунинг осуда бўлсин, эй дили пок,
Бу тун бедор хаёлинг бирла гамнок.*

*Шикаста гунчадек дил ўз яқосин
Жафо тийғи билаким қилди чок-чок.*

Етиб оҳим фалак тоқини тутди,
Танимдек титради теграмда афлок.

Само тўкди-ю ашқини паришон,
Ювиб боғлар юзини айлади пок.

Нетай, дардинг кўзимга бермас ором,
Ҳаловат билмагай ишқингда идрок.

Кўнгулда ўт, кўзимда сув, гамингдан
Ҳаволар оҳиму, бошим уза хок.

Дема Шоира захмига шифо йўқ,
Давоийин истасанг ул васли тарёқ.

КЎЗ

Барг уза ёмғир мисоли сувда кўз, Бир замонлар бахтидан масрур эди,
Фурқатингдин йўл қараб қайғуда кўз. Нозу гамза кўргузиб кулгуда кўз.

Билмадим қилгаймикан энди насиб, Чехраи рахшанда чўх равшан бўлиб,
Боққали кўзинг каби кўзгуда кўз. Ёритарди тунларинг ўтруда кўз.

Демаким қилди мунаввар тунни ул,
Шамсдек ёрқин эди ёғдуда кўз.

Келмадинг согинч аро ул захмдин
Ёшини тўкди, бироқ беҳуда кўз.

Шоира, гамлар қачон барҳам топар?!
Йўқса мангу қолсаким уйғуда кўз.

ВИСОЛИН ИСТАДИМ...

Висолин истадим, ул моҳ келди,
Дилим дарди била огоҳ келди.

Ғамида гамгин эрдим, шавқида ўт,
Шарорим тобидан юз оҳ келди.

Мену тун иккимиз қайғуда эрдик,
Кумуш поёндоз узра шоҳ келди.

Кўйида музтарибим охир айлаб
Нечукким ёдлади, ногоҳ келди.

Мунаввар айлади оқшом кўзини,
Кўриб кўзимга шабнам гоҳ келди.

Дудогин нўшини ичмакдин аввал,
Тилим зикрида “Бисмиллоҳ” келди.

Изидан ахтари миррих дуолаб,
Тузуб карвон сафин маддоҳ келди.

Ғано аҳли, кўрингким Шоиранинг
Муродин ҳосили, валлоҳ, келди.

ЭЙ ҒАНИЙ...

*Эй ганий, севдим сани – бўлдим адо, деб алдагил,
Доми ишқинга кўнгулдир мубтало деб, алдагил.*

*Майли элга айтгил чин сўзларинг борини, лек
Ман дили озурдани жоним фидо, деб алдагил.*

*Васф қил: Сочинг қаро, қошинг қаро, кўзинг қаро,
Бу қаролар дардида кундуз қаро, деб алдагил.*

*Илтифотинг неча дилбарга қилибсан сарфароз,
Бир калом-ла барини бўлди хато, деб алдагил.*

*Телба бўлдим дам-бадам оху фижоним кўкдадир,
Ростликни қўйгил эмди, бир бало деб алдагил.*

*Раҳм этиб қўйсанг на бўлғай бир нафас бошимга қўл,
Чун қазоим олдидан бу не азо, деб алдагил.*

*Шоира ўлсин ишониб токи ёлгон ишқинга,
Даҳр аро то мундин ортиқ йўқ нидо, деб алдагил.*

ҲОЛАТИМ ЭЛГА АЁН

*Ҳолатим элга аён, сенга аёнмасдир нега,
Дилда боринг мен учун тилда баёнмасдир нега?*

*Ишқинг озорида битдим номалар ҳасрат ила,
Зарра меҳру шафқатинг ўти уйонмасдир нега?*

*Жон била кирди танимга фурқатинг савдолари,
Чиқса ҳам жон дард ила агёр инонмасдир нега?*

*Лаъли ёдинг айлади заъфимни ҳар недан зарир,
Неча йил ўтди сенингсиз, ёд ўтонмасдур нега?*

*Мен жунун водийси узраким макон топдим, ажаб,
Бу равоқ дайр итига ҳам ошиёнмасдир нега?*

*Эй, фалак ойинасига қоними сочган ҳабиб,
Уфқа тутдинг бағрихуним, улки қонмасдур нега?*

*Ўйлама Шоиранинг бу афгонин захми йўқ,
Ашқини тўқди агар ким, ўтда ёнмасдир нега?*

ТУШМИДИ ЁКИ ХАЁЛ

*Тушмиди ёки хаёл, мен бирла эрдинг, эй Ҳилол,
Боз ичида икки печак диллашиб даври висол.*

*Ишқ аригидан сув ичиб, ари тоқича ўсиб,
То кавокиб сайридан қайтур муроди кўп маҳол.*

*Ман ҳикоят айладим ҳажру фиरोқинг ёдини,
Ошкор этдим қошингда хаста-ю заифи ҳол.*

*Васл завқи бирла сен сармаст ўлуб кулдинг, ажаб,
Ҳар ниҳонинг фош этиб қўйди лабинг устида хол.*

*Шамс – соқий, ошигингки, раишдин тонг жомига,
Ҳар сафар тўлдирди дилхун оҳ чекиб майи ол.*

*Кўрмаган олам бақоси ҳам мунингдек вақт хуш,
Сўз деёлмай шоири озди қалам олдида нол.*

*Шоира, не бахт эди, уйғонмасанг тушидин ҳамон,
Бўлмас эрди бу каби чин орзуинг поймол.*

ОСОН ЭМАС

*Лафз аро ҳуснинг сифотин айламак осон эмас,
Сўзни ҳам ўрнини билмай қўйгудек майдон эмас.*

*Гар аруз арзига эксам дарду шавқим гулларин,
Чехраи олингда бир кулгич каби хандон эмас.*

*Кипригим гардини артиб тушса минг шабнам суйи,
Пойинг ўпган хўйдек ул дур мисол маржон эмас.*

*Журъатим етмаски васлинг мақсадин этсам хаёл,
Не ажабким, ишқ мақсуд этмаган инсон эмас.*

*Оразинг муштоқидурман ташнадек кўҳан аро,
Маствор ҳолим манинг бу ишқда мезон эмас.*

*Эй қуёш, кетсанг мисоли уфқдек алвон кўзим,
Ошигинг кўп, ҳеч бири мендек юраги қон эмас.*

*Шоира, ашъор бит, ҳар сўзинга сайқал бериб,
Тер ила ҳар мазраин тўлдирмаган деҳқон эмас.*

ЛАБИНГДАН ҚАТРА МАЙ

*Лабингдан қатра май сўрдим, фирогинг узра қон тутдинг,
Кўзинг кўрсатмайин ҳар дам кўзим ёшин равон тутдинг.*

*Кечиб кетдим ҳузурингга бу боғу бўстонлардин,
Узоринг ошкор этмай, жамолингни ниҳон тутдинг.*

*Висолинг истаган қалбим тешар ҳар лаҳза ҳажр ўқи,
Дағи новак экан ишқинг, кўнгулни чин нишон тутдинг.*

*Синиб ҳар устухонимдин тўкулдим пойинга ушишог,
Ёғургач Бесутун тошин, нечун бошим омон тутдинг?*

*Ватан истаб қаро гил остига мангу кетай десам,
Жафойинг чекдурургаким қулинг бехонумон тутдинг.*

*Таманно айламак ҳам шунчалик кўрку фазилатми,
Ажаб, ғамзанг била дилга дам оташ, дам жинон тутдинг.*

*Агарчи Шоира васлига зарра ҳожатинг йўқдур,
Нетай, яхшим, муҳаббат йўлида они ямон тутдинг.*

БАҲС

– Не, дедим, кўнглинг қатида? Не бўларди, ғам! – деди.

– Не сабаб кўзинг қизарди? Ашк ила ул нам, деди.

– Бу забунликдан дилингга захм етгайдур, десам,

– Бу балолардан дилимни, кош, қутқарсам, деди.

– Кеч, дедим, – бу ёр, бир кун бошинга етгувчидир,

– Умр битгунча тўларми ишқ паймонам, деди.

– Ул жафожў бевафодур, ҳеч назар қилмас, десам,

– Бир куни тош қалбин эритгайки бир бўсам, деди.

– Шубҳасиз, бунча саботни кўрмаган олам, дедим,

– Нола қилма, Лайлисин деб куйди Мажнун ҳам, деди.

– Бу жунунликдан фанода роҳатинг бўлмас, десам,

– Жовидон лаззатлари олдида бу ҳам кам, деди.

– Шоира, бас қил, анинг отини юз бора дема,

– Гофил ўлма, ҳамд учун ҳар он ганимат дам, деди.

ЗУЛФИНГ

*Қошингни ўпар кулола зулфинг,
Шамшодинга тенг шалола зулфинг.*

*Тун қўйнида эрка моҳтобинг
Хуснини қилур ҳавола зулфинг.*

*Кўз тушиди-ю беқарор ўлубман,
Партав юзинг узра хола зулфинг.*

*Бир дам фирогинг балоси етса,
Тўлдирди кўзимга жола зулфинг.*

*Оҳим фалак тоқини тутубдур,
Чектирди фиғону нола зулфинг.*

*Мастона бу даҳр боғда соқий
Лолани қилур пиёла зулфинг.*

*Шарҳингни тилаб қалам йўнибман,
Шоирага чин рисола – зулфинг.*

ШАБНАМЛАР

*Хаёлинг бирла тун олам кўзида ноб шабнамлар,
Фироқу ҳажру дардингинг гувоҳи об шабнамлар.*

*Дема, ҳар хун қизил ўлгай юрак даргоҳидан чиқса,
Кўнгил хиргоҳидан ул салсабил хуноб шабнамлар.*

*Кутиб зулмат аро шуъла дилин ёрутқали лаҳза,
Висол уммиди-ла то тонг қадар бехоб шабнамлар.*

*Етар деб бир кунни пойинг жаҳонни покрав қилди,
Қаро мужгон аро тушган ажиб ноёб шабнамлар.*

*Сано айлаб дегай отинг гулистон саждагоҳида,
Нафис гулбаргини қилгай ҳамон меҳроб шабнамлар.*

*Хазиндур булбули шайдо бу янглиз хор даҳр ичра,
Фиғону нолалардан ютгай ул зардоб шабнамлар.*

*Магар келмас эсанг, келгай хазон саркори бу дилга,
Нечук сарғармасин Шоира, юзда тоб шабнамлар.*

КОШКИ

*Манзилим охир бўлиб, ёнингда бўлсам, кошки,
Тоабадлиғ васли давронингда бўлсам, кошки.*

*Ташна онингда пиёланг узра чойинг бўлсаму,
Лабларинг хўллаб ўтиб, жонингда бўлсам, кошки.*

*Майли бир булбул каби солсанг қафас ичра мени,
“Ғаҳ” десанг илкингда, фармонингда бўлсам, кошки.*

*Бўлса-ю бир мўъжиза, эй дил, севиб қолсанг мени,
Истасанг-у, чаими гирёнингда бўлсам, кошки.*

*Бандаман ҳажру фироқинг даррасига мубтало,
Бир куни, не тонги, афгонингда бўлсам, кошки.*

*Не ажаб, қалбинг аро сен ҳам муҳаббат топсангу,
Байт битсанг, сирру пинҳонингда бўлсам, кошки.*

*Шоира, узмас умидин тандадир жон қатраси,
Чун гаҳи мужғони пайконингда бўлсам, кошки.*

БИЛМАДИНГ

*Эй малойик сарвари, дил санда эрди, билмадинг,
Гул юзунг деб икки кўз гулшанда эрди, билмадинг.*

*Ошуриб нарғиз кўзинг нозини, кўнгил ўйнадинг,
На кўнгил, жон ҳам қўлингда банда эрди, билмадинг.*

*Ол яногинг ёдида ороми йўқдир кўзларим,
Улки ёқут косага бахшанда эрди, билмадинг.*

*Моҳ кўргач ҳолатим, ҳар кеча ойинанг уза,
Номайи ишқим ўқиб, гўянда эрди, билмадинг.*

*Шоира кўзини чехранг шамси этмиш мубтало,
То ҳануз чехранг аро гулханда эрди, билмадинг.*

УЧРАДИ

*Қайдаки дилсизни кўрдим, таъби хуррам учради,
Ман дилим топган кунимдан кўзима нам учради.*

*Телба кўнглим бўлди ҳар ширин каломнинг бандаси,
Найлайин, лафз ортида сидқу вафо кам учради.*

*Орзу қилдим сўз аҳли мажлисин роҳатларин,
Мен учун анжум эшигин қулфи маҳкам учради.*

*Даҳр боғидан ҳаловат истадим бир лаҳзага,
Ғамда шоду, шодумонлик ичра мотам учради.*

*Ташина-ю беморлиғда ишқ топдим, бўйлаки,
Лайли лаби нўшидин Мажнунга малҳам учради.*

*Суратинг чизмиш мусаввир кафтидан гаҳ томди нам,
Во ажаб, гул барги узра тоза шабнам учради.*

*Шоира, ҳар даври даврон муддаосин англагил,
Чун, бу майхонада май таъмин билар кам учради.*

ОВВОРА ҚИЛДИНГ

*Мани ишқинг била оввора қилдинг,
Кўзим ёшини ҳам фаввора қилдинг.*

*Сочинг торидан оздур балки умрим,
Анинг борини ҳам тим қора қилдинг.*

*Таним Жайхун каби тўлғонди оқшом,
Кўзимни уфқдек хунбора қилдинг.*

*Умид этдим висолга бекаликни,
Ва лекин телба-ю афғора қилдинг.*

*Қара, Шоира, парво қилмагай ул,
Минг оҳу нолани бекора қилдинг.*

ДЕСАНГ ОТИМ

*Десанг отим, тилинг ҳалвога дўнгай,
Кўзинг чақнаб, гўзал Зухрога дўнгай.*

*Мани деб томчи ёшинг сувга тушса,
Балиқлар тангаси тиллога дўнгай.*

*Сенингсиз гулғузорим заъфарондур,
Менингсиз қоматинг дутога дўнгай.*

*Фанодан истама кўнглинг овунчин,
Ки гилдан чиққани туфрога дўнгай.*

*Муҳаббат қадрига етмас киши гар,
Садоқат, Шоира, анқога дўнгай.*

Иброҳим ҒАФУРОВ

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

ҲАЁТДАН ТАШҚАРИДАГИ ҲАЁТ

Шундай бўлиши мумкинми?

Ер юзида ҳаёт – умр борки, инсон ундан ташқарида яшай олмайди. Ер ости ва фазодаги ҳаётни гапирмаса ҳам бўлади. Бироқ осмон ва Ер орасидаги оддий турмушдан ташқарига чиқиб, унинг катта-кичик ҳаётий ташишларини унутиб, бошқа ҳаёт билан яшаётганлар бордай.

Таниқли адиб Иброҳим Ғафуров ёзади:

– *Ҳамма нарса ҳаётнинг ичида, ҳаётнинг ўзида. Даврон тўхтовсиз айланиб туради. Бир нимадан бошқа нимани... иккинчи, учинчи... чексиз нималарни яратиб туради. Ҳаммаси ҳаётнинг ичида. Унинг оқимида.*

– *Суврат чизиб битирган эдим. Ҳаётдан ташқаридаги ҳаётни чизган эдим...*

*Йигит узоқ ўйланиб қолди. У ҳеч ҳаётдан ташқаридаги ҳаётни тасаввур қилолмас, кўз ўнгига келтира олмасди. Валлоҳу аълам, борми шундай ҳаёт?*²

Қиз ниманинг суратини ва қандай чизганини билмаймиз. Бироқ шундай ҳаётдан ташқаридаги ҳаёт билан яшаётганлар ҳақида тасаввур оламиз, адиб ҳам бизни мана шундай ҳаётга бошлаётгандай бўлади. Аслида моддий-маиший турмушимиздан ташқарида зиёли инсон калбида шундай ботиний ҳаёт кечиши мумкин. Шундай яшаётганлар борлигига қаҳрамони ҳам ишонади ва бизни ҳам ишонтира олади адиб. Бундай ҳаётда умргузаронлик қилаётганлар учун мансаб, шавкат, тирикчилик – кун кўришлик муҳим эмас. Муҳими, шу ҳаётнинг ичида яшаб туриб ҳаётдан ташқаридаги ҳаётни яратмак. Ана шу каби яратувчанлик руҳи билан яшаган француз рассоми Андре Малро “Агар биз руҳга шакл берсак, ундан ўзимизни кутқарамиз”, деб ёзган экан. Руҳнинг шаклини топиш ва уни ўз шакли билан яшатиш рассомнинг орзуси! Эҳтимол, нафақат рассом, бошқа ижодкорларнинг ҳам иштиёқи шундадир. Руҳга шакл бериш худди ҳаётдан ташқаридаги ҳаётнинг суратини чизишдай гап. “Агар кўзингиз ўтса ва кучингиз етса, – деб ёзади Ф. Достоевский, – ҳаётнинг кичик бир заррасидан ҳам Толстойда йўқ улғуворликни топишингиз мумкин, лекин ҳамма гап кимнинг кўзи ўтиши ва кимнинг кучи етишида”.

Иброҳим Ғафуров “романлари”нинг қаҳрамонлари ана шундай фавқулудда шахслар – интеллект одамлари. Улар: “Ёмон бўлса ҳам ҳаёт яхши. Тирик юрганга нима етсин” дея кунлик турмуши билан қоникмайдилар, улар ердаги ҳаёт тугул “юлдузларнинг оппоқ шуъласида қайнагиси” келади, “руҳият ҳаракатларининг тошбитиклари”ни ўқийди, “тарихнинг тошларда қолган саси”ни тинглайди. Мана шунинг ўзини ҳаёт

¹ Ҳамидулла Болтабоев – филология фанлари доктори, профессор.

² Ғафуров И. Менинг романларим / Ҳаё – халоскор. – Тошкент, “Шарқ” НМАК, 2006. – Б. 86.

ва ўлим орасидаги ўзининг мангу ризки деб билади. Тарихлар қаъридан ҳам, замонининг кўзидан ҳам миллатнинг руҳий ривожини излайди. Интеллект дунёси унга руҳи равонни эмас, “сўлим-сўлим суяк овозини рўпарў” қилганда ҳам ота тарих билан тиллашишдан тийилмайди.

*Ишқ олдида ўлим тору мор бўлди,
Ўлим ўлди, севги барқарор бўлди,*

дея бўзлаган шоир Муҳаммад Иқбол сўзларидан нажот топади.

Ўлимни ўлдириб яшаш – руҳият иқлими нуфузига тегишли. Иброҳим Ғафуров ижодий дунёси сари яқинлашганингиз сари шу каби фавкуллодаликлар тўсинда олдингиздан чиқаверади. Уларни излаш, топиш ва тушуниш насиб қилармикин?!

Болаликни ўқиш

Иброҳим Ғафуровнинг болалигини таржимаи ҳолидан ўқиб бўлмайди. Гарчи ҳамма қатори бола бўлгани, 1944 йилнинг кузида мактабга боргани ва мактабни аъло баҳоларга тугатгани кабилар ташқи тавсифлар холос. Бу ахборий воқеалар замирида Иброҳим Ғафуровдай улкан адиб ва мунаққиднинг беғубор ва покиза қалбини топиб, кўришлик...

Болалик қиссаларини ўқишда тажрибакор бўлганимиз ҳолда Лев Толстой (“Болалик. Ўсмирлик. Ёшлик”)дан тортиб Абдулла Қаҳҳорнинг эртақка йўғриб айтиб берганлари (“Ўтмишдан эртақлар”)дан муаллиф “мен”ини излаб топишга қанчалик уддабурон бўлмайлик, Ғафуров тарижимаи ҳолидан болаликни ўқиб бўлмайди. Худди бир пайтлар урф бўлган адиб Темур Пўлатовнинг жажжи қахрамони бешиқда муштчасини сўриб, дунёнинг муаммоларини ўйлаб ётгани каби ҳасби ҳолдан ҳам бола бўла туриб улғайиб қолган зукко устоз қайдларини ўқиймиз: “3-4 яшарлик пайтларимни эс-эс хотирлайман... Қичкириқ беш-ўн қулоч пайтда пишқириб, уввос солиб чакалакзорлар орасидан буралиб-буралиб оқади. Айниқса, унинг увиллашлари кечаси одам кўнглига ваҳима солади ва узоқлардан эшитилади”. Эҳтимол, Қичкириқ сувининг “увиллаши” қулоғимизга қандайдир оғир эшитилар, ғайритабийдек туюлар. Бироқ бу болалигига уруш мухрланиб қолган авлоднинг қора кунлар манзарасини қайта идрок этиши, уни бутун ваҳимаси ва шовқини билан китобхон кўз ўнгида акс эттиришнинг маҳоратли адиб томонидан ижросидир. Эҳтимол, қишнинг кунда оёқ оғриғига чидай олмай, лойга ботган “жухуд калиш”ни жойида қолдириб, енгил тортган боланинг тасаввуридир: “Тириклик қон силқиб турган оёқ бўлиб кўринарди бизга”. Бу бола нигоҳи эмас, балки болалик завқини азобга алишган авлод тасавури. Кейинроқ у кунларни қайта кўнглидан кечирган адиб “қийинчиликлар юракларимизни ипакдай юмшатиб кўйган эди” деб ёзади. Энди қаҳратон қишдагидай қақраган тасвир бир оз юмшагандай бўлади, бунинг боиси тасвирда энди Она кўрина бошлайди: “Онам сочлари қордай оқарган, икки юзи нақш олмадай қип-қизил...” Бошқа бир ўринда: “Онам жуда ҳам маъюс ва жуда кичрайиб кетгандай кўринди кўзимга” деб ёзади беморлик ҳолатини чизиб. Тасвирни ўқиётиб, хаёл ҳар кимнинг ўз онаси томонга олиб қочади. Унинг сиймосини кўз ўнгига келтираркан, яна муаллиф тасвирига қайтади... Айни тасвирлар

нафақат бир адиб болалиги, балки уруш даврида болаликни бошдан кечирган авлод тарихидай тасаввур беради.

“...Мансурадай очилар гуллар!” Эҳтимол мутолаага иштиёқманд китобхон қалбида мансуралар гуллардай очилар, бироқ муаллиф ташбеҳ объектини алмаштиради. Буни кейинги сатрларда асослайди: “Биласизми, тўкмас экан гулларини олмалар, мевасининг учида доим сақлар гулини. Олмада садоқат бор ўз гулига”. Худди шу каби мансурадай очилади олма гуллари, эҳтимол, шу олма гулига менгзаган садоқати туфайли бу битикларни муаллиф “Мансуралар – менинг романларим” деган хулосага келгандир. Уларни муаллиф шу жанрга киритиб, садоқат билан бизга хизмат қилдириб, замондош қаҳрамонимизга айлантиргани каби романлардай садоқат ва салобат билан хизмат қилмоқда адабиётимизга...

Бугунги кунда гўзал минироманлардай ўқиладиган мансураларда биз Қуръон каломлари сеҳри, “Забур” да акс этган Довуд (а.с.) тараннуми, Имом Ғаззолий тасаввуфи, Навоий унсияти, Машрабнинг ўтли байтлари, Ницше шиддатини ҳис қиламиз. Улар бизни ўша муқаддас манбаларни қайта ўқишга чорлайди, бир бора ёки вақтида юзаки ўқиш орқали биз топмаган янги маъниларни топишга ундайди.

...Иброҳим Ғафуров Машраб ҳақида: “Қатлгоҳда ўйнаган бола” деб фикр қилади, ёки “Пастда рўмол ўраган, қизил нимча ва қизил кўйлак кийган (Машрабнинг байти эсга келади: *То кийди қизил ўзини зебо қилайин деб – Ҳ.Б.*) ўн беш ёшлардаги бир киз унинг танбурини шохдан олиб ҳавас билан оҳиста чертади. Бобораҳим шарпа берди...” деб ёзади. Бундай тасвир “Шоҳ Машраб” қиссасида йўқ ва бу қизғин тасвири “Бобораҳимнинг сариқ гуллари” деб хулосалашга изн бермайди, бироқ биргина “Кўрдим юзингни девона бўлдим...” мисраси тарихини мана шу тасвир – “қисса” да ўқийсиз. Шоҳ Машрабнинг “исёнларидаги ифрот жўшқинлиги” га, ўзини холис қилиб, тушида кўрган Мажнундай назар топганига ишонасиз. Ҳатто Мажнуннинг “икки кўзачага ўхшаган юзи” га термулиб, Иброим Ғафуров тасвирлаган “У кўзаларга Мажнун кўзларидан ёш куюлиб оқар, кўзачалар тўлиб-тошиб тинимсиз Мажнун кўксига шовуллаб оқарди” деганига ишонасиз. Шуурингизга архетипдай ўрнашган Машраб сиймосини И.Ғафуровнинг “дунёнинг барча байтларини ойга айтган вирди забон шоири” билан солиштира бошлайсиз. Гарчи бу бутунлай янги, ҳеч қайси сийратда ўқимаган тасвирингиз бўлса ҳам Сизнинг кўнглингиздаги Машрабингизга яқинлашиб келаётганини ҳис қиласиз! Машраб Мансур Ҳаллож йўлини тутса-да, Имом Ғаззолийнинг “Яратганнинг йўли бандаларининг кўнгилларидан ўтади” деган ҳикматига шоир Машраб каби ишонасиз. Нега энди “Бобораҳимнинг сариқ гуллари” сарлавҳага чиққани ҳақида тўлиқ англамга келмасангиз ҳам девона шоир Сизга қадрдон дўст бўлиб қолади, у Сизга танбурини тиринг-тиринг қилиб сирли қўшиқ айтаётгандай туюлаверади:

Ичолинг бодани гуллар сўлиюр...

Умримиз оқибат тупроқ бўлиюр...

Танқид ва таржима

Агар шу икки ижодий юмушни Иброҳим Ғафуров фаолиятининг бош йўли деб белгиласак, улар ўзаро уйғун келади, худди ўзи Шоҳ Машраб

ҳақида ёзганидай: “Дарё дарёга қўшилгандай унинг ғазаллари улуғларнинг абётларига уйғун ва теран оқимда қўшилиб кетар, нимаси биландир уларни тўлдирар ва нималари биландир уларни давом эттирар, аллақандай томонлари билан уларнинг барчаларидан ажралиб турар эди”. Одатда, таржима асаридан мутаржим услубини уқиш қийин. Кўп таржимонлар ўз бисотидаги сўзлару ўзининг бутун тажрибасини таржима қилинаётган асар муаллифининг услубини беришга қаратишади. Ўзини, ўзлигини унутиб бўлса-да, таржима объектини худди муаллиф шу тилда ёзганида қандай ёзадиган бўлса, шунга ўхшатишга ҳаракат қиладилар. Бироқ Иброҳим Ғафуров таржималаридан бирор парча ўқиганингиз ҳамано таржимондаги ўзига хосликни илғайсиз. Бу аслият муаллифининг “мен”лигини ёпиб қўймайди ёки “кўриниши”га монелик қилмайди, аксинча, китобхон муаллиф ўзига хослигини таржимоннинг маҳоратли ўзлиги орқали танийди. Шунинг учун ҳам у китобхон қалбида таржима асари бўлибгина қолмай, балки аслият каби ўрин олади. Иброҳим Ғафуров таржимонгина эмас, таржимашунос сифатида ёзади: “Таржимон бу – услуб. Услуб эса жумла. Жумла яратиш маҳорати. Жумласи йўқ одам ёзувчи, шоир, драматург бўлолмаганидек, жумласи йўқ кимса ҳам ҳеч қачон таржимон бўлолмайди. Ишнинг тугал замирига келсак, роман – бу жумла, шеър ҳам – жумла... ёзувчига ҳам, таржимонга ҳам энг муҳими – жумлани, ўз жумласини чиқара олишда... Жумласидан ёзувчини таниб оладилар”¹.

Иброҳим Ғафуровнинг таржималари бизга Достоевскийнинг ўкилиши оғир кечган жумлаларини уқишга ўргатди, унинг романлари (“Жиноят ва жазо”, “Қиморбоз”, “Телба” ва “Иблислар”) катидаги турфа қаҳрамонлар келбати ва “миқёсан олганда оламга сиғдириб бўлмайдиган азоб фалсафаси”ни ҳис қилишга ўргатди. Достоевский асарларидаги “оғрик онгнинг оғир ҳақиқатлари” билан ўзбек китобхонини танитар экан, “романчилик даҳосининг улуғ Руҳи” ёзганини унинг айтганидек қабул қилавериш шарт эмаслигини, уни оғрикли бўлса-да онгли идрок этиш лозимлигини ҳам уқтириб қўйди. Чунки муаллиф ёзишича: “Даҳо ҳамма нарсани ўзи айтади... Ўзи кўради. Ўзи тавба қилади”.

Асрнинг энг мураккаб сиймоларидаги даҳолик сирларини уқишга киришар экан, Иброҳим Ғафуров Нитшени, Жойсни, Маркесни тушунишга ва тушунтиришга ҳаракат қилди. Ғафуров таржималари шунчаки ғайри тилидаги матнни ўзбекчага ўгириш эмас, балки ўша даҳолар синоатининг ўзбек китобхони учун талқинлари ҳамдир. Баъзи ўринларда мунаққид Ғафуров талқинлари аслиятдан йироқлашиши, таржима қилинаётган асарга сўзма-сўз, сатрма-сатр ва саҳифама-саҳифа мос келмаслиги мумкин. Бироқ “Европа фалсафаси ва социологиясининг том маънодаги кашфиётчилик руҳи”ни ўзига сингдирган Фридрих Нитшенинг ўзидан салкам уч минг йил аввал яшаган Зардушт каломи орқали айтган фалсафасини ўзбекка боридай бериб бўлармикин?! Ҳар қандай зукко китобхон ҳам шу ўринда таржимон талқинларига суянади. Қадимги лотин тилидаги “феросиа аними”нинг “кўнгил ғалаёни” дея ўзбекчалаштирилиши кифоя эмас, Нитше ҳикматларидаги “кўнгилнинг териси”, “мустабиднинг даҳоси” моҳиятини англаш учун ўқувчининг мутаржимга мурожаат этиши табиий. Мана бу ҳолни олдиндан сезган мутаржим талқинлар билан таржима қилади, тўғриси, мутолаа заҳматини енгиллаштиришга китобхонга ёрдам

¹ Ғафуров И. Таржимонлик мутахассислигига кириш. – Тошкент, 2008. – Б. 56.

беради. Бу китобхон завқи савияси учун ҳам тараққиёт имкони. Нитше ёзади: “Йиқилаётганни йиқит”. Бу жумлани шундай яланғоч ҳолда қабул қилишлик ғайриинсоний хулосаларга олиб боради. Шунда китобхон мутаржим талқинига юзланади. Иброҳим Ғафуров ёзади: “Нитшедан келиб чиқсак, бу инсон йиқилиб, йиқилиш азобини бошидан кечирсин, оқибатда чиниқсин, тажриба орттирсин ва ҳеч қачон қайта йиқилмайдиган бўлсин деганидир”.

Ғарбнинг мураккаб дунёсини тараннум қилган адиблар ижоди ўз йўлига. Шу билан бирга биз билан бир муҳитда яшаб, ўсиб, бизлардан осмон қадар йироқлашиб кетган Айтматов дунёсини ҳам Ғафуров талқинларида қабул қилиш нақадар мароқли. Айниқса, улуғ қирғиз адибининг сўнгги видосига айланган “Қулаётган тоғлар”, вақтида “Асрга татиғулик кун” романига сиғмай, ундан йигирма йилча кейин мустақил асар сифатида дунё юзини кўрган “Чингизхоннинг оқ булуту” сингари асарлар таржимасини мунаққид талқинлари билан бирга ўқигандагина бу асарлар тубидаги мангу ҳақиқатни англаш сари йўл топиш мумкин.

... Ҳамма мунаққидлар ҳам мутаржимликни ўзига эп билишмайди, ҳамма таржимонлар ҳам мунаққидлик тажрибасидан ўтмаган. Бироқ И. Ғафуровда шу икки йўл туташиб, ўзига хос теранликни ҳосил қилади. Таржимон тажрибалари мунаққид танқидини тўлдириб, ажиб бир жозиба касб этади. Шунинг учун Иброҳим Ғафуров таржималари шеърдай ўқилади, мансураларининг ички ритмикаси китобхон қалбининг тепишига ҳамоҳанг келади. Таржима шунчаки тил билиб, матнни ўзга тилда беришлик эмас, ўзи ўқиганини бошқаларга ўқитиш, ўзи суйганни ўзгаларга суйдириш, ўзи азиз билганни бошқаларга ҳам соғиниш ҳисси билан яшашдир. Ўқиганда, таржима қилганда ҳам, шунчаки машҳур асарларни эмас, миллий эҳтиёжни ҳисобга олиб дунё адабиётининг улуғларини сайлайди. Агар Хемингуэй ёки Достоевский ўзбек бўлганида қандай қилиб ўзбекча гапира олишини кўрсатади. Мунаққидликда ҳам шу каби ўзи туйганларини бошқалар ҳам ҳис қилиши учун, ўзи англаганларини бошқалар ҳам тушуниши учун тилда ўзбекона ёзиб, тимсолда эса асл матнга яқинлашади.

Мунаққид Иброҳим Ғафуров ҳақида кўп ёзишган. Бироқ танқид мутолаасига киришган китобхон борки “Гўзалликнинг олмос қирралари”дан бошланган нафис ва гўзал талқинларни севиб қолади. Даврида Ёшлар иттифоқи мукофотиغا сазовор бўлган “Ёнар сўз” китобхонларга шеър ўқишнинггина эмас, балки яхши шеърни танишликни ҳам ўргатади. Танқидчининг “Адабий қаҳрамонларга мактублари” ўзбек талқиншунослигида янги саҳифани очгани ҳеч кимга сир эмас. Одатан, асар муаллифларига мактуб битилар, шу баҳона битикчи китобдан олган таассуротларини муаллиф билан ўртоқлашар, мактуб ёзувчи ва мунаққиднинг самимияти асосига қурилар эди. Иброҳим Ғафуров Ўлмас Умарбеков қаҳрамонларига мактуб йўллаб, уларга тирик инсондай муносабатда бўлгани, қаҳрамоннинг тириклиги асарнинг ўқишлилигини таъминловчи асос бўлиши кераклигини танқидчиликда сингишига кўмак берди. Танқид декларативликдан, минбарда туриб, адибга ақл бўлишликдан чекинди, у том маънода ёзувчи ва китобхоннинг дўсти бўлиши кераклигини тушундик. Айни муддао билан ёзилган “Адабий ўқишлар” – мутолаа сирлари ва маҳорати ҳақида тасаввуримизни тўлдирди. Дунё адабиётшунослиги рецептик эстетика дея китобхон мутолаасига эътибор қаратаётгани сир эмас. Чунки китоб китобхон учун

ёзилар экан, муаллиф, матн ва мунаққид муносабатларида китобхоннинг ўрни жуда муҳим. Мунаққид ҳам аввало китобхон, агар у асардаги бадиият сирларидан озикланмаса, унинг ёзганлари ўқувчи қалбига етиб бормайди. Китобхон учун мутолаа бурч ёки таҳсил азоби эмас, балки ҳеч нарсага алмаштириб бўлмайдиган бир завқли юмушга айланиши керак. Мутолаа машаққати ҳақида ёзганлар (Асмус: “Чтение – это труд”) унинг завқли машғулот эканини бир зум ҳам унутишмаган. Танқид ҳам мутолаа объекти. Шеър ҳақида ёзилган мақола шеърдай ўқилиши, роман талқинидаги тадқиқот романдай салобат ва муҳташамликни китобхонга юқтира билиши керак. Мана шу маънода Иброҳим Ғафуровнинг мақолалари: XX аср ўзбек адабиёти устунлари Ғафур Ғулом, Ойбек, Қахқор, Усмон Носир, Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов ҳақида ёзган мақола ва китобларини ҳаяжонсиз ўқиш мумкин эмас. Танқид муаллифни нафақат тўғри тушуниши, балки тушунтира олиши ҳам керак. Мутолаага киришаётган бугунги китобхон XX аср ўзбек адабиётини бадиий асарлар билан таниши баробарида мунаққиднинг шарҳ ва талқинларини ўқир экан, бадиий матн сари ўзини етакловчи беминнат устозни топгандай бўлади. Унинг ёрдамида “гўзалликнинг олмос қирралари”ни кашф этади, бадиий матн “жозибасига” мафтун бўлади, “наsrнинг шоири” ҳам бўлиши мумкинлигига имон келтиради.

Иброҳим Ғафуровнинг “Ҳаё – халоскор” деган сўзлари Достоевскийнинг “Дунёни гўзаллик кутқаради” шиори каби машҳур бўлиб, адабиёт, санъат – инсонийлик илмидаги кўп моҳиятларни англашга йўл очди. Аслида бир мўъжазгина талқинга асос бўлган жумла имоннинг сарлавҳасига айланди. “...уят, ҳаё, номус – ахлоқнинг жилваси. Эркин Воҳидов ўзининг халқ менталитетини тасвирлаб берган машҳур шеърда “одамийлик дини” деган тушунчани қўллаган:

Одамийлик дини бирла тоза иймон ўзбегим...

Ахир одамийлик дини нима? У инсониятга нима беради? Бу шеърда шу фавқулудда тушунча илк бора дунёга келди. Одамийлик динида балки инсон ҳар нарсадан афзалроқдир... Бу Навоийнинг “Одами эрсанг...” деб бошланадиган ҳаётий улуғвор ғоясининг давоми, балки ундан туғилаётган тушунчадир. Одамийлик динида адаб, шарму ҳаё, халқпарварлик, оддий одамларнинг дардларига дармон бўлиш, барча одамларни бир одам деб қараш ҳукмрон бўлади. Одамийлик динида одамлик энг қимматли, энг қадрли ҳодисага айланади. Бизнинг бу ерда ҳаё деб айтаётган барча гапларимиздан мурод ҳам шунинг ўзи”¹.

Мунаққид тушунчани англашиш учун Сукротдан Чўлпонга қадар ўтганлар ижодидан талқинлар беради, ниҳоят китобхон англаши керак бўлган ҳақиқат юзага чиқади: “Яланғочликка хушомад қилаётган ҳирсий тилёғлама санъат нақадар юзаки ва нақадар одамийликдан йирок. Яланғочни ер ҳам қабул қилмайди. Одамийликда ҳаё халоскор. У ҳамиша разолатдан кутқаради”.

¹Ғафуров И. Мангу латофат. – Тошкент, “Шарқ” НМАК, 2008. – Б. 330.

РАҚС ТУШАЁТГАН ОДАМ

(Мансурага татаббуъ)

Сарлавҳа топаман деб эзилиб кетдим. Йўқ, йўқлигидан эмас, кўплигидан, азбаройи мўллигидан қийналдим. Унинг ҳар бир битигидан не-не сарлавҳалар уфуриб туради. Беистисно ҳар биридан...

Сарлавҳа фикрнинг қаймоғи, тафаккур ёмбиси. Битиккаки муваффақиятли сарлавҳа топдинг, омадинг чопгани ёки илҳом паривашлари меҳмонига айланганинг шу. У ёғи сарлавҳадан кўр олиб, равон кетаверади. Бежизмаски, сарлавҳа ҳар қандай асарнинг ярим ютуғи, дейишади. Менимча, асл ютуғи, айни ютуғи.

Устанинг ёзишича, “Нитше образ яратиш санъатини рақс деб билади. Рақс инсониятнинг энг қадимий санъати ва ҳамма санъатлар ва шунингдек, сўз санъатининг ҳам ота-онаси.”

Модомики шундай экан, ижод аҳли образ яратувчилар – рақс тушувчилардир. Мантиқ шу, сарлавҳанинг мақсад-муддаоси ҳам шу!

Камина уввало уриниб, минглаб сарлавҳалар ичра ажратганим ифоданинг таърифлангувчиси – бугун барча – юрт отасидан тортиб мухлису муҳибгача алқаб, улуғлаб турган инсон Иброҳим Ғафуровдир.

Алишер Навоий ҳақидаги машҳур фильмимизнинг сценарий муаллифларидан Виктор Шкловскийга ўхшатаман Иброҳим акани. Шкловскийнинг Лев Толстой, Сергей Эйзенштейн ҳақидаги китобларини яхши кўраман. “Тортилган камон. Ўхшашнинг ўхшамаслиги ҳақида” (“Тетива О несходстве сходного. Теоретическая работа М., 1970 г.) ўзига хос ажойиб назарий китоби бор. Умуман, ёруғ дунёда 91 йил яшаб, ўзи ҳам саноғига етолмаган бир кўп китоблари (бадий, илмий, илмий-назарий), эсселари, сценарийлари билан машҳур мутафаккир олим, танқидчи, ёзувчи, киночи, санъатшунос ва ҳоказо. Китоблари, умуман битиклари бари тезислардан иборат. Билим, фикр, мулоҳаза, мушоҳада шу қадар жўшқинки, тўлиб-тошиб келади. Ортиқча тафсилот, эга-кесим қидириб ўтиришга фикр пўртанаси чидамайди. Тезислар шаклида қоғозга куйилаверади. Шкловскийнинг назарий, амалий қарашлари ХХ аср инсоният бадий-илмий тафаккурининг ноёб кўринишларидан. У бадий онг турларининг барчасида салмоқли ишлар қилган, залворли мерос қолдирган. Адабиёт, кино, тасвирий санъат, театр... барчасининг “... шунос” лиқлари ривожига кўр берган буюк эссеист, комусий тафаккур одами. Унинг тезисларда фикрлаб яратган ўнлаб китоблари ҳам бари сарлавҳалар таассуротини беради. Ҳа, ана шу сарлавҳа-матнларда бир олам маъно, мантиқ, мазмун. Ҳайратинг ошиб-тошиб кетади. Во дариғ, ҳамманики каби шу бир кафтга сиггулик чаноқда шунча илм-билим, тушунча бўладими деб қоласан...

Бизнинг Иброҳим Ғафуровни шу закий мутафаккирга ўхшатаман.

Гарчи кўринишидан сира ўхшашлиги бўлмаса-да, сийратан ўхшаш улар. Тортилган камон мисол икковлон ҳам. Ўхшамасларнинг ўхшаши. Улар гўё маънавий ака-укадек.

Агар яна шу ердан изхоримни узиб, янги сарлавҳа қўйиш мумкин бўлса, “Баланд тепалар” туркумидаги “Оқ бургутлар” дан мана бу ифодани хат бошига муҳрлаб қўярдим:

“Жўнлик устидан қозонгим келар галаба”.

О, нақадар долзарб фикр, мардона ифода! Бугун, ҳа бугуннинг энг керак гапи, энг зарур сарлавҳаси. Ҳаётини “рақс тушишга” тиккан бари санъат аҳли ва санъат ҳабибларининг кўнглидаги гапи, қалбидаги изтироби бу бугун. Чор атрофининг “жўнлик” умргузаронлиги метастаза берган саратон касали мисол босиб келаётган бир паллаларда нақадар интиқ, тансиқ бу галаба. Билооқибат, мумкинмикан бу музаффарият?!

“Ўқи, ўқи, ўқи” деган сокин, шикаста сас чалинади кулоққа. Сас танишдек туюлади. Муқаддас каломни такрор-батакрор садолантираётган овоз ўша исёнкор истак ифода топган иккинчи сарлавҳанинг муаллифиники экани аёнлаша боради...

Гаштакнинг навбатдаги улфатчилигида ўртага баҳс тушди. Баҳс мавзусига оид не бир мақолани ўқимаган экан, мунозарага киришган носир акамиз. Ўқимаслик касалига чалингансан дея, чунонам ёғилди таъна, дашном.... Каломга жуфтланган лаблар қимтиниб, тупуклар қилт этиб ютилди. Лоларухсор юзлардаги кўзлар ерга қадалди. Чапани давра эмасди бу улфатчилик... Аммо шахд билан қилинган тазйиқ дилда қадар қолдирди, совуқлик инди. Бунинг рутубати анчагача тарқамади. Кўнгилда чўкинди бўлди. Озод домланинг гапи ёдимга келди:

“Қизик мен ҳар гал Иброҳимжон билан кўришганимда, унинг кўзларидаги алланечук таъна аралаш кинояли нигоҳ қаршисида, ундаги сўз билан ифодаланмаган, лекин яққол сезилиб турадиган талабчанлик қаршисида сал-пал довдираб қоламан, қилган ишларимни, гапирган гапларимни бирма-бир хаёлдан ўтказиб, боримдан кўра яхшироқ бўлишга чоғланаман”.

Устоз Шарафиддинов ана шу ҳолат – талабчанликни Иброҳим Гафуровнинг асарларига ҳам нисбат бериб, пировардида уни, “ҳеч иккиланмай адабиётимизнинг виждони, деб атасак хато бўлмас”, дея хулоса чиқаради... Вақтида Озод домланинг ўзига шу сифатни бериб эдик. Шукрки, адабиётимиз виждонсиз қолмаган экан. Бинобарин, не тонгки, виждон ва адолатни давлатчиликнинг бош мезони деб саъй кўрсатаётган Раҳнамомиз мазкур битикларимиз қаҳрамонининг тўйи сабаб ҳам юртдаги устувор маънавий-ғоявий сиёсатнинг асосларини мустаҳкам этаётир.

Кимгадир бу шоҳона лутф бўлиб туюлар, аммо нафсиламирини айтганда, бу қонуний ҳол. Айниқса, бугун жўнлик ботқоғини қуритмоқ зарур. Давлат бошқарувидан тортиб иқтисоду сиёсатда, саноату зироатда, табобату таълим-тарбияда, маънавият-маърифатда, санъат ва адабиётда, албатта. Чучмал эътирофлар, мақтанчоқлик, сафсатабоз худпарастлик, пучқоқ риторика, сохта табассумлардан воз кеча билмоқ керак.

Ахир:

*Олам гўзал. Олам телба. Олам тубсиз.
Телбалик гўзаллик тубсиз.
Ўзини жинниликка солди Сухравардий
Ва қутулди дордан.*

*Омон қолди жони
бош омон қолди.
Менинг ҳамма хазинам бошимда дерди.
Баъзан олам ҳаводислари
қулогингни учириб ўтаман дейди.
Сен ҳам ўйлайсан иршайиб:
бошимни олиб қўйсам қутиламани
Ёқадими сизга бошсиз чавандоз?..*

Майн Риднинг буюклигини кўринг, замонавийлигини туйинг. Ҳамма саргузашт адабиётининг зўр намунаси деб билгувчи умрбоқий роман макону замонлар оша инсониятга чақириқ экан. Буни-да бизга англадиб, эслатиб турган қахрамонимиз.

Қахрамонимизнинг тафаккур ва кўнгил бисотини кавлайверса, сонсаноксиз турфа оламу оламчалар чиқаверади. Жўн нигоҳга улар бир-бири билан қандай алоқадорликда деган саволлар қўйилиб, алжирашдек туюлади гўё. Жўн эмас, огоҳ билгич учун улар алжираш эмас, билъақс, темир қонун билан тартибланган тугаллик – низом. Қуроқ, синиқ, йиртиқ, ямоқ-яқси, лахтақларни бир-бирига мослаб улашдан пайдо бўладиган ғалат шаклни мозаика дейдилар фарангилар. Сўз, асл маъносида музалар билан боғлиқ бўлгани учунми, бу бора-бора муайян табиийлик қонуниятига бўйсунувчи, Шкловский мисолида юқорида айтганимиз, ўхшамасликнинг ўхшаши асосидаги санъат турига айланди. Мозаика шакл санъати авангард адабиётига ҳам кўчиб, Жеймс Жойс каби улкан адибларнинг романларида авж-адосига етди. Оддий назарга ғалат туюладиган Ғафуров мансуралари мозаика санъатига хос муштараклик намуналаридир. Фақат буни сезиш, кўриш ва англаш учун қалб кўзлари керак ўқиғувчига.

Рост-да, ахир ҳамма қатори туғилмай, йўрғакка олинмай, боши қолиб, оёғи билан ёруғ дунёга чиққан ва ўлик дея эски-тускига чирмаб, совуқ уйнинг бир чеккасига элтиб қўйилган ва иттифоқо онанинг сезими – савқи табиийси билан тириклиги аёнлашиб, бағирга олинган мурғак, аввало, қалб кўзлари туфайлидан омону эсон қолиб, камол топди. Ўзи айтмоқчи, ўттиз еттинчи йилнинг қаҳратонида Қодирий, Чўлпон, Фитратлар... қатағон этилган кунларда таваллуд топди. Бамисли уларнинг жисми йўқликка инган паллада миллатнинг қуриб битмас чашмаларидан янги чашма кўз очгандек бўлган эса не ажаб?! Шудир балки табиатдаги темир қонун, тартиб-интизом. Катта миллатларнинг юзи бўлгучи фарзандлари туғилишу ўлишида, наслларнинг ворислигу бардавомлигида, албатта, бир илоҳий низом – мунтазамлик бўлмоғи азалдан бор гап. Ўтлиғ шоиримиз Фурқат айтмоқчи, “жаҳон холи қолурму ҳеч расолардин”.

Ёруғ кайфият ва ажиб таъмининг муждаси бўлиб, хоҳишларини қитиқлаган зарғалдоқ шафтолиларга қўйни-қўнжини тўлдириб чиққан маъсум болакайнинг жазоланиб, олма шохига осиб қўйилгани азобини бир эсланг-а... мансура ҳикоядан. Ўғрилиқнинг, бесўров хоҳишнинг жазосини онгу вужудига умрбод муҳрлаган бола тасаввурнинг даҳшатидирки, кейинги етмиш йиллик умр, харомдан ҳазар шиори билан ўтди. У ютаётган лукмасинигина эмас, ўқиган китобию, ёзган битиклари, ўзбекчага ўтирган бадий дурдоналари, ирод этган нутку маърузалари билан, кўйингчи, давралардаги иштироки билан-да виждонларни уйғотиб, ҳалолликнинг нутилиаёзган

қўшиқларини куйлашдан тинмади, тонмади. Бу қанчалар қийин, азобли машғулот бўлмасин, шу маёққа интилаверди. Солланиб, салмоқланиб ўша бисот билан шу кунларга етди. Бу бисотга жамиятда эҳтиёж ўлмаган эканки, уни алқаб, улуғлаб ўлтирибмиз-биз... Рост бўлсин, рост бўлсин, муваққат ҳол бўлиб ўтмасин дегинг келади...

Мансураларни “Менинг романларим” деган Иброҳим ака “Ҳаё-халоскор”ида: “кучли нутқ оқимиға асосланган “Мансуралар” деган жанр яратдим. Мансуралар эркин шеър жанрига жуда яқин, лекин эркин шеър эмас. У мени ўртаган ўй, хаёл, орзу ва эришилмаган, йўқотилган нарсалар тўғрисида фикр оқимлари”.

Ўсмир тасаввуримнинг инжа маликаси Одри Хепберн ҳақида ўзбеклардан илк бор Иброҳим ака ёзганини ўқидим. Ўқидиму ўша ўспирин паллада бу “хуркак оху”га ғойибона кўнгил қўйиб, у ҳақда ҳар нечук маълумот, таассурот, битиклар излаб, бори топган ўқиганларим орасида Иброҳим аканинг мансураси бошқачароқ, кучлироқ таъсир қилди. Бир ўзим эмас эканман, бу кизгинага хаёлий шайдо. Биргина менинг кўнглим эркаси эмас экан бу малак. Рашк эмас, умумҳайрат туйғуси эгаллаганди мени. О, менинг туйғуларим, мафтунлигим – илк бор “Рим таътиллари”ни кўргандаги...

*Кўк сизар эди Одрининг кўзига. Кўрра сизар эди
Одрининг кўзига.*

Чексиз Ҳимолайлар чўккан эди Одрининг кўзига.

Оксанлар маъсум ётар эди Одрининг кўзларида.

Мен ҳам ўсмир чоғларим сиққан эдим бу кўзларга.

Бошдан-оёқ мужассам хуркак нигоҳ эди Одри Хепберн.

Мана сизга мансура – роман. Эҳ-ҳе, мана шу олти сатрда озмунча мазмун, тафсилот, тарих борми. Бу тафсилот-тарихлар бари ўзиники, ҳар бир қалбнинг ўз-ўзиники, ҳар бир хотиранинг ўз сураги, ўз ёндашуви, кўрими, муносабати. Бунга фақат ана шу олти сатргина туртки беряпти. Олти сатр бутун бир умрни хаёл кўзгусида жонлантиряпти. Фақат сеники, фақат ўзиники бўлган тафсилот-тарихларни жонлантиряпти бу олти сатр.

Мансура – романда Одрининг ўлими чексиз қайғуга солган титроқ қалбнинг яна бир неча ўн сатр гиряси бор, олтига билан тугаган эмас. Лекин улар энди кўпроқ, асосан Иброҳим Ғафурники, меники эмас. Мен ўлимига ҳар қанча қайғурсам-да, тирик ёруғ сурат бўлиб хаёлимда жилваланиб тураверади. Одри менга хотира, таассурот бисотимни очиб берган олти сатр етади. У ёғини ўзим тўлдириб оламан, тўлдирадиган тафсилотлар кам эмас... Фақат акадан яна бир сатрни сўраб оламан... сарлавҳа қилгани. Чунки бундан зўрроқ, ёмбироқ ташбеҳ-сарлавҳани мен тополмасам керак.

Одамзоднинг мунгига муҳр-оҳуларнинг кўзлари.

Шу ўринда фикр нишаби яна сарлавҳага тортиб, “Ҳаё – халоскор” деган маънавий оламимизга Иброҳим Ғафуров ибораси ўлароқ дарж этилган сўзлар қояланади.

Роман дейману қўшиққа ўхшайди бу Мансура. Балки қўшиқ-роман, гиря-роман дейиш керакмикан бу мансурани. Ва балки Иброҳим Ғафуров қалбидан отилган нидолар, видолар бари қўшиқдир..., унинг ўз қўшиқларидир?! Товуш тембрлари, диапазон зоҳиран қўшиқчиникига ўхшамагани учун у қўшиқ дея кадр топмаслиги мумкинлигидан бу сангдил издиҳомда, мансурани ўйлаб топдимикан...

Яқинда бангладешлик элчи-шоир Маъсуд Маннаннинг таклифи билан Тошкентда меҳмон бўлган Танвир Мукамал исмли кинорежиссёр билан танишдим ва унинг “Лоло” номли фильмини кўрдим. Қизик, Лоло исмли ўтган аср бошларида Бангладеш кишлоқларида яшаб ўтган хат-саводсиз дарвеш шоир ўз таълимот-тушунчаларини куйлаб айтган экан. Тинимсиз куйлаган – бори ҳаёт, турмуш қўшиқдан иборат. Шуниси қизикки, ҳар ким ўзини ифода этишнинг турфа йўллари топар экан...

Аксарият ўзини ифодалашга имкон қидирадиган истеъдодлар инсоният асрлар оша уларгача яратган усул, услуб, жанр, вазн, ўлчов, қонун-қоида ва ҳоказоларга мурожаат этади. Қолипларга мослашади. Лекин шундай саркаш кўнгил ва шуур одамлари борки, улар бошдан-оёқ яратгувчилардир. Ўз розларини фақат ўзлари кашф этган шаклларга мувофиқ ифода этадилар.

Иброҳим ака француз адиби Андре Морлонинг “руҳга шакл бериш” ҳақидаги фикрларидан муттасир бўлиб ёзган эдилар. Ўша биз назарда тутаётган яккаш саркашлар айнан руҳга шакл излаётган одамлар бўлса-чи?! Топгани бахтли, тополмагани, қуввати етса, тинимсиз изланишда. Шу маънода Иброҳим ака бахтли. Ютуғи, каму кўстини ҳам ўзи ҳаммадан яхшироқ билади. Инчунун, “Мансура” жанрини яратдим” деганда ишонмаслик мумкин эмас... Билфеъл аканинг “Персонализм” хусусидаги мана бу иқрори орий рост: “Ҳар бир одам ўз ҳаётида инқилоб қилсин. Ҳар бир кимса ўз ичида ҳам инқилоб ярасин.... Илоҳий инқилоб! У қалбимда! Турғунлик деви (дев бўлса ҳам – Ш.Р) енгилмас эмас”.

Мана Одри Хепберн хотирасидан палак олган ўйлар, ўйчиқлар. Буни эҳ-ҳе, не-не тафаккур силсилаларига улаб давом эттириш, эттиравериш мумкин. Ҳа, мана сизга роман...

– Э, бўйингдан ўргилай, Иброй ака! – деворинг келади волидаи азизага ўхшаб, гарчи “таъна аралаш кинояли нигоҳи” тушиши мумкинлигидан хавфсирасанг ҳам.

У Толстойдан уялади. Достоевскийдан, Жойсдан, Хеменгуэй, Айтматов, Маркес...дан уялади, хижолат қилади жўн ёзишдан, жўн фикрлашдан. Ва, албатта андиша қилади ҳазрат Навоийдан. Шу андишасики, уни Навоийга унсияти – яқинлашмоғи учун, “Фалакий кўламлар”га интилмоғи учун қалбига қўр, танига қувват, фикратига қудрат бағишлайди. Ва у шу андишаси билан бирор кун Толстой бобо унга жўнлиги учун хаёлан айтиб қолиши мумкин бўлган таъналардан асранади. Асраниб, муҳофазаси улғайиб, кўнглини мансура куйлашга сомеъ этади.

Мен дастлаб Тургеневнинг насрдаги шеърларини ўқиган эдим, кейин Миртемир, сўнг Ойбек, яна кейинроқ бир-икки Чўлпонда. Булар бари ҳиссий эпкинлар самараси, шеърга, ўлчам ва қатъий мезонларга сиғмаган, сиғишни истамаган саркаш туйғуларнинг юзага чиқиш усули эди. Назаримда, бу ҳол туйғулари чандон чаппар уриб турганда шоду хандон ва ёки тамоми шикаста кўнгилли ижод аҳлининг барчаси вақти-вақти билан мурожаат қилиб, гоҳ пинҳон тутадиган, гоҳ ошкор этадиган муваққат чизгиларига ўхшайди. Ўзим ҳам ёзганман, ёзаман шундай насрдаги шеърларни. Улар кўпинча ёндафтарларда, жавонларда, архивларда қолиб кетадиган ўта интим, тийиксиз ҳиссий эҳтиёж натижалари. Шунинг учун ҳам фикрловчи ошуфта аҳли қалам бари мансура ёзадигандек туюлади. Модомики, мансура фикр алангаси ёлқинлантирган ҳиссиётлар эпкинида туғилар экан, у ҳам тафаккур, ҳам ҳиссиётлар зурриёти, фарзанд эса ўсувчандир. У нимага мойил бўлса,

шу томонга қараб бўй чўзади, шаклу шамойил касб этади. Фикрга бўлса “... шунослик” (адабиётшунослик, санъатшунослик, адабий-бадий танқид...) йўлини тутати, ортиқ даража туйғуларда турғун туриб, шунга нойил эса бадий ижод (шеър, наср, драма ва ҳоказо)га жўяк солади. Ҳа, назаран, мансура шу икки илмий ва ижодий жараённинг ибтидоси, асоси, пойдевори. Кимлардир қай бир йўналишга тортиб кетади, кимлардир ҳар иккисинида бўлак-бўлак, мустақил юргизади. Кимлардир (булар жуда камчилик) ўша ибтидода мустаҳкам туриб қолади – худди Иброҳим Ғафуровдек.

Аслику у ҳам “...шунослик” дарёларида сузиб, адабий танқид, адабиётшунослик, таржимашунослик ороллари ни обдан кезинди, гоҳ-гоҳ яна сафарлар қилиб туради бу оролларга. Аммо бу ороллардаги муҳит, маром зерикарлироқ туюлади шекиллик, улар оромидан ором топмай, яна фикр, мушоҳада билан ҳиссиёт уйғунлигидаги эссеистикани кўнгил хоҳиши, ифода воситаси деб белгилайди. Энди унинг “Мангу латофат” (айниқса), “Паривашлар мажлиси” даги рисолалари ҳам бари бирликда эссеистика – бадиалар бўлиб жамланади. Қаранг, ўша китоблар тартибида жадид боболар адабиёти, матбуоти, Бехбудий, Фитрат, Эркин Воҳидов, Ғафур Ғулум, Саид Аҳмад, Абдулла Орипов, Озод Шарафиддинов, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Шайхзода, Зулфия, Усмон Носир, Одил Ёқубов, Асқад Мухтор, Максуд Қориев, Сайёр, Тоғай Мурод, Лазиз Қаюмов, Нуриддин Шукуров, Азим Суюн, Саъдулла Ҳаким ва бугуннинг ёш шоирларигача таҳлилга, мушоҳадага тортилган турли авлод қалам аҳли ҳақидаги рисола, мақола, тақриз, сўз, кириш сўз, сўнгсўз ва ҳоказо турли илмий-танқидий жанрдаги барча битиклар ҳеч муболағасиз, бари эссеистика намуналари. Уларнинг қаеридадир таҳлил, илмий мушоҳада, баҳс-мунозара каби “...шунослик” методлари кўриниб ё кучайиб кетса-да, барчаси бора-бора ҳиссиётлар зилолига қўшилиб, бадиа дарёсига сингиб кетади. Булар қатори рух, ҳаёт, ўлим, имон, эътиқод, тил, ирода, ахлоқ, ҳаё, матонат, жасорат, миллат, ватанпарварлик... каби алоҳида мақола, чиқишларга мавзу бўлган қатор маънавий категориялар ҳақидаги фалсафий ўйлар, тезислар, фикралар, муносабатлар... ҳам ўша дарёнинг балиқлари.

“Эътиқод ҳосиласи” номли Озод Шарафиддинов ҳақидаги эссесиди Иброҳим Ғафуров синчковлик-фаросат-хафсала хусусларида фикр юритиб, уларни туғма, эгиз, туғишган, бирлашган, туташган, чатишган хусусиятлар дейди. “Буларсиз адабиётчи йўқ, танқидчи, санъаткор йўқ. Вассалом”. Ана шу бири бирига эш уч фазилат мансура ва эсселарнинг уруғдони ва дояси. Агар синчковлик акада энг ривож топган индивидуал хусусият десам, битикларидан бохабар бирор кас фикримга шубҳа билдирмас. Фаросату ҳафсала борасида ҳам худди шундай. Ҳафсаласизликни кечириб бўлар, чунки бундан энг катта зиён кўргувчи сизнинг ўзингиз бўласиз, қилмаган ва бажаришга қувват ва фурсат топмаган, турли ботиний ва зоҳирий ваз-қарсонлар топиб, ўз-ўзини алдаб юрган ўзингиз бўласиз ҳафсаласиз одам. Аммо фаросат бобида уни одамнинг яккаш камчилигигина деб айтиб бўлмайди. Бефаросатлик бу нуқсон, иллат, қусур одамдаги. Одамлик шаънини не қадар ерга ургучи тубан, тақир бир ҳолат.

*Фаросатсиз нодонлардин қочмоқ керак.
Бефаросат, бефаҳм одам мисли эшиак.*

дейди донишманд халқ.

Хўш, синчилиги йўқ одам ҳаёт, тирикликнинг турфа кўринишларида не бир ҳаводисларни ажратиб, уларнинг моҳиятини излаб, ўрни, аҳамияти, керак нокераклигини билиб, билдириб биладими?! Табиатда неки яратик борбарининг ўрни, вазифаси бор. Ҳеч бир нарса оламу одамдан ташқарида эмас. Фақат синчковликкина бор нарсанинг борлиги, қай бир даражада кераклигини англатади. Уни ўша кераклик доираси-даражасини топиш фаҳму фаросатдан. Қўллаш, ишлатиш, амалиётга қўя билиш эса ҳафсаладан. Биринчи ва иккинчи хусусиятлар ижодкорда ҳаётий зарур бўлгани ҳолда учинчиси ҳаракатсиз туриши мумкин. Бу энди юзага чиқмаган имконият, потенциал. Ўзида Достоевский, Шопенгаурларни ўлдирган Ваня тоғанинг ёзгиришлари, йиғи-армонлари. Бу уч сифатнинг бир инсонда мужассамлиги бахти, омади, тақдир қилгани. Бироқ бу фазилатлар боридан бўлиқроқ, бўртиброқ кўринса-чи, ортиқроқ фаолликда намоён бўлса-чи. Бу энди улуғлик, ўзгалардан, бир кўп инсонлардан ўзгачароқ, қатору сафлардан бўйчанроқ кўриниш бўлса керак. Бундайларни ҳарбийда қатор бошига қўйиб, белги олинади. Маҳалла-кўйчиликда ҳамиша олдинга ўтқазиб, сафнинг савлати, эътибор-иззатини белгилашади. Илмда, ижодда агар шундай олим, адиб, санъаткор бўлса, у зотни табаррук ва улуғ санаб, устоз ва пир дея этагидан тутишади. Бугун неча-неча маънавиятга ёндош мардум Иброҳим акани устозу пир мақомида билиб, суҳбатларига интилади, этакларини тутиб, бу табаррук инсонга эргашади.

Агар инсонни синчковлик безаса, бахтиёр этса мисоли Иброҳим Ғафуров, фаҳму фаросат фазилатмаоб қилса, намунаси Иброҳим Ғафур, ҳафсала туфайли ўз ҳаётида инқилоб қилса, турғунлик девини енгса, Иброҳим Ғафур. Ана шу илоҳий бахтдан ибратланиб юрганлар муродига етсин, албатта.

Турли давра, учрашувларда иқтибос келтириб айтиб юраман – “Аргументы и факты” газетасининг 2016 йилги сонларидан бирида машҳур кинорежиссёр Павел Лунгин “Стыда больше нет” дея афсус-надомат билан интервью берибди. Ҳа, у энди ҳаётда, дунёда уят бўлмайди, шарму ҳаё туйғуси йитиб кетди, энди буларнинг бари пулга сотиладиган товарга айланди, энди шарму ҳаё бу шоу-бизнес деганидир дейди.

Бизнинг Иброҳим ака буни роппа-роса 10 йил олдин кўра билиб, бутун бир китобининг сарлавҳасига чиқарган эди – “Ҳаё – халоскор” – “Шарқ” НМАК, Тошкент, 2006 йил.

Бу билан қаноатланмай, икки йилдан сўнг “Мангу латофат”ида яна бонг уриб “Ахлоқни соғиниш. Ҳаё – халоскор” деб чикди. “Адаб - одамийликнинг ўзаги. Балки одамийликнинг бари бошдан охир адабдан иборат. Адабнинг илиги эса – ҳаё. Илик қуриган ерда ҳаё бўлмайди. Ҳаёни ор-номус, ҳамият, орият, шаън, уят сингари тушунчалар қаторига қўямиз... Уят жуда қадимдан келаётган туркий ўзбакий сўз ва тушунча. У ёпиш, паналаш маъноларини англатади... Уят туркийча, ҳаё – арабийча, шарм – форсийча келиб чиқишга эга. Руслар бу тушунчаларни “стыд”, “срам” сўзлари билан ифодалашади.

Ҳа, ана-рус кинорежиссёри айтган “стыд” – ҳаё жамиятда, одамларда йўқола бориб, товарга айрибошланган экан, демак, уни асраш чоралари кўрилмоғи зарур. Дарахтки танасида кесилган ва очилиб қолган жойини ёпиб қобиқ қопларкан, нега одамзод яланғочликдан асраниш эвини қилмайди?! Ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган энг оддий, ҳамиша кўз олдимиздаги ҳақиқатни эслатади Иброҳим Ғафур: “Яланғочни ер ҳам қабул қилмайди”. Дарҳақиқат, на насроний, на буддавий, на исломий эътиқодларда майитни яланғоч ҳолда дафн этиш йўқ.

Ҳа, ҳаё – халоскор. Фақат тананинг яланғочлануви, авратнинг очилиб қолиши эмас, фикру ўй, сўз-муносабат, мулоқот-мусохабаларнинг яланғоч кўринишлари – бу ҳам беҳаёлик-ку. Биз гоҳо қадим водий миллий маданий қадриятларидан келадиган аскияни уятсизроқ жанр, деймиз. Аммо шу уятсиз аталгувчи айтишув-диалогларда қанча парда, ишорат тасавури билан англанадиган қанча фасоҳатли завқ-шавқ бор. Ҳатто сўзиники шу қадар пардалаган мардум нега энди ҳар не унсурдан пардани кўтаряпти. Ҳаёсизларча ялтоқланыпти, беҳаёларча мақтаняпти, уятсизларча куляпти, шармандаларча тана ўйинлари билан ҳирсу ҳарисликни оддий ҳолга айлантиряпти.

Бола эканмиз, раҳматлик бувимнинг бўйинларида пайдо бўлган нуктадек кизил сўгални кўрсатиб – нима деб сўрабман. “Ўғил бола бунақа нарсаларни сўрамайди”, дея танбех эшитдим. Шу-шу ёшинг ўта бошлаб, қўлу томоқ, бўйинларингда ўз-ўзидан пайдо бўлиб қоладиган ҳолу сўгалларни энди ўзимизда кўриб, булар ҳар қандай тананинг ўз таманнолари, вужуд-тери кимёларининг не бир зуҳури эканини англаб, шугинага ҳам дакки олганимиз учун ҳаё пардаси оналаримиз, момоларимизда шунчалар бўлган экан-да, деб қўямиз. Иброҳим ака мавзу очаётган ҳаё-ку глобал дунёнинг хавотир-ташвишлари. Бора-бора Лут қавми ё Содом, Гоморра шаҳарларини қўпган қиёматлардан огоҳлантириш хушёрлиги.

Ўзи-ку аканинг мансура, эсселари бу унинг ҳайратлари ичра оҳлари, андухлари, армонлари, ошкор айтилмаган аламлари, дардлари ҳам. Озод домла ҳақидаги “Эътиқод ҳосиласи”да ёзади: “Таржима мақолаларни Озод Шарафиддинов адабий-танқидий, ижтимоий, инсоний эътиқодининг сар мевалари, деб қарамоқ керак. Ўзи шундай ҳам. Озод ака ўзи ёзолмаган, айтолмаган (турли сабабларга кўра) фикрларини шу таржималар орқали ўқувчисига етказди. Зеро, биз учун озодлик ва маънавиятга хизмат қиладиган ҳар бир нарсга қадрлидир.”

Асли Иброҳим Ғафуров ҳам закий мутафаккир, хушёр нигоҳ ва сира бефарқ бўлмайдиган инсон ўлароқ кўнғил розларию норозилиқларини, ёқмаган, ёқтирмагани номарғуб сўз, китоб, одам, авом, қилиқ, қийтиқларни яланғоч танқид қатларига қайд қилмай, мансуралар, эсселарнинг не бир оҳанг мисраларига жо этади. Фаҳму фаросати бор одам бу ишора, истехзо, эссеистик киноя ва фасих кесатиқларда неқадар ништар пардаланганини аниқ сезиб биледи. Ва, албатта, Иброҳим аканинг хунукни чиройли қилиб, бадномга мажоз топиб, бадбинга оройиш кўзгу тутиб, билиб-билиб, архаик аталувчи сўз бисотидан аниқ ифодалар танлаб муносабат билдиришига тан беради.

*Мана шулар
менинг ватандошларим
бошқасини қайдан оламан
уй солишини севишар
тўй қилишса, қувишар
аза келса, туришар
вазминликни суйишар –
мана шулар –
менинг ватандошларим
бошқасини қайдан оламан.
Офтобликка аста чиқишар
жаҳон билан секин сўрашар*

*эхтиёти унга ярашар
мана шулар – менинг ватандошларим
бошқасини қайдан оламан...
жиқ бўлиб кетдим фикр чопқинларида*

ёки мана бу сатрларга жо бўлган кўхна сўзлар ташигувчи оҳангни тинглаб,
мажозини чақиб кўринг-а:

*Нисоланар сўзлар –
Бағримга бош қўяр қатор бўлишиб –
аёлга ўхшаб қолар сўзлар –
қора қуш ёмғирида ивиган, бўртган, тиниқ тортган
аёл шундай бўлар.
Қонган аёлдан гўзал аёл бўлмас –
мен шундай қонё сўзларни қучаман – ўпаман,
эркалаб – эркалаб етаклайман
Сўзларнинг кўксидан тизилиб отилар сўтлар
мен ичолмайман
лек
бола каби
сўзлар олдида ожизман.
Қора қушлар ўтишар
қуюн тортишиб,
нисоланар сўзлар қузги бодринг каби
кўм-кўк, қарсилдоқ – мен уларни бағримга босаман
муқаддас нима бор шундай сўздан ортиқроқ.*

Мансураларни Иброҳим ака менинг романларим, деганини эслатиб эдик. Юқорироқда фикр билан туйғуларнинг турфа ва ажиб муштараклигида туғилиб, сўнг шохлаб кетадиган илмий ва ижодий жараённинг ибтидоси дедик. Агар адабиёт ва замон нисбатида бугунги шитобдаги глобал жараёнларни бор шошқину тошқини билан кўрадиган бўлсак, мансуралар айнан роман ва айни чоғда ибтидо ҳам, интиҳо ҳам бўлиб қолади. Шу билан бирга, улар Иброҳим Ғафуров зако ва фасоҳат сайёрасининг ноёб яратиклари ва мухташам обидалари бўлиб ҳам кўп ҳассос кўнгилларда машғалалар ёқади. Бадиий сўзнинг тилсим дунёсига не-не авлодларни чорлайверади.

Устоз ўзбекчага ошуфталик билан ўгиргани “Зардўшт таваллоси”нинг ижодкори Нитшени ниҳоятда суяди. Унга турли муносабат билан бот-бот мурожаат этади. Модомики, Нитше “образ яратиш санъатини рақс” деб билган экан, Иброҳим Ғафуров мансуралар, эсселар, таржималар, ёниқ сўзлар воситасида образ яратишнинг ҳаддини эгаллаб, тимсол уммонининг ғаввоси ўлароқ шаън ва шуҳрат топди, табаррук ёш ва одамийликнинг қутлуғ мартабаларига етишди. Яна устознинг ўзи “Инсонийлик рисоласи”да “Яшаш бу санъат” деб ёзган эди. Демак, у образ яратиш санъатини яшаш санъатининг меҳварига айлантириб, ажиб самовий кенгликлар ичра рақс этишда бардавомдир.

Фақат ҳавасланиш мумкин бундай умргузаронликка.

Шухрат РИЗАЕВ

Ҳасан АМИНОВ

ХАЛҚ ҚАЛБИНИНГ КЎЗГУСИ

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгач, халқимизга муносиб ҳаётни таъмин этишга қаратилган “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш”дек муҳим ғоя илгари сурилди. Маълумки, бундай ҳаётни бозор қонунларисиз, демократик тамойилларсиз қуриб бўлмайди. Бу борада тарихан тараққий этган мамлакатларда самарали ҳаётгий механизмлар ишлаб чиқилган. Бирок, ҳар бир жамият, давлат ўз ҳудудида демократик меъёрларни, унинг барча тамойилларини эълон қилмасин, фуқаролар мазкур тамойилларни ўз ҳаётига татбиқ қилмаса, уни фаолиятининг мезонига айлантормаса, улар инсонга тўлалигича хизмат қила олмайди.

Улкан маданий йўқотишларга бой бўлган, турли ижтимоий-иқтисодий системаларнинг ҳалокатли мусобақасини бошдан кечирган инсоният янги асрда бозор муносабатлари ва демократик кадриятларга асосланган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини қуришни ўз тараққиётининг асосий парадигмаси деб эътироф этмоқда. Мазкур ҳолат инсоният ўзини, ўз тақдирини ўзи белгилашини англаб етганининг, маданий-маърифий тараққиётгина унинг бугуни ва эртасининг мазмунини ташкил этишини тан олганининг натижасидир.

Шунинг учун бугунги кунда дунё ҳамжамияти демократиянинг келажаги, унинг ҳаётгийлигини ўзини-ўзи бошқариш мусасалари фаолиятини самарали ташкил қилишда деб қарамоқда. “Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари” деб номланувчи стратегик тамойил асосида ривожланиб бораётган мамлакатимизда бу йўлда қатор ислохотлар амалга оширилиб, уларнинг ҳуқуқий асоси яратилди. Ушбу муассасалар зиммасига бугун кўпгина вазифалар юкланган, зеро, фуқароларнинг ўз тақдирига бефарқ бўлмаслиги ёки ўзини-ўзи назорат қилиши айнан шу муассасалар доирасида амалга ошади.

Фуқаролик маданиятини юксалтиришда таълим бекиёс ўрин тутди. Бугунги кунда ҳам олдимизга қўйган асосий мақсад – фуқаролик жамиятини барпо этиш ва уни такомиллаштириш учун Миллий дастурда кўзда тутилган билимли, онгли, тафаккури озод, замонавий дунёқарашли, миллий ва умуминсоний кадриятларга содиқ инсонларни тарбиялашга янада муҳим эътибор қаратиш ва бу масалалар таълим ислохотларининг бош вазифаси деб қабул қилиб, уни амалга оширишдан иборат.

Бирок бугунги маданий жараёнларнинг глобаллашуви, дунёнинг тезлик билан ўзгариб бораётган мафкуравий манзараси, ўз таъсирига олишни

¹ Ҳасан Аминов – Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси.

кўзлаган турли ахборот ва ғоялар хуружи бугун ҳар қандай оммавий қирғин қуруллар кучидан-да каттароқ куч билан ёшларни ўз таъсирига олмоқдаки, бу борада Ўзбекистон каби дунё харитасидан ўзининг муносиб ўрнини топиб бораётган мустақил давлатлар ўз аҳолиси, жумладан, ёшларида қатъий фуқаролик позициясини, турли ёт ғояларга қарши мустаҳкам иммунитетни шакллантиришдек улкан вазифаларни кўймоқда. Бу борада Республикаимизнинг ҳар бир соҳасида олиб борилаётган ишлар таҳсинга сазовор. Бироқ бугун ўзини-ўзи бошқариш муассасаларининг роли ва ўрни ниҳоятда муҳим бўлса-да, бу борада ечилиши лозим бўлган муаммолар ҳам мавжуд.

Инсониятнинг бутун тарихи, унинг ижтимоий-маданий тараққиёти жараёнини воқеликни бадиий инъикос эттирувчи соҳа – санъатсиз тасаввур этиб бўлмайди. Санъат бугунги кунда кишилик жамиятининг барча қатлами, унинг бутун турмуш тарзига кириб борган дейиш мумкин. Шундай экан, илм-фан тараққиёти кескин ривожланган ҳозирги мураккаб ва зиддиятли қатъий фуқаролик позициясини кенг ёшлар қатламида шакллантириш ва уларда мустаҳкам иммунитет ҳосил қилишдаги энг кучли воситалардан бири ҳам айнан санъатдир. Санъатга ахлоқийлик руҳида ёндашув, инсоннинг маънавий-руҳий жиҳатдан такомиллашувига энг таъсирчан ва энг самарали восита сифатида унинг имкониятларидан фойдаланиш ҳар қандай жамият учун эҳтиёжга айланди.

Тасвирий санъат маънавий ҳаётда содир бўлаётган ҳар қандай ўзгаришларга муносабат билдиради, давр маънавий муҳитининг ҳамма томонларини ўзида ифода этади, шаклланаётган ижтимоий тафаккурни акс эттиради. Ана шу жиҳати билан у одамлар қалби ва онгига таъсир этади, маълум даражада уни ўзгартириш, такомиллаштириш имкониятига эга бўлади. Унинг ана шу имкониятларидан унумли фойдаланиш бевосита тасвирий санъатни тушуниш, англаш, шу асосда фалсафий тафаккурни такомиллаштириш, инсон эстетик дидини, бадиий савиясини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Тасвирий санъат ўзининг эстетик хислатларига ва эстетик мақомига эга бўлиб, унинг айрим турлари ва жанрлари инсон руҳиятининг ва кечинмаларининг турфа оламларини ифода этади. Унинг мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, амалий санъат ва бошқа тур ҳамда жанрларида яратилган намуналардаги ифодавий воситалар орқали инсон қалбига таъсир этилади.

Тасвирий санъат фазовий-тасаввурий ҳолат бўлиб, у воқеликни айна таассуротлар орқали ифода этади, уларда тасвирланаётган ҳодиса, илгари сурилаётган ғоя ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бу бевосита ҳис-туйғу, қалб кечинмалари орқали инсон оламини забт этади, натижада маълум воқеа ёки бир лаҳзалик ҳолатни тасвирлаш орқали ҳаракатдаги дунё ва ривожланишдаги ҳаётнинг бутун мураккаблиги, зиддиятлари, қарама-қаршиликларини акс эттириб, ёшларни ғоявий-маънавий тарбиялашга кучли таъсир кўрсатади. Натижада фазовий-тасаввурий тасвир реал воқеликка, конкрет ҳаёт жараёнига таъсир этувчи воситага айланади. Зеро, тасвирий санъат бугунги одамнинг ана шу сифат ва фазилатларини шакллантиради. Демак, тасвирий санъат инсон такомилнинг муҳим омили сифатида тобора катта аҳамият касб этмоқда.

Санъатда нафосатни, гўзалликни, инсон қалбининг энг нозик туйғуларини такомиллаштирадиган қудратли хусусиятлар мавжуд.

Айниқса бугунги мураккаб ва зиддиятли бир шароитда, кишиларнинг воқеликни вербал эмас, кўпроқ визуал англаш, ўзлаштириш омилларининг таъсири ошиб бораётган бир шароитда миллий ғояга асосланган, миллий ўзликни англаш, дунёда муносиб ўринга эга бўлиш мақсади билан куруллантиришга қаратилган, ёшларни чуқур ўйлашга, фикрлашга, фалсафий тафаккурини такомиллаштиришни кўзда тутувчи миллий тарбияни келажак авлодлар онги ва қалбига сингдиришда энг таъсирчан омиллардан бири – бу тасвирий санъатдир.

Тасвирий санъатнинг бекиёс кучидан, унинг интеллектуал ва хиссий-эмоционал имкониятларидан ўзини-ўзи бошқариш институти фаолияти самарадорлигини оширишда унумли фойдаланиш механизмлари сифатида куйидаги йўналишдаги ишларни амалга ошириш лозим.

Ёшларни, айниқса, улар уюшмаган қисмининг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш мақсадида ҳар бир маҳаллада ижодий тўғараклар ташкил этиш, “Санъат – шахс маънавиятини бойитиш ва юксалтириш омили” мавзуси доирасида ёзувчилар, шоирлар, санъаткорлар, рассомлар, адабиётшунос олимларни маҳаллаларга таклиф этиш ва улар иштирокидаги учрашув ҳамда давра суҳбатларини ташкил этиш ҳамда республиканинг чекка ҳудудларида халқ рассомлари, халқ усталари билан болалар, ёшлар ва уларнинг ота-оналари учун “Бунёдкор халқим билан мулоқот – ижодим илҳоми” мавзуида мастер-класслар ва ижодий учрашувлар ташкил этиш ўзининг ижобий самарасини беради.

Кейинги бир йил давомида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг маданият ва санъат соҳасини ривожлантиришга қаратилган бир қатор фармон ва қарорлари қабул қилинди. Жумладан, “Маданият ва санъат ташкилотлари, ижодий уюшмалар ва оммавий ахборот воситалари фаолиятини янада ривожлантириш, соҳа ходимлари меҳнатини рағбатлантириш бўйича қўшимча шароитлар яратишга доир чора-тадбирлар тўғрисида”, “Ўзбекистон Бадий Академияси фаолиятини ривожлантириш ва янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари ва ушбу қарорда белгилаб берилган “Ўзбекистон Бадий академияси фаолиятини ривожлантириш ва янада такомиллаштириш” бўйича 2017-2021 йилларга мўлжалланган чора-тадбирлар дастури, шунингдек, Юртбошимизнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашуви соҳага алоҳида эътибор қаратилаётганини кўрсатмоқда.

Жаъфар ХОЛМУМИНОВ

НИТШЕНИНГ ШАРҚОНА ТУШЛАРИ

(Нитише, Зардушт, Румий иқлими)

I

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги фикрий ва мафкуравий муҳоҷасалар тарихи анча чигал масала. У узок ўтмишга, биз биладиган ва тасаввур қила оладиган тарихдан Искандар Мақдуний замонларига, ундан-да олдинроқ Ахамонийларнинг Қадимги Юнонистонга қилган музаффарона юришлари даврига бориб тақалади.¹ Қадимги эронликларнинг Қадимги Юнондан нима олганлиги (табiiйки, моддий бойлик назарда тутилмаяпти) номаълум, аммо Искандар Мақдунийнинг Эрон ва Туронзаминга лашкар тортиб, неча юз йиллик аламининг хуморидан чиққанлигидан ташқари, ўша даврларда инсоният маънавий хазинасининг энг ноёб дуру гавҳари бўлмиш “Авесто”ни кўриб, азбаройи ҳасад ва рашкидан унинг барча асл нусхаларини ёкиб юбориб, бир-икки нусхасини Юнонистонга жўнатганлиги аниқ. Шундай экан, қандай қилиб Қадимги Юнон, у орқали бутун Ғарб олами “Авесто” таъмини татиб кўрмаган, деймиз? Агар Европа Уйғониш даврининг биринчи босқичи XIV асрда Италияда бошланган бўлса, нега ундан неча юз йил олдин – IX–XII асрлардаги Мусулмон шарқининг биринчи Уйғониш даври (ана шу масалада ҳам бир оз ноаниқлик мавжуд: биринчидан, бу Уйғониш аслида VIII асрдан бошланади, чунки ислом тарихидаги фикрий уйғониш ва кўтарилиш аслини олганда ана шу асрдан бошланган. Ислом таълимоти доирасидаги фалсафий мактаблар – муътазилия, ашъария, мотуридия каби калом фалсафаси (ислом теологияси), тасаввуф таълимоти ва ирфон фалсафаси (ислом теософияси) айнан ана шу даврда вужудга келган. Иккинчидан, бу уйғониш бутун Шарқ халқлари ва мамлакатларига эмас, балки фақат Мусулмон Шарқигагина мансуб бўлган) буюк кўтарилиш ва юксалиш даврининг илк босқичи сифатида ҳеч кимнинг хаёлига келмайди? Шарқ доимо Ғарбдан олганларини эътироф этиб келган. Буни Форобий ва Ибн Синонинг фалсафий рисоаларидан ҳам, Ибн Рушднинг Арасту асарларига ёзган шарҳларидан ҳам билса бўлади. Аммо негадир Ғарб олами иложи борича буни яширишга, четлаб ўтишга, билмаганга олишга ҳаракат қилиб келади. Ғарб, ҳа-ҳа демасанг, ҳатто тасаввуф таълимотининг илдизларини ҳам Қадимги Юнон фалсафаси, айниқса,

* Жаъфар Холмўминов – фалсафа фанлари номзоди.

¹ Болқон ярим оролида жойлашган ва 5 та оролни (Керакира, Лефкас, Кефалиния, Итака, Закин-тос) ўз ичига олган Иония шаҳарлари (Юнонистон) милoddан аввалги 546 йили форслар томонидан забт этилган (*изоҳлар таржимонники*).

неоплатонизмга ва христианлик этикодида олиб бориб тақашга интилади. Чунки, сир эмас, тасаввуф таълимотининг сир-синоатлари, ундаги юксак рухий-маънавий уруж, ақл-идроқларни ўзига мафтун ва махлиё этадиган фалсафа юз йиллардан буён жаҳон аҳлини ҳайратга солиб келмоқда. Ҳолбуки, ушбу мангуликка дахлдор таълимотнинг ислом тафаккурининг Хизр чашмасидан балкиб чиққанлиги ҳеч кимга сир эмас. Шундай экан унга “Ота”, “Она” ва “Бола” қидиришнинг ҳеч қандай ҳожати йўқ.

II

XIII асрнинг 30 йиллари бошларида папа Григорий IX томонидан эълон қилинган бир қанча хужжатлар асосида марказлашган папа инквизицияси (“инквизиция” – “қидирув”) таъсис этилди. Кўп ўтмай, Иннокентий IV томонидан 1252 йилда эълон қилинган булла “Ad extirpanda” инквизицияга расмий ва ташкилий мақом берди. Ушбу мақомга биноан инквизиция тергов-ви жараёнида айбланувчиларни қийноққа солишга расман рухсат берилди. Бу даврга келиб Мусулмон Шарқи мўғул босқинига учради: Шарқ тамад-дунининг қуёши салкам икки юз йил мобайнида – то Амир Темур қудрат ва салтанат тепасига келгунга қадар – зулм, истибдод ва жаҳолат булутлари ортида қолиб кетди. Темурийлар салтанати Мусулмон Шарқининг катта-гина бир қисмида янги Уйғониш даврини бошлаб берди. Шарқ қайтадан эркин нафас ола бошлади: сиёсий куч-қудратга, марказлашган давлатга, ўзига хос бошқарув тизимига эга бўлди; халқ мўғул зулми ва истибдодидан қутулди, ўз эрки ва инсоний ҳақ-ҳуқуқига эга бўлди; инсоф, адолат, иймон, дин, этикод каби тушунчалар яна диллардан тилларга кўчди; маърифат, маъно ва маънавият ўз ҳомийлари ва мухлисларини топа бошлади; илм-фан, адабиёт, санъат, маданият ривож топди; халқнинг иқтисодий аҳволи олдинги даврга нисбатан анча яхшиланди ва натижада, одамлар шеър ўқийдиган, ундан лаззат оладиган даражага етдилар; энг муҳими, фалсафий тафаккур қуёши яна нур тарата бошлади: файласуфлар, мутасаввифлар, орифлар, тарихчилар, адабиётшунослар яна инсониятни ҳайратга солгувчи асарлар яратишга киришдилар. Шарқнинг иккинчи Уйғониш фасли Ғарбнинг биринчи Уйғониш даврига уланиб кетди...

Аммо афсуски, бу саодатли давр узокка чўзилмади: темурий шахзодалар ўртасидаги ўзаро низо ва нифоқлар Улуғ Амир Темур асос солган Буюк салтанатни инкироз ва таназзулга учратди. Яна тафаккур қуёши бота бошлади, илм-фан, санъат, адабиёт ва фалсафа машъаллари сўнди...

Ана шундай бир вазиятда Шарқ Уйғониш даврининг инерцияси Ғарбни мунаввар эта бошлади: бу бир пайтлар Шарқда бошланиб, ўзининг юксак даражаларига етган Уйғонишнинг мантиқий давоми эди. Ғарб шоир-ёзувчилари ва файласуфлари бир томондан Арасту метафизикаси ва Афлотун идеализмига, иккинчи томондан Форобий, Ибн Сино ва Ибн Рушд фалсафий меросига, шунигдек, бир томондан христиан динининг асослари, патристика, апологетика ва схоластика каби илоҳиётшунослик мактабларига, иккинчи томондан ислом динининг ҳаётбахш ғоялари, ислом рационал тафаккури – калом фалсафаси ва ислом иррационал тафаккури – тасаввуф таълимоти ва ирфон фалсафасига мурожаат эта бошладилар.

Натижада, Ғарбда зоҳиран қараганда ғарбона, аммо ботинан қараганда шарқона адабиёт ва фалсафа вужудга келди. Устоз Нажмиддин Комилов нигоҳлари билан қараганда, “Ибн Сино ва Ибн Рушд фикрларини Данте уларнинг лотин тилига ўгирилган асарларидан ўқиб ўрганган. Шунингдек, шоир ихлос қўйган ғарблик мутафаккирлар – “ҳамма нарсадан хабардор” Улуғ Алберт, Рожер Бэкон, Сигерий Брабантий, Жилбер де ля Порре, Гвидо Квалканти Шарқ файласуфларининг муҳиблари эдилар” (Н.Комилов. *Тафаккур қарвонлари*, 1999).

Мусулмон Шарқи таассуб, бидъат ва хурофот ботқоғига ботди. Ғарб эса тараққиётга юз тутди, Шарқни бўйсиндириш, беҳисоб бойликларига эғалик қилиш пайига тушди. Ғарб инсонни моддийнинг чиркин чангалларида лаззатланишни истади. Бойлик, моддий ҳаёт, катта сармоя ва дунёга эғалик қилиш илинжи Ғарб инсонининг хис-туйғуларини манфаатлар балчиғига ботирди, руҳиятини нафс ва фаҳш чирклари булғади. Одамсимон машиналар ёки машиналашган одамлар олами кўкка бўй чўзган буржлар, баланд ва ҳашаматли иморатлар, товусдай товланиб турадиган машиналар билан бирга воқеликка айланди. Аммо инсон руҳияти паканалашиб, майдалашиб кетди, хис-туйғу чўкқилари, тафаккур буржлари дарз кетиб, қулай бошлади. Қадриятлар, инсон кадр-қиймати маъносизлик манзилида макон топди. Ана шунда яна фалсафа ёрдамга келди: ирода фалсафаси, ҳаёт фалсафаси, инсон фалсафаси, экзистенциализм (мавжудлик; Хайдеггер фалсафасида инсон ички борлиғининг моҳияти) фалсафаси, қадриятлар фалсафаси... бўлиб. Инсониятни тафаккурсизликдан лаззатланиш вабосидан кутказиш мақсадида... Аммо Исосини йўқотган, моддиончиликка муккасидан кетган Ғарбни ҳеч қандай бир неқбин фалсафа ҳайқириғи орқага қайтара олмади: Дарвиннинг биологик, Фрейднинг психоаналитик таълимотлари Ғарбни маймунлар, бўрилар ва вамперлар билан қариндошликка ундади. Яхши “изм”лар ҳам, ёмон “изм”лар ҳам кўпайиб кетди. Аввалига марксизм, сўнг нацизм, ундан сўнг фашизм ана шундай ноинсоний таълимотларнинг маҳсулоти бўлиб майдонга чиқди. Бу вабо инквизиция балосидан ҳам мудҳишроқ бўлиб чиқди. Ғарбда тафаккур қуёши ботиб бўлган эди. Тафаккур қилиш, мулоҳаза юритиш, оддий инсоний муносабатларга риоя қилишдан мосуво дунё яратилди... Хантингтоннинг “Ғарб қуёшининг сўниши”, Патрик Бюкененнинг “Европа ўлими” номли асарларида ҳам ана шу аччиқ ҳақиқатлар ҳақида фикр юритилади...

III

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги фикрий баҳслар ҳақида устоз Нажмиддин Комилов ўз асарлари, тадқиқот ва кузатишларида диққатга молик фикрларни билдириб ўтганлар. Жумладан, у кишининг “Шарқ халқлари маданиятига паст назар билан қараш адабиётшуносларгина эмас, балки европалик файласуфлар, тарихчилар орасида ҳам бирмунча кенг тарқалгандир”, “В.Жирмунский XII-XIII асрларда Андалусияда араб тилидан ўгирилган таржималарнинг Европа маданияти учун аҳамиятини қисқача қайд этсада, испан олимлари Менендес Пидал ҳамда Анис Паласиоснинг Шарқ шеърини трубадурлар лирикасига таъсир этди, деган фикрларини шубҳа

остига олади” каби мулоҳазалари ушбу можароларнинг яқин ўтмишда ҳам, ҳозирги пайтда ҳам давом этиб келаётганини тасдиқлайди. Н.Комилов ушбу ноҳолис қарашларнинг асоссиз эканлигини, Ғарб Шарқдан уларнинг ўзи ўйлагандан ҳам кўпроқ нарса олганлигини, шу билан бирга, Шарқ ҳам Ғарбдан нималарнидир ўрганганлигини исботлаб берадилар. Бу ҳақда фақат шуни қўшимча қилиш мумкинки, Ғарб – рационал тафаккур – ақлиёт ва реализм рамзи бўлса, Шарқ – иррационализм – ҳиссиёт ва романтизм тимсоли. Бир инсоннинг вужудида ақл билан ҳиссиёт мужассамлашгани каби бу кўҳна дунё ҳам ушбу икки унсурсиз мавжуд бўлолмайди. Демак, Шарқ билан Ғарб аслида ушбу икки жараёндан таркиб топган ягона бир вужуд экан. Униси буниси билан, буниси униси билан яхлитлашадиган, мукаммаллашадиган ягона вужуд. Кун тунсиз маъноси-ни йўқотади, қиш бўлмаса, баҳор ҳам оддий бир фаслга айланиб қолади. Инсоният ҳам фақат ақлиётга таяниб, ёки мунтазам ҳиссиётга берилиб яшай олмайди. Хайриятки, Европада ҳам Шарқни эътироф этган, унинг мафтункор ва жозибали дунёсига кўнгил қўйган соғлом фикрли инсонлар олдин ҳам бўлган, ҳозирда ҳам бор. Данте, Гёте, Байрон, Ч.Диккенс, М.Арнолд, С.Моэм, Т.С.Элиот, М.Лермонтов, С.Есенин, Л.Арагон каби улуғ шоир ва ёзувчилар, Г.Этге, А.Арберри, Э.Фицжералд, И.М. Катарский, А.А.Фет, Н.Г.Чернишевский, М.Л.Михайлов, В.А.Жуковский, Н.Конрад, И.Ю.Крачковский, Е.Э.Бертельс, И.Брагинский, Ж.Сартон, Ж.Томсон, В.Бартолд, И.А.Орбели каби бир қатор европалик йирик таржимон ва олимлар Шарқнинг бой ва қадимий тарихи, маданияти, тамаддуни, адабиёти ва санъатига юксак баҳо бердилар, унинг тарғиботчилари ва муҳибларига айландилар. Ушбу рўйхатни Гегел ва Бэкон каби бир қатор европалик буюк файласуфларнинг номи билан ҳам давом эттириш, тўлдириш мумкин. Улуғ олмон мутафаккири Фридрих Нитше (1844-1900) эса ҳам файласуф сифатида, ҳам шоир ва ёзувчи сифатида ана шу силсилада алоҳида ўрин тутди.

IV

Ғарб мутафаккирлари сир-синоатларга бой ва афсонавий Шарқдан хашиша узоқ ўтмишда қолиб кетган инсоний ўзликни, сохта ва риёкорона илтифотлардан, ҳар қандай ғараз ва моддий манфаатдорликдан холи бўлган оддий инсоний муносабатларни, айниқса, самимият ва муҳаббатни излаганлар.

Ўтган асрда яшаб ижод этган машҳур инглиз ёзувчиси Сомерсет Моэм (1874-1965) Шарқий ва Жанубий Осиёнинг Ҳиндистон, Сингапур, Бирма, Хитой, Малайзия ва Индонезия каби гўзал ҳамда афсонавий мамлакатлари бўйлаб турли-туман саргузаштлар ва таҳликали вазиятларга бой сайру саёҳатларга чиқиб, шундай деган экан: “Цивилизациялашган жамиятда шахснинг индивидуаллиги йўқолиб кетади, чунки одам ҳар қадамда ўнлаб қонун-қоидаларга, тартиб-интизомга бўйсунушига мажбур. Маданият юзимизни беркитадиган ниқобга айланади. Бу ердагилар эса жамиятга мослашиш учун юзига ниқоб тақмасди. Улардаги индивидуаллик аниқ кўринарди” (*С.Моэм. Ёмғир. Ҳикоялар. Инглиз тилидан А.Отабоев таржимаси, 2014.*). Осиё ўлкаларида бўлиб, Шарқ халқлари турмуш тарзини

Ғарб мамлакатлари маданияти билан таққослар экан, Моэм Европадаги катта шаҳарларда яшайдиган одамларни қопга тўлдирилган тошларга ўхшатади. Бир-бирига ишқаланаверган тошларнинг ҳаммаси бир хил силлиқ ҳолатга келиб қолади. Таити, Бирма, Индонезия каби тамаддундан узоқ мамлакатларда яшаётганларда эса шу “қирралар” силлиқланиб, йўқолиб кетмайди. Уларнинг характерида инсон табиатига хос хусусиятлар анча яққол кўринади”. Кейинчалик, ўзининг Европадаги ҳаёти қанчалик қизиқарли туюлмасин, дўст-ёрлар, улфатлар ва гўзал аёллар даврасида қанчалик роҳат-фароғат ва айш-ишратда ўтаётгандек кўринмасин, аслида анча чегараланган ва зерикарли бўлганини мардонавор эътироф этган адиб, “Шарқ тематикасига мурожаат қиларкан, Ғарб босиб ўтган барча йўллардан холи одамлар ҳаётини акс эттиришга киришади ва жавобни, ҳақиқатни аж-набийлар тажрибасидан излайди. Адиб ҳикояларида Шарқ дунёқарашининг янгилиги европалик одам характеридаги анъанавийликка қарши қўйилади. Таити, Самоа, Бирма ёки Ҳиндистонга келиб қолган Моэмнинг ғарблик пер-сонажлари бу мамлакатлардаги маданиятга мослашишга қийналишади. Адиб бунини Ғарб ва Шарқнинг бир-биридан узоқлашиб, икки хил дунёга айланиб қолгани билан изоҳлайди. Адиб ҳикояларидаги кўпчилик қаҳрамонлар бу номаълум мамлакатларда қолиб кетади. “Бу ерга келгунимча менда кўнгиш борлигини билмаган эканман”, – дейди улардан бири”. Моэмдан ўттиз йил олдин оламга келган ва ундан олдинроқ оламдан кўз юмган Фридрих Нитше “Зардушт таваллоси”да биринчилардан бўлиб Шарқ факторини ўртага таш-лайди. Бу асар орқали у шарқлашган Ғарб мутафаккири сифатида тафаккур майдонига келади: унда у Зардушт билан суҳбат қуради, уни ўзида, ўзини эса унинг сиймосида кўради. Унинг тасавуридаги Зардушт реал ҳаётдан, инсоният оламини ўраб олган табиатдан, борлиқдан айро эмас, балки унинг ажралмас бир бўлаги, таркибий бир қисми, борлиқнинг чексиз-чегарасиз, таг-туби номаълум денгизига шўнғиб, унда эркин суза олган, тубидан ҳикмат жавоҳирларини қўлга кирита олган Аъло одамдир.

V

Буюк немис экзистенциалист ёзувчиси ва файласуфи Фридрих Нитше “Зардушт таваллоси”да Телба образи билан алғов-далғов тушлар кўраётган Ғарбнинг XX аср инсонини бедорликка, ҳушёрликка даъват этди; тафаккурсизликнинг лойқа дарёсида хас-хашакдек шиддат билан оқиб кетаётган оломонга имдод қўлини чўзган, кибр-ҳаво, нафс ва зўравонлик зулматлари қоплаган Ғарб осмонини кўҳна Шарқ куёши – донишманд Зардушт та-факкури билан чароғон этмоқчи бўлди. Шу сабаб ноанъанавий фикрлари билан кўзбўямачи, зоҳирпараст анъаначиларнинг айшини бузган Мансур Ҳаллож, Ибн Сино, Ибн ал-Арабий, Айнулқуззот, Насимий, Машраб, Бруно, Коперник... каби тафаккур осмонининг қуёшларидек ботишга маҳкум этилди. У ўзининг “Ғожианинг мусиқа руҳидан туғилиши”, “Инсонга хос, ҳаддан ташқари инсонга хос”, “Йўловчи ва унинг сояси”, “Қувноқ билимлар”, “Зардушт таваллоси”, “Аччиқ ҳикмат”, “Яхшилик ва ёмонликнинг нариги тарафида”, “Ахлоқнинг келиб чиқиши”, “Санамлар-нинг оқшоми”, “ЕССЕ НОМО” ва “Дажжол” (Антихрист) каби асарлари

билан аввал Европани, кейинчалик Осиёни ҳайратга солди. Аммо яна бир мулоҳаза: Шарқда Мансур Ҳаллож, Айнулқуззот, Умар Хайём, Насимий ва Машрабга бўлган муносабат ўта зиддиятли бўлиб келганидек, Ғарбда Нитшега бўлган муносабат доимо айқаш-уйқаш, телба-тескари бўлиб келгани ҳам сир эмас. Жумладан, абсурд ва исёнкор одам фалсафасини олдинга сурган XX аср машҳур француз экзистенциалисти ва файласуфи Албер Камю (1913-1960) “Исёнкор одам” асари устида ишлаш жараёнида шундай деган эди: “Европанинг ёвуз даҳолари номини олган файласуфлар бор, уларни Гегел, Маркс ва Нитше дейишади... Биз уларнинг Европасида, улар яратган Европада яшайпмиз”. Камю “Немис дўстимга мактуб”ни эълон қилгач, Томас Маннга ўхшаган кўпгина интеллектуалист ёзувчилар Нитшенинг гўзал афоризмларини баҳолашга ва уни ёқлашга киришадилар. Камюнинг Нитшега бўлган салбий муносабати кейинчалик ижобий томонга ўзгаради ва у ўзининг машҳур асарларидан бири – “Сизиф ҳақида асотир”ини маълум даражада Нитше қарашлари таъсири остида яратади. Агар Нитше инсониятга йўқолиб кетган “абдий қайтиш” ҳақидаги миф – асотирни таклиф этган бўлса, Камю “Сизиф ҳақидаги асотир”да ўзликни тасдиқлаш ҳақидаги мифни ўртага ташлайди.

Фридрих Нитше “Зардушт тавалло”сида “ўзини инсоният имкониятлари чегарасидан ташқарига чиққан онгни ўзида мужассамлаштирган Зардушт билан тенглаштирган”. У инсоният ва ҳаётга душман бўлган нарсалар, кимсаларни йўқ қилишга, йўққа чиқаришга тайёр турувчи, нажоткор, қудратли, матонатли, фидокор инсон идеали – Аъло инсон тимсолини яратишга интилади. Мусулмон Шарқда Комил Инсон тимсолини яратган мутафаккирлар – Ибн ал-Арабий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Азизиддин Насафий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Бедил... сингари. “Қаранг, – деб ёзади Нитше, – мен сизларга аъло одам ҳақида таълимот беражакман”.

Аъло одам заминнинг мазмуни. Сизнинг иродангиз айтсин “Майли, аъло одам заминнинг мазмуни бўлсин!” (*Ф.Нитше. Зардушт таваллоси. Рус тилидан И.Ғафуров таржимаси, 2007*). Нитшенинг Аъло Одами – кайҳоний одам. Унда биз ҳам “Авесто”да улуғланган Инсон, ҳам тасаввуф алломалари – Мансур Ҳаллож, Боязид Бистомий, Айнулқуззот Ҳамадоний, Ибн ал-Арабий, Фаридиддин Аттор ва Румий тасаввур этган Комил Инсон тимсолини кўрамиз. Олий Инсоннинг зардуштийлик ва ислом фалсафий тафаккуридаги тимсолларининг бир-бирига қоришиб кетган ҳолатини мушоҳада этамиз.

Сиёсатшунос ва жамиятшунос олим Нарзулла Жўраев Зардушт ва Нитше ўртасидаги алоқадорлик ҳақида фикр юритар экан, “асар услубида Зардушт билан Нитшенинг тенглиги яққол кўзга ташланади. Дарҳақиқат, муаллиф илоҳий шахс билан ўзини тенг кўяди, ўзаро мулоқотда бўлади, кўп ҳолларда Зардушт номидан гапиради, Зардушт ғояларини ўзининг қалб кечинмалари билан синтезлаштиради. Гарчи, улар туғилган макон турли минтақаларда жойлашган, жуда улкан, маҳобатли тарихий давр уларни ажратиб турган бўлса-да (улар яшаган давр қарийб уч минг йиллик масофа билан фарқланади), қарашлар уйғунлиги фавқулодда ҳодиса сифатида, айни пайтда ўта табиий ҳолатда юзага келади. Бу шу даражада табиий, шу даражада мусаффо ва гўзалки, уни бир-биридан ажратишга интилиш ёки

бир-биридан айро ҳолда тушуниш жиддий хатоликка олиб келади. Асарда муаллиф Зардушт билан замондошдай, яқин дўстдай ёнма-ён туриб гаплашади. Ўзининг ғояларини тўғридан-тўғри Зардушт орқали тушунтиришга ҳаракат қилади ва бунга ўта табиийлик билан эришади”, – деган ҳаққоний хулосага келади (Н.Жўраев. *Тахайюл, тасаввур, тафаккур*, 2015). Муаллиф Нитше тафаккурини таҳлил қилар экан, унинг “баён услубида, фикрни ифодалаш шаклида Европалик донишмандлар услубидан кўра кескин ва ёрқин ўзига хослик бор”, – дейди ва буни қуйидагича изоҳлайди: “Биринчидан, у ҳар қандай оғир, залворли фикрни, ақлни остин-устун қилиб юборадиган гапни жўшқин ҳиссиёт ва қайноқ эҳтирос билан йўғрилган ҳолда баён этади. Иккинчидан, у бевосита ва тўғридан-тўғри Шарқ феноменига мурожаат қилапти, унинг оламида яшайпти. Ўзини ўзи танлаган, ихлос қўйган Зардушт тимсолида кўрмоқда. Шунинг учун Нитшенинг услуби “Авесто” матнларининг услубига жуда ўхшайди, яқин туради. Нитшега “Авесто”нинг таъсири шу даражада кучли бўлганки, ҳатто фикрни баён этиш услублари ҳам бир-бирига ўхшаш”.

VI

Нитшенинг “Худо ўлди”, деган машҳур ибораси бор. “Нитше “Худо ўлди” иборасини биринчи марта “Зардушт таваллоси”ни ёзмасидан олдин, 1882 йили нашр этилган “Қувноқ билимлар” асарида қўллаган. Унда шундай келтирилади: *“Куппа-кундуз кун чироқ ёқиб, бозормайдонда тентираганча: “Худони қидиряпман! Худо қаерда?” – дея тинимсиз қичқирган телба ҳақида эшитганмисиз? – Унинг атрофида тўпланганларнинг кўпи даҳрийлар бўлиб, телбани майна қилишарди. Худони йўқотиб қўйдингми? – сўради улардан бири. Худо ёш боладай бўлса, адашиб қолгандир-да, – сўз қотди бошқаси. Балки беркиниб олгандир? Ёки биздан кўрқяптимикиан? Сувга тушиб, чўкиб кетган бўлса-чи? Ё кўчиб кетдимикан? – усти-устига шарақлаб қулишарди. Шу пайт телба тўпланганлар орасига отилиб кирди-да, кўзини чақчайтириб ҳаммасига бир-бир қарай бошлади. “Худо қани? – ҳайқирди у. – Биласизларми, сизларга нима демоқчиман! Биз Уни ўлдирдик – сиз ва мен! Биз унинг қотилимиз!”*

Илк ўрта асрлар Мусулмон Шарқида Мансур Ҳалложнинг ислом оламини ларзага келтирган “Анал-Ҳақ” деган ҳайқирғини эслатадиган ушбу таъбир ҳам ўз навбатида ноанъанавий, қулоққа эриш туюладиган, иймон-этикод аҳли учун куфрдан ўзга нарса эмас эди. Юз йилдан буён Ғарб ва Шарқда анчагина мунозараларга сабаб бўлиб келаётган, “Қувноқ билимлар” асарининг “Телба” номли 125-қисмида келтирилган ушбу таъбир ўзбек олими – Нарзулла Жўраев томонидан ҳам ўзига хос талқинини топади: “Бу билан Нитше, биринчидан, инсоният ҳали баркамол эмас, у ҳали тарбияга эҳтиёж сезмоқда. Одамларда Эътикод, Иймон, Адолат, Ҳақиқат туйғулари заиф. Аксинча, разолат, қабоҳат, мунофиқлик ва эътиқодсизлик инсон қонида кўпирмоқда, демоқчи. Иккинчидан, телба воқеаси Нитше фалсафасидаги Олий одам тушунчасининг ўзига хос, бетакрор ифодаси. Бу ғоятда оғир, изтиробли руҳий ҳолат. Кишини чуқур ўйлашга, фикрлашга даъват этадиган, инсон ҳақидаги тасаввурларни остин-устун қиладиган, қалбингни ларзага

солиб, хиссий бўҳронлар ва руҳий тўфонлар уйғотадиган драматизм. Балки фожеадир! “Худо ўлди!” дейишнинг ўзи қанчалар оғир. Бирок, Худо билан бандаси, Олий хилқат билан инсоният ўртасидаги масофа одамларнинг чекланган дунёқарашни, мураккаб феъл-атвори, сушт эътиқоди, нотўқис ахлоқий ва маънавий даражаси туфайли анча узоқлашиб кетмаяптимики?”

Тасаввур қилинг: “Худо ўлди!” дейишнинг ўзи даҳриёна сўз. Аммо бу сўзни айтаётган Телбанинг ёнида ундан-да даҳрийроқ кимсалар Худони масхаралаб туришипти. Нитше бу билан нима демоқчи? У даҳрий бир файласуфми? Муаллиф бир жойда буни инкор этади ва бизнингча ҳам шундай бўлиши керак: “Умуман олганда, телба қандай одам? У Нитше тасаввурида ростдан ҳам ақли заиф одамми? Балки бундай эмасдир. Чунки у ҳайратомуз даражада, тасаввурга сиғмайдиган ҳолатда Олий ҳақиқатни излапти, жамиятдан, атрофдаги одамлардан нафратланаяпти. Уларнинг Олий ҳақиқатдан узоқлашаётганидан дарғазаб. Уни йўқотиб, аниқроғи, унутиб қўйган кишилик оламининг бедаволигидан изтироб чекапти” (Н.Жўраев. *Тахайюл, тасаввур, тафаккур*, 2015). Юқоридаги талқинга қараганда, бу ерда Телба – хушёр ақл ва бедор қалб тимсоли. Аслида, унинг атрофидаги одамлар – ҳақиқий телбалар, ҳақиқий даҳрийлар. Бу билан Телба, яъни Нитшенинг Аъло Одами айтмоқчи: инсоният ўлди, инсонийлик ўлди! Ўлган инсониятда Худо бўладими? Ахир Худонинг мавжудлигини англайдиган, тасдиқлайдиган мавжудот ҳам инсон-ку! Қалби, онг-шуури, тафаккури ўлиб бўлган инсонда, албатта, Худо ҳам мавжуд бўлмайди-да!

VII

Фридрих Нитшенинг Телбаси “Худо ўлди!”, деб бонг уради, нафс, шаҳват, мол-дунё, кибр-ҳаво, тафаккурсизлик, онгсизлик, жаҳолат, зўравонлик ботқоғига ботган, инсоний қиёфасини йўқотиб бўлган кимсаларни тўғри йўлга солмоқчи, уларни инсоф-диёнатга чақирмоқчи бўлади ва шунда зулмат қоплаган бу муҳитда “*Куппа-кундуз куни чироқ ёқиб фурсати келмадими?*”, деб ҳайқиради. Нитше ўзининг “Худо ўлди!” деган ибораси билан қайсидир маънода Мансур Ҳалложнинг “Мен Худоман!” деган таъбирига яқинлашса, “*Куппа-кундуз куни чироқ ёқиб, бозормайдонда тентираганча: “Худони қидиряпман! Худо қаерда?”*” деган сўзлари билан Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Девони Кабир”даги мана бу сўзларини бир оз ўзгартирилган шаклда такрорлаётгандек:

*Дий шайх бо чароғ ҳамегаит гирди шаҳр,
К-аз деву дад малуламу инсонам орзуст*

Яъни: *У куни шайх чироқ кўтариб, шаҳарни айланар экан дейди: “Девлар ва инс-жиснлардан бездим, бир инсонни кўриш орзусидаман”*. Албатта, бу баҳсли ҳолат. Бу фикр Шарқ мутафаккирларидан олинган бўлиши ёки Нитшенинг ўз мулоҳазаси бўлиши ҳам мумкин. Аммо шунинг ўзи Ғарб ва Шарқ олами аслида бир-бирига бегона эмаслиги, қачонлардир ягона бир вужуд бўлганлигига мисол бўлолади. Энг муҳими, “кундузи чироқ ёқмоқчи бўлаётган” инсон – Нитшенинг “Телба”си, яъни ўша Аъло одам

Ғарбда тафаккур куёшининг ботиб бораётгани, фалсафа машъалининг сўниб бораётганини бутун вужуди билан англаган, идрок этган ва бундан қаттиқ изтироб ва даҳшатга тушган одам. Бу одам бугунги даврда – глобаллашувнинг ҳеч қандай қудратли куч олдини ололмайдиган цунамилари, тўфонлари, зилзилалари дунёни ларзага солаётган даврда ҳам огоҳлик бонгини уриб юрибди...

Нитшенинг Телбаси – исёнкор одам. Унинг исёни – фалсафий исён, тафаккур ғалаёни, ўз-ўзини рад этаётиб, ўзлигини тасдиқлаётган ақл эгасининг исёни. Албер Камю “Исёнкор одам”ни шундай таърифлайди: “Исёнкор одам” дегани нимани англатади? Бу – “йўқ!” дейдиган одамдир. Аммо у инкор этаётиб, бу одам ўзининг биринчи ҳаракатидаёқ “ҳа!” дейдиган одам эканлигини ҳам рад этолмайди”. Нитшенинг девонаси аслини олганда буюк бир файласуф тимсолидир. Нитше ўзининг “Фалсафа, маърифат ва ҳақиқат” номли асарида файласуф сиймосига хилма-хил чизгилар чизади. Жумладан, шундай ёзади: “Файласуф – замон чархини тўхтатадиган тор-моздир. Файласуфлар буюк бир хавф-хатар юзага келган даврларда зоҳир бўладилар. Замон чархи ўта катта суръатлар билан айланаётган бир паллада улар санъат билан бирга асотирнинг ичидаги бўш жойга қадам қўядилар. Лекин ўлар ўз даврларига қараганда анчагина олдинроқдадирлар”.

Фридрих Нитшенинг мастонавор, девонасифат, исёнкор ва ғалаёнли руҳияси Шарқ мутафаккирларининг кўпчилигида бот-бот учрайдиган ҳолат бўлган. Бунга Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Умар Хайём, Айнулқуззот Ҳамадоний, Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румий, Насимий, Машраб каби буюк мутафаккирларнинг ҳаётини мисол келтириш кифоя. Бу ҳолатни тасаввуф аҳли юмшатиш ва зоҳирпараст шариатчилардан жон сақлаш мақсадида “шатҳиёт”, яъни, илоҳий жазба, кучли руҳий ғалаён ва беҳудлик ҳолатида ихтиёрсиз равишда айтилган, шунинг учун ҳам узрли бўлган сўзлар, деб изоҳлаганлар. Масалан, Боязид Бистомийнинг “Субҳани, субҳани, маъзам шаъни”, яъни, “Улуғланганман, улуғланганман, менинг шаъним улуғдир” деган машҳур сўзлари ана шундай “шатҳиёт”лардан биридир.

VIII

Мавлоно Жалолиддин Румий фалсафани унчалик хуш кўрмаган. Унинг ўзи бунга “Маснавийи маънавий”да ҳам, “Девони кабир”да ҳам таъкидлаб ўтган. Аммо қандай фалсафани? Мана буниси муҳимроқ. У Мутлақ Вужуднинг борлиқдаги жилвасини мушоҳада этолмайдиган, илоҳий ишқ жазбасидан холи, Инсоннинг гўзал ва айни пайтда зиддиятларга тўла ботин олаmidан беҳабар, сўқир, ҳис-ҳаракатсиз, ишқ-муҳаббатсиз, Гёте айтганидек, қуруқ алжираш-валжирашлардан иборат бўлган, олам ва одам моҳиятини англашга ожиз фалсафани рад этади. Шунинг учун бўлса керак, у ҳам Нитшенинг Телбасига ўхшаб, ожиз, нотавон, ҳиссиз-ҳаракатсиз оломон дастидан фарёд чекади:

*3-ин халқи нуришкочати гирён шудам малул,
Он ҳою ҳўю наъраи мастонам орзуст.
Гўётарам зи булбул, аммо зи рашки ом,
Муҳр аст бар даҳонаму афғонам орзуст.*

Яъни: *Бу йиғлоқи, фақат шиқоят қилишдан бошқа нарсани билмайдиган бу халқдан дилгир бўлдим. Мастларнинг наъраю фарёдларини эшитишни хоҳлайман. Булбулдан ҳам яхшироқ сайрайман, аммо омманинг раишу ҳасаиддан озгимга муҳр урганман ва фарёд этишни (овозимни чиқаришни) орзу қиламан.*

Нитшенинг “Зардушт таваллоси” аслида Зардуштнинг эмас, балки Нитшенинг таваллолари, ўз-ўзига нисбатан исёнлари, бир умр унинг ичини кемириб юрган кўнгил ғалаёнлари ва дарду ҳасратларидир. Бу дарду ҳасратлар ичида ҳаёт ва ўлим баҳси алоҳида ўрин тутди. Нитше ҳам Румий сингари лаззатбахш лаҳзаларга асир бўлмасликни, алдоқчи зоҳирий гўзалликларга гирифтор бўлмасликни тавсия этади: “Агарда сиз ҳаётга кўпроқ ишонганингизда эди, унда сиз лаҳзаларга ўзингизни камроқ бағишлаган бўлардингиз... Ҳар томондан ўлимни тарғиб қилувчиларнинг саслари эшитилмоқда; ер ҳам ўлимни тарғиб қилиши керак бўлганлар билан тўлди”.

Тасаввуф таълимотида ва айниқса, Румий ижодида нафсга қарши курашиш масаласи қайта-қайта ўртага ташланади. Нитше ҳам нафсга берилмай яшашни олий бахт деб атайди: “Мен учун энг олий бахт шундаки, – дейди ўзига ўзи сизнинг кўп ёлғончига чиққан руҳингиз, – ҳаётга тили осилган итдай эмас, балки ҳирсу ҳавога берилмай қарашдир”. Ҳаёт ҳақида фикр юритар экан, Нитше ирода фалсафасига ҳам алоҳида эътибор қаратади. Унинг назарида, ҳаёт ва ирода тушунчалари уйғун нарса, чунки бири мавжуд бўлган жойда иккинчиси ҳам мавжуд бўлиши лозим: “Фақат ҳаёт бор ердагина ирода ҳам бор; лекин бу ҳаётга ирода эмас, бироқ – сенга шундай ўргатганман – бу ҳукм суриш иродасидир! Ҳаётнинг ўзидан кўра ундан юқорида яшаш кўпроқ қадрланади”.

Инсоният тафаккури асосан учта фалсафий билиш усули – мантиқ ёки мантикий фикрлаш, диалектика ёки диалектик тафаккур, трансценденция ёки интуитив билим билан чегараланган. Фалсафий тафаккур тарихида “гарчи мантиқ ва диалектика ҳам зарур бўлса-да, улар куйи поғона вазифасини бажаради холос, юқори поғонани эса трансценденция эгаллайди. Трансценденция – файласуфнинг ғоят юксак фикрлаш салоҳиятидан далолат бўлиб, у барчага ҳам насиб этавермайди. Ҳатто Арастудек мутафаккирда ҳам мантиқ ва диалектика кучли бўлса-да, интуиция борлиги кузатилмаган” (*Кўёшни тўсиб қўйманг! Файласуф олима Ш.Қаҳҳорова билан сўхбат. “Тафаккур” журнали, 2015/4.*). Румий ботин сир-асрорининг қошифи, ҳис-ҳаяжонлар океанининг ғаввосидир. Унинг назарида “ботиний туйғулар зоҳирий сезгилардан кучлироқдир. Зоҳирий сезгилар йўлини тўсиш мумкин, лекин ботиний туйғулар йўлини тўсиш имконсиздир”. У беқарор ва беором руҳ тилидан сўйлайди. Ушбу доимий безовта ва бесаранжом руҳият унинг барча баҳс мавзуларида ўз аксини топган. Айниқса, ҳаёт ва ўлим баҳсида.

Румий тафаккури инсон руҳиятининг диалектикасини очиб берадиган тафаккурдир. У “Маснавийи маънавий”да ҳам, “Девони қабири Шамс”да ҳам ана шу диалектикани тасвирлаб беради: *Ҳосили умрам се сухан беш нест / Хом будам, пухта шудам, сўхтам. Яъни: Умримнинг самараси ушбу учта сўздан ўзга нарса эмас: хом эдим, пишидим, куйдим.*

Румий назарида ҳаёт ва ўлим деган тушунчалар ўртасида ҳеч қандай чегара йўқ. Аксинча, ўлим ҳам ҳаётнинг давоми саналади. Четдан қараганда

бу икки нарса икки мустақил ва бир-бирига зид ҳолатларга ўхшаб кетади. Аслини олганда улар битта ҳолатнинг турлича манзараларидир. Улар измаиз, ҳеч қандай узилишсиз, бир-бири билан алоқадорликда содир бўладиган ҳодисалардир:

*Жанозаам чу бубиний, мағў фироқ, фироқ,
Маро висолу мулоқот он замон бошад.
Маро ба гўр сунурдий, мағў видоъ, видоъ,
Ки гўр пардаи жамъияти жинон бошад.*

Яъни: *Агар жанозамни кўрсанг, жудолик деб ўйламагин. Ўша замон (ҳолат)да мен учун висол ва мулоқот онлари юз беради. Мени қабрга қўйганда алвидо демагин, чунки қабр жаннат аҳлининг пардасидир.*

Румий ўлимни маъшукани кутиб олгандек катта қувонч билан қаршилаб олишни талқин этади. Жумладан, “Маснавийи маънавий” да дорга осилаётган Мансур Ҳаллож айтган сўзларни келтиради: *Уқтулуни, уқтулуни, ё сиқот / Инна фий қатли ҳаётан фий ҳаёт.* Яъни: *Ўлдиришлар, ўлдиришлар. Менинг ўлимим (қатлим)да ҳаёт ичра ҳаёт мавжуд.*

Зотан, бу ҳолат унинг назарида руҳнинг қайта туғилишидир. Шу нуқтаи назардан қараганда, Румий ўртага ташлаган ҳаёт ва ўлим баҳсини Ғарб абсурд фалсафасидаги “ўлим мантиқсиз ҳаётдан қутулишнинг ягона йўлидир” тушунчаси билан тенглаштириб бўлмайди. Абсурд фалсафасидаги ўлим – бу нуқта дегани. Бошқача айтганда, ҳаётнинг ўзи абсурд – маъносиз ва мантиқсиз нарса, шундай экан унинг давоми ҳам мантиқсизликдан ўзга нарса эмас. Албер Камюнинг назарида Инсон табиатдан, Коинотдан узилган мавжудот. Коинот эса жонсиз, мавҳум нарса. У ҳеч қачон Инсонни тушунмайди, Инсон ҳам у билан боғлиқ эмас. Натижада, Инсон яккаланиб, ёлғизланиб қолади ва ҳаёт унинг учун аянчли, зерикарли манзарага айланади. Лекин Инсон зарурат ва мажбурият юзасидан ана шу бемаъни ҳаётни яшаб ўтиши шарт. Шу ўринда Мавлоно Румийнинг “Маснавийи маънавий”сидаги Садри жаҳон вакили билан Камюнинг “Бегона”сидаги Мерсо образларини таққослаш кифоя. “Бегона” асарининг бош қаҳрамони – Мерсо “жамият билан ички алоқаларини узиб, инстинктларга итоат қилиб яшайди. У деярли ғайришуурий ҳолда одам ўлдирди” (*А. Саидов. Альбер Камю – Ғарбнинг виждони / А. Камю. Бегона, 2016*). Садри жаҳон вакили эса тухматга учраб, Бухородан қочиб кетади ва бир муддат яшириниб юради, аммо охир-оқибат ишқ савдоси (Бухорога ва Садри жаҳонга бўлган муҳаббат, садоқат) бошидан ошиб, уни яна Бухорога қайтиб келишга ундайди. Дўстлари уни Бухорода муқаррар ўлим (шоҳнинг жазоси) кутаётганини, у ерга қайтиб бормасликни маслаҳат беришади. Аммо вакил оқибат нима бўлишини била туриб, ўз ихтиёри билан Бухорога қайтади ва ўлимни бўйнига олади. Мерсо эса ҳаётда фақат ўзи учун яшайди. Бошқача айтганда, у европача индивидуализм ва эгоизмнинг типик вакили. У Садри Бухоронинг вакилидан фарқли ўлароқ, ҳеч кимни севмайди, на бирон яқин инсонини, на она ватанини. Ҳатто онаси вафот этганда қабр устида унга таклиф этилган қаҳва ва сигаретни ҳам рад этмайди, бамайлихотир қаҳвасини ичиб, сигаретини чекади. Унинг одамларга бўлган меҳр-муҳаббати аллақачон сўниб бўлган. Ноҳақ тухматга учраган Садри

жаҳон вакили эса бутунлай унинг акси: у Садри жаҳонни, Бухорони жондидилдан яхши кўради, уларсиз яшашни ўлим, улар бағрида ўлишни эса ҳаёт деб билади. Ҳатто севган ва идеал деб билганлари унга қилинган тухматни чин деб билган бўлсалар-да, у барибир уларни яхши кўраверади ва бунинг учун афсусланмайди ҳам. Садри жаҳон вакили қалб одами, у оламга қалб кўзи билан қарайди, қалб кўзи билан идрок этади. Тухмат ўз ишини қилиб бўлган, вакил ўзини оқлашга ожиз. Ҳукм эса қатъий: у қатл этилиши керак! Энг қизиғи, вакил ўзини оқлашга ҳаракат ҳам қилмайди. Унинг фақат биргина муддаоиси бор: бир бор бўлса-да, хожаси – Садри жаҳонни ва ватани – Бухорони кўриш! Вакил Садри жаҳонни ва Бухорони кўриш учун бир пайтлар уни қочишга ундаган кўрқув хиссини енгиб, бошини баланд кўтарганча Бухорога кириб келади. Унинг учун жондан азиз кишиси олдида ўлиш – ҳаётнинг айнаи ўзи. Аммо Мерсо бутунлай ёлғизланиб қолган, у ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам кераксиз киши. Ҳаёт унинг учун бутунлай бемаъни ва мантиқсиз нарсага айланиб бўлган. У ҳиссиз, жонсиз машинага ўхшайди, қаёққа бориш ёки нимага бориб урилишнинг фарқи бўлмаган машинага. Фақат ўлимгина уни ана шундай маъносизлик ва абсурддан қутқариши мумкин. Унинг учун ягона йўл – пуч ва маъносиз ҳаётга туман ва бўшлиқ билан қопланган ўлим билан яқун яшаш. Лекин у орзу қилаётган ўлим Румий назарда тутган ҳаётнинг абадий ва чексиз давоми эмас, балки унинг мутлақ чегараси, ниҳоясидир.

Нитшенинг ҳаёт ва ўлим ҳақидаги қарашлари Камюникидан нафақат кескин фарқ қилади, ҳатто аксинча, Мусулмон Шарқининг ўзига хос “экзистенциализм”и – тасаввуф таълимоти ғояларига ўхшаб ҳам кетади: “...Сизнинг эзгулигинизнинг қондаси шундай бўлсин: “Сен ўз-ўзингни ўлдиришинг керак! Сен ўзингни ўзингдан ўзирлашинг керак!”. Тасаввуф улуғлари, жумладан, Румий нигоҳида инсон то ўзлиги – ўзининг “Мен”идан воз кечмаса, Ёрга – Мутлақ Ҳақиқатга етишолмайди. Бир ошиқ, – дейди Румий, – ҳар куни Дажла дарёсини кечиб ўтиб, сохилнинг нариги томонида ўз Ёрининг висолига етарди. Кунлардан бир куни дарёнинг қоқ ўртасига етар экан, баногоҳ Ёрнинг юзидаги доғ эсига келади ва ғарқ бўлади. Румийдаги Садри жаҳон вакилининг ватанини соғиниб, ўз ўлимини бўйнига олган ҳолда Бухорога қайтиб келиши ҳам, ошиқнинг девонасифат Дажла дарёсини кечиб Ёр васлига етиши ҳам таслим ва фано даражасининг олий намунаси эди. Аммо кимнинг кўнглида Ёрнинг ниҳоясиз камоли ва жамолига нисбатан заррача бўлса-да, шак-шубҳа ўйғонса, албатта ўша ошиққа ўхшаб мақсад соҳилига етолмайди.

Нитше ҳам Румий ва бошқа Шарқ мутафаккирлари каби одамларга ҳаётни севишни маслиҳат беради: “Сизнинг ҳаётга муҳаббатингиз, сизнинг энг олий умидингизга муҳаббат бўлмай – ҳаёт ҳақидаги энг олий фикрингиз мана шу олий умидингиз бўлмай”.

IX

Ойнинг ярми қоронғи бўлса, ярми ёруғ, дейди донишманд халқимиз. Инсон зоти борки, ана шу ёруғлик, нур ва эзгуликка қараб интилади, унинг иссиқ нафасини туйишни истайди. Нафақат инсон зоти, балки оламдаги

барча мавжудотнинг пировард мақсади ёруғликка эришишдир. Тасаввур қилинг, тошни ёриб ўсиб чиққан нозиккина гиёҳ ёки гулни ҳам аслида ана шу ёруғлик ва нурга бўлган кучли иштиёқ ва муҳаббат ўзига чорлаган. Инсониятни доимо оғир ва қайғули дамларда сабр-тоқат қилишга, эртанги яхши кунга умид боғлаб яшашга хидоят этиб келган ушбу ҳикмат замирида чуқур фалсафий тафаккур ётади. Буни қалбининг туб-тубида ҳис этган, тафаккурининг чиғириғидан ўтказиб, чуқур англаб етган, идрок этган киши ҳеч қачон ҳаётдан, жамиятдан нолиб ўтмайди. Бундай инсоннинг қалби ҳеч қачон қаримайди ҳам, аксинча, унинг ҳаётга бўлган интиҳосиз муҳаббатидан балқиб чиққан нурдан ойдинлашган, чирой олган чеҳраси олам ва одамни мунаввар этади, инсониятни нур ва нурониятга, эртанги ёруғ кунлар умиди билан яшашга даъват этади.

Нур ва ёруғликка интилиш – халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган, ментеллитетимиз атрибутларидан бирига айланган ғоядир. Узоқ ўтмишда яшаган аждодларимиз ёруғлик, қуёш, нур ва рўшнолик шайдоси бўлганлар. Уларнинг бу ҳақдаги қарашлари Наврўз фалсафаси ва зардуштийлик таълимотида ҳам, мифологик адабиётимиз, халқ эртаклари ва дostonларида ҳам, минг йиллик мумтоз адабиётимиз, жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида ҳам, ҳатто, бизнинг кундалик ҳаётимиз ва тафаккур тарзимизда ҳам энг гўзал шаклларда ўз аксини топган. Нега деганда, сув ҳаёт манбаи бўлгани каби ёруғлик ҳам ҳаёт манбаи саналади. Чунки инсон ҳеч қачон умрининг охиригача зулм ва зулматда, жаҳл ва жаҳолатда яшай олмайди. Нафақат инсон, балки оламдаги бор мавжудот ана шу илоҳий нур фазидан, ёруғлик неъматидан баҳраманд бўлолмас экан, ўз мавжудлигини йўқотиши тайин...

Француз экзистенциализмининг йирик намояндаларидан бири Жан-Поль Сартрнинг “Инсон эркинликка маҳкум этилган”, деган машҳур иборасини эслайлик. Бу фикр, албатта, асосли, аммо чуқурроқ мулоҳаза қилинса, ҳар қандай эркин инсон ҳам ўтмиш, бугун ва келажак ҳақидаги ўй-фикрлар, ҳаётий муаммолар, кундалик турмушдаги икир-чикирлар, ташвишлар ва охир-оқибат, ўзининг ички кечинмалари, ҳис-туйғулари, юрак тугёнларидан қочиб қутулолмайди. Инсоний суврат ва сийрат эгаси бўлган ҳар қандай зот, у ким бўлишидан қатъи назар, ана шу фикр-хаёллар ва ички кечинмалар гирдобида яшайди, бир лаҳза бўлса-да, тафаккур, ички кечинмалар ва ҳис-туйғулардан холи бўлолмайди. Шундай экан, инсон тафаккур қилиш ва ўзининг ички кечинмалари билан яшашга маҳкум этилган зот бўлиб чиқмайдими?

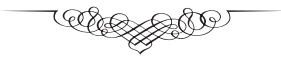
...Бир куни тулки узумзорлар ичидан ўтаётиб, етилиб, ғарқ пишган ва қуёшнинг заррин нурларидан ялт-ялт товланиб турган бир бош энг катта узум тагида тўхтаб қолибди. Узумни узиб оламан деб, сакрабди, сакрабди, аммо мақсадига етолмабди. Шунда бечора тулки ҳафсаласи пир бўлиб, “Пуфф, сассиқ узум экан-ми?!”, деганича йўлида давом этган экан... Қиссадан ҳисса шуки, тарихда инсон феноменининг меҳвари, субстанцияси – руҳият ва тафаккур оламининг бепоён узумзорларидан узум узиб олмоқчи бўлиб, муродига етолмаган ва “Пуфф, сафсата экан-ку!” – деб чиқиб кетган кишилар ҳам кам бўлмаган. Буни ожизларнинг – мол-дунё ва мансабу шуҳрат учун борини сотишга тайёр одамларнинг заиф ва нотавон акли доирасига сиғмаган, ғайритабиий ва ғайриоддий уфқларда тафаккур

суриб ўтган, чексиз-чегарасиз тахайюлот ва тафаккуроти қаршисида оламлар ҳам тор бўлиб туюладиган ақл ва тафаккур даҳолари – Мансур Ҳаллоҷ, Айнулқузот, Жордано Бруно, Насимий ва Машраб фожеасида ҳам, Форобий, Ибн Сино ва Хайём сиймосида ҳам, Ибн ал-Арабий ва Мавлоно Румий тимсолида ҳам, Агтор ва Ҳофиз, Жомий ва Навоий мисолида ҳам, Николай Коперник, Леонардо да Винчи ва Галилео Галилей тақдирида ҳам, Бедил ва Аҳмад Дониш, Фридрих Нитше ва Албер Камю, Фитрат ва Чўлпон қисматида ҳам кузатиш мумкин. Шарқнинг мутаассиб жазаваси ва Ғарбнинг инквизитор ақли ғолиб чиқмаганида эди, Мансур Ҳаллоҷ энг ваҳшиёна тарзда дорга осилиб, танаси бурда-бурда қилиниб, ўтда куйдирилиб, кули Дажла дарёсига сочилмаган, Ибн Сино дарбадарлик, кувғин ва зиндонларга маҳкум этилмаган, Жордано Бруно тириклайин ўтда куйдирилмаган, Айнулқузот, Насимий ва Машраблар дорга осилмаган, Фитрат, Чўлпон ва Усмон Носирлар қатағонга учрамаган бўларди. Афсуски, ҳақиқий инсоний ҳаётни Хитой ва Туркия бозорлари деб тасаввур қиладиган, маънавият ва маърифат аҳли устидан кулиб, уларни телба, деб атайдиган, инсоний қиёфасини йўқотиб, жаҳолат ва разолат ботқоғига ботиб кетган, бутун яйловни ўзимники, деб ўйлайдиган сигирга ўхшаб тинмай кавшаш васвасасига тушган маънавий қашшоқ кимсалар, пул топиб, ақл топмаган бечоралар бугунги кунда ҳам хоҳлаган жойда истаганча топилади. Фридрих Нитше бундай кимсалар ҳақида ўз таваллосида шундай дейди: “Мана улар, худди ваҳший ҳайвон монанд тасқаралар, уларнинг ҳирсу ҳаво ёхуд ўз-ўзини ўлдиришидан ўзга йўллари йўқ...”

Бу тасқаралар ҳали одам бўлиб улгурган эмаслар; майли, уларга ҳаётни нафрат деб тарғиб қилсалар қилаверсинлар ва ўзлари жўнаб кетаверсинлар!

Уларнинг юраклари – сил: туғилар туғилмас улар жон таслим қила бошларлар ва улар ҳорғинлик ҳамда муртадликка мукка кетурлар.

Улар жон-жон деб ўлик бўлишни хоҳлардилар ва биз уларнинг бу хоҳишларини маъқуллашимиз керак! Бу ўликлар тирилмасликлари учун ўзимизни эҳтиёт тутамиз ва бу тирик тобутларга зарар етказмаслик ҳаракатини қиламиз! Уларга ким дуч келмасин, касалми, қари-қартангми, мурдами, дарҳол унга шундай дейдилар: “Ҳаёт рад этилади!”

ДУНЁ ТАНИЁТГАН ЎЗБЕК АДИБЛАРИ

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, таниқли ёзувчи Исажон Султон Швеция пойтахти Стокгольмда бўлиб ўтган “Open Eurasia – 2017” номли нуфузли халқаро танловнинг совринли мукофотини қўлга киритди. Адибнинг “Ҳазрати Хизр изидан” номли асари танловнинг “Кичик насрий асар” йўналиши бўйича юқори ўринлардан бирига лойиқ топилди. Танлов ташкилотчиларнинг қарорига кўра, мазкур ижодий танловнинг барча ғолиблари китоблари Европада нашр этилади. Жорий йилда 37 мамлакатдан 1100 муаллифнинг асарлари “Open Eurasia – 2017” танловига тақдим этилган. Танлов “Open Eurasia literature festival & Book Forum” деб аталган VI халқаро адабиёт фестивали доирасида бўлиб ўтди.

Ҳозирда фаол ижод қилаётган ва асарлари дунё миқёсида эътироф этилаётган истеъдодли ёзувчимиз Исажон Султоннинг “Муножот”, “Ойдинбулок”, “Боқий дарбадар”, “Озод”, “Боғи Эрам” номли китоблари чоп этилган. Асарлари инглиз, немис, рус ва турк тилларига таржима қилинган ҳамда АҚШ, Россия, Туркия ва Молдова адабий нашрларида чоп этилган. Адиб Жавоҳарлаъл Неру, Рюноскэ Акутагава, Ясунари Кавабата, Дино Буццати, Умар Сайфиддин асарларини ўзбек тилига ўгирди. “Озод” романи учун муаллиф Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг “Ватан учун яшайлик” республика танлови ғолиби бўлди.

Исажон Султон – бир қанча халқаро адабий танловлар ғолиби. “Қисмат” ҳикояси АҚШнинг Чикаго шаҳрида чоп этиладиган “Lexicon” адабий нашрининг (2011), “Боғи Эрам” ҳикояси Туркиянинг Анталия шаҳрида чиқадиган “Güncel Sanat” журнали халқаро танловининг ғолиби (2015), “TODD” ҳикояси Россия Федерацияси маданият, таълим ва муҳофаза вазирлиги томонидан ўтказилган “Буюк ғалабанинг қахрамонлари” танловининг махсус мукофоти билан тақдирланган (2017). Ёзувчи, шунингдек, “Адабий Вена” (Австрия), “Сехргарлар ҳадяси” (АҚШ), “Органик проза” (Россия) халқаро танловларида ҳам ўз асарлари билан иштирок этган.

Мамлакатимизда китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар кенг миқёсда амалга оширилаётган бугунги кунда Исажон Султоннинг “Ҳазрати Хизр изидан” номли асари мисолида замонавий ўзбек адабиётининг халқаро миқёсда эътироф этилиши барча юртдошларимизни қувонтиради. Исажон Султонни ушбу ижодий муваффақият билан муборакбод этамиз.

Таржимонимиз Мирзали Акбаров – халқаро танлов совриндори

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда, Европанинг кўпгина мамлакатлари қаторида Австрияда ҳам вайрон бўлган халқ хўжалигини қайта тиклаш билан биргаликда маънавий-маданий ишларга, жумладан, адабиётга, хусусан, бадиий таржимага ҳам алоҳида эътибор қаратила бошланди. Шу мақсадда федерал ҳукумат томонидан таълим, санъат ва маданият вазирлиги ташкил қилинди ва унинг қошида адабиёт бўлимига асос солиниб, бадиий таржималар учун махсус мукофот таъсис этилди.

Мазкур мукофот икки хил йўналишда тақдим этилади:

– биринчидан, замонавий Австрия ёзувчиларининг энг яхши асарларини хорижий талларга юксак маҳорат билан таржима қилган чет эллик мутаржимлар учун;

– иккинчидан, Австрияда яшаб ижод қиладиган мутаржимларга улар томонидан чет эл адабиётидан немис тилига қилинган энг яхши таржима асарлар учун берилади.

Мукофот учун номзодлар Австрия таълим, санъат ва маданият федерал вазирлигининг адабиёт бўлими танлов ҳайъати аъзолари томонидан ҳар йили ноябрь ойида кўриб чиқилиб, ғолиб деб топилган таржимон номи эълон қилинади.

Ушбу нуфузли мукофот бу йил ҳамюртимиз, таржимон Мирзаали Акбаровга насиб этгани журналимизнинг ижодий жамоаси ва барча адабиёт ихлосмандларини қувонтириб юборди. М.Акбаров ўтган 2016 йилда “Энг яхши насрий таржима” рукнида (поляк адиби Ян Парандовскийнинг “Сўз кимёси” (3-4-сонлар) асари ва немис ёзувчиси Томас Манн ҳикоялари (7-сон) таржимаси учун) “Жаҳон адабиёти” журнали тахририяти томонидан таъсис этилган Озод Шарафиддинов номидаги йиллик мукофот билан тақдирланган эди.

Таржимон учун 2017 йил ҳам омадли бўлди. М.Акбаров Австрия федерал ҳукуматининг энг яхши бадиий таржималар учун бериладиган мазкур нуфузли мукофотига австриялик истеъдодли ёш ёзувчи Арно Гайгернинг “Қувғиндаги кекса қирол” номли қиссаси таржимаси учун сазовор бўлди. Бу асар аввал журналимиз саҳифаларида, сўнг китоб ҳолида чоп этилди (“Файласуфлар” нашриёти, Тошкент, 2015).

2011 йилда нашр этилган “Қувғиндаги кекса қирол” қиссаси асар муаллифига нафақат Европа, балки дунё миқёсида ҳам шуҳрат келтирди. Асар тез орада кўпгина жаҳон тилларига таржима қилиниб, китобхонлар меҳрини қозонди. Унда муаллиф Алцхаймер касаллигига дучор бўлган кекса отаси қисмати ҳақида ҳикоя қилади.

Биз журналимизнинг ижодий жамоаси ҳамда барча адабиёт мухлислари номидан таржимон Мирзаали Акбаровни ушбу мукофот билан самимий қутлаймиз ва унга янги ижодий зафарлар тилаймиз.

*Муаттар АЛИЕВА
тайёрлади.*

МУСАВВИРНИНГ СЎЗСИЗ ШЕЪРИЯТИ

“Ранглар – бу клавишлар, кўзлар – болгачалар, қалб эса бамисоли кўп торли роялдир. Рассом қўллари шулар воситасида инсон қалби тебранишларини юзага чиқаради.”

В.КАНДИНСКИЙ

Буюк рассом, тасвирий санъат назариётчиси, абстракционизм оқимининг йирик намояндаси Василий Кандинский ижодини тушунишу унинг асарлари ҳақида сўз юритиш нафақат шунчаки санъат мухлислари, балки тўлақонли мутахассислар учун ҳам бироз мушкуллик пайдо қилиши табиий. Унинг бадииятини англашга интилиш кишига тафаккур машаққати билан бирга ғоят завқ ва ҳаяжон бағишлайдиган жараён дир. Бир қараганда киши диққатини махф этиб, хаёлот оламига бошлайдиган, аммо жозибасининг сири нимада эканлигини ҳадеганда билдиравермас ажиб суратларда анъанавий ифода шаклларини, кўзлар одатланган чизгиларни учратиш қийин. Чунки мусаввирнинг мавҳумликка бурканган ранг-баранг асарлари замирида яширин аниқлик, изчил мантиқийлик, тафаккурнинг шаклдаги турфа жилолари, тасаввур чексизлигида туғилган фикрларни уқиш, англаш осон эмас. Бироқ, уларни англашга интилишнинг ўзи киши руҳига теранлик ва лаззат бағишлайди. XX асрда юзага келган абстракт санъатнинг намояндалари кўп. Улар орасида Василий Кандинскийнинг номи асосчилар сафида биринчилардан бўлиб тилга олиниши бежиз эмас.

Василий Васильевич Кандинский 1866 йилнинг 16 декабрь санасида Москвада савдогар оиласида таваллуд топган. У болалик чоғида оиласининг Одессага кўчиб борганлиги сабабли мусиқа ва санъат бўйича дастлабки таҳсилни ўша ерда олади. Кейинчалик ота-онасининг истаги билан Москва университетида ўқиб, юрист бўлиб етишади. Узоқ йиллар давомида университетларда педагоглик фаолияти билан шуғулланиб, илмий изланишлар олиб боради. 30 ёшга етгандагина рассомлик билан жиддий шуғулланишга қарор қилади. 1896 йили Мюнхенга жўнаб, то биринчи жаҳон уруши бошланган 1914 йилга қадар ўша ерда яшаб, ижодий қилади. Дастлаб Антон Ашбе студиясида, 1900 йили Мюнхен Бадиий академиясида Франц фон Штук раҳбарлигида тасвирий санъат бўйича профессионал таълим олади. Немис экспрессионистлари Явленский, Кардовский, Грабар ва бошқа модернистик рассомлар билан яқин ижодий муносабат ўрнатади. Унга дастлаб Москвада ўтказилган кўплаб импрессионистларнинг кўргазмалари, жумладан, Клод Моне асарлари катта таъсир кўрсатган бўлса, ижодининг дастлабки даврларида реалистик, ярим абстракт руҳдаги асарлар ишлаган.

Ўша даврлар Кандинскийнинг ижодий юксалишида жуда муҳим ўрин тутган. Айниқса, 1911 йилда унинг бошчилигида “Кўк суворий” номли ижодий бирлашманинг тузилиши ва фаолияти тасвирий санъатда янги нигоҳ ахтарувчи рассомларнинг фаоллашувида муҳим роль ўйнаган. Кандинский дастлабки кўрғазмаларини ҳам айти шу даврда ташкил этган. Мусаввирнинг санъатга оид мулоҳазалари унинг 1912 йилда чоп этилган “Санъат руҳияти ҳақида” китобида жамланган. Бу китоб абстракцион санъат моҳиятига бағишланган дастлабки назарий асарлардан бўлиб, рассом унда ўзининг замонавий санъат ҳақидаги қарашларини батафсил баён қилади. У “ҳар бир даврнинг ўз санъати бўлади. Ҳеч қайси давр ўтган даврни такрорламайди. Хусусан, санъат ҳам. Масалан, биз қадимги греклар каби бўла олмаймиз. Ҳатто грекларнинг ўзлари ҳам антик даврдагидек бўла олмайди” – деб ёзади. Бу унинг ижодда янги шакл ва ифода усулларига интилиши билан бирга санъатнинг қадим китобида янги саҳифа – абстрактционистик усул кенг ривожланиб, тасвирий йўналишлар бошқа босқичга кўтарилиши ҳақидаги жиддий қарашлари эди.

Биринчи жаҳон уруши бошлангач, рассом яна ўз ватани Россияга қайтиб, жамият ҳаётининг турли жабҳаларида фаол меҳнат қилади. 1921 йилда яна Германияга қайтиб, мутлақо бошқа услубда маҳоратини намоён қила бошлайди. У геометрик абстракция жанрида ранг-баранг асарлар яратиб, жаҳон замонавий тасвирий санъатининг етакчиларидан бирига айланади. Бу даврда унинг турли геометрик шакллар ва ранглари ўзгача қўллаш тажрибалари акс этган кўплаб композициялари яралди. Ушбу композициялардаги предметсиз, аммо, изчиллик ва гармонияга эга асарлар Кандинскийга хос индивидуал бадиий тасаввур шакли сифатида эътироф этилди. Абстракционизм замонавий тасвирий санъатнинг шундай шаклики, унинг намояндалари предметсиз, реал фигураларсиз конструктив, хандасавий шакллар ва буёқлар асосида янги санъат яратишга эътибор қаратган. Бироқ бу йўналиш кубизмдан, экспрессионистик усуллардан ўсиб чиққан бўлса ҳам, улардан фарқли равишда шаклларни восита сифатида қўлламай, уларни мустақил объектлар сифатида олиб чиқишди. Масалан, Кандинскийнинг “Сарик, қизил, ҳаворанг” номли асарида шундай тасвири кузатиш мумкин: кенг юзада турли ранг ва ҳажмдаги айлана, тўғри чизик, тўғри тўртбурчак, ёй, учбурчаклар акс этган бўлиб, уларнинг умумий фони марказида деярли табиатнинг барча ранглари мужассам. Бироқ, сарик, қизил ва ҳаворанг нисбатан асосий планда ифодаланган. Кандинский таъбирига кўра, бундай абстракт санъат замирида табиатнинг космик қонунлари ётади. Шунинг учун абстракт санъат бу – аниқ санъатдир.

Кандинский ижодининг бундай юксалишларига унинг назарий изланишлари катта омил бўлди. Ҳар қандай буюкликнинг ортида катта изланишлар ётганидек, бу изланишлар ортида ҳам Кандинскийнинг улкан мақсадлари ётади. Айниқса, ижодкорлик аъмолида инсон тафаккури қудрати ва илоҳий салоҳият бирлиги ўта муҳимдир.

Василий Кандинский Мюнхен Бадиий академиясида фаолият олиб борган даврида ўз назарий қарашларини амалий тадбиқ этиб боради. 1933 йилда Германияда ҳокимият тепасига нацистлар келгач, у оиласи билан Францияга кетади. 1939 йили Франция фуқаролигини олиб, то умрининг сўнгигига қадар ўша ерда яшаб, ижод қилади ва 1944 йил 13 декабрда оламдан кўз юмади.

Кандинскийнинг мусаввир сифатида оламни бадиий идрок этишдаги ўзига хос услуби, санъат дунёсида ноанъанавийлик анъанасини бошлаб,

ранг аталмиш кимёнинг сеҳри инсон тасаввуридан нақадар куч олишини кўрсатиб, XX асрнинг энг шухратли шахсларидан бирига айланди. Жаҳон замонавий тасвирий санъатида унинг номи ниҳоятда юксак эътироф билан тилга олинади.

Кандинский услуби мутлақо ўзига хос бўлиб, фактуралар, ранглар қўлланилиши билан яққол ажралиб туради. Унинг ижоди геометрик шакллар асосий планда. Бироқ бу фақат шаклий бетакрорликка интилиш эмас, унда томошабин бир қарашда англаши мураккаб бўлган мантиқ мажассам. Кандинский асарлари ва ижодий хослиги хусусида сўз кетганда шуларни айтиш мумкинки, унинг ижодий изланишларида жанрий ранг-баранглик бор. Кандинский тасвирий санъат намуналари, умуман, санъат асарида янги шаклдан ташқари, биринчи навбатда мантиқ, рух бўлиши лозимлигига жиддий қараган. Унинг фикрича, “Мазмунсиз қуруқ шакл – бу жонли қўл эмас, балки ичи бўшликка тўла қўлқоп демакдир.”

Кандинский ўз ижодини абстракционизмгача ва ундан кейинги даврдаги асарларга бўлади. Унинг графика, гравюралари ва реалистик асарлари биринчи турга кирса, иккинчиси унинг туркум композициялари, шишадан ишланган декоратив асарларида ўз ифодасини топган. Буларнинг бари Кандинский ижодининг умумий бутунлигини ташкил этади. Унинг 1903 йилда ёғочга ишланган гравюралари жуда машҳур бўлиб, 16 саҳифадан иборат гравюра-альбом “Сўзсиз шеърят” деб номланади. Бу альбомдан ўрин олган 12 асарда ифодаланган мавзулар ва шаклий оригиналлик худди бетакрор қофияли шеърлар каби тасаввурда муҳрланиб қолади. “Амазонка”, “Тоғлар амазонкаси” номли шишага ишланган декоратив асарлари ҳам рассомнинг ўзгача изланишлар йўлида яралган биринчи даврига хос асарлардир. Унинг “Икки отлик”, “Рок. Қизил саҳна”, “Мовий тоғлар”, “Интерьер”, “Кўл”, “Импровизация”, “Фуга”, “Импровизация”, “Москва. Қизил майдон”, “Кулранг овал”, “Оқ овал”, “Қора квадратда”, “Сариқ, қизил, ҳаворанг”, “Қизилдаги кичик орзу”, “Бир неча айлана”, “Айлана атрофида”, “Сўнгги акварель” каби асарлари ижодининг иккинчи ярмида яратилган абстракция намуналари ҳисобланади.

Шу каби асарлари жаҳон санъатининг дурдоналарига айланиб, номи XX асрнинг энг машҳур мусаввирлари ўнталигининг юқорисидан ўрин олган Кандинский ижоди ўзининг аниқликка асосланган мавҳумияти, бетакрор жилоси, ранг жилваси ҳамда бадиият сири билан келгуси авлод эстетик тафаккури ривожига хизмат қилади.

2007 йилда Россияда Кандинский номидаги мукофот таъсис этилган бўлиб, унинг бош мезони янги ғояларни рағбатлантиришга қаратилган. 2012 йилда эса Меркурий сайёрасидаги кратерга Кандинский номи берилганки, бу рассомнинг бадиий мероси бутун жаҳонда янгилашиш, тафаккур қудратини англаувчи тимсолга айланганидан дарак.

Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР...

2 ДЕКАБРЬ

1873–1924 йиллар. Валерий Яковлевич БРЮСОВ, рус ёзувчиси, шоир, драматург. “Дурдоналар”, “Бу мен”, “Учинчи қоровул” тўпламлари шоир ижоди камолотидан дарак беради. “Одамовилар” достонида давр тузуми кескин танқид қилинади. “Шаҳарларга ва жаҳонга” тўпламига кирган асарларида ишчи меҳнати мадҳ этилади. Брюсов XX аср бошларида рус адабиётидаги модерн ва символизм оқими раҳнамоси бўлди. “Гулчамбар” шеърӣ тўплами шоирнинг романтик руҳдаги энг яхши асари саналади.

5 ДЕКАБРЬ

1910–1982 йиллар. Сойиб ХЎЖАЕВ, таниқли ўзбек актёри, Ўзбекистон халқ артисти (1939). Актёр “Маликаи Турандот”да Труффальдино, “Ўртоқлар”да Соли домла, “Бой ила хизматчи”да Холмат каби кўпроқ комик ролларни зўр маҳорат билан ижро этиб мухлислар олқишига сазовар бўлди. Сойиб Хўжаевни халққа танитган ва юксак маҳорат билан ижро этган роллари орасида адиб Ҳамид Гулом ва бастакор Манас Левиеннинг “Тошболта ошиқ” асари алоҳида ўрин тутади. Актёр Наби Ғаниевнинг “Насриддиннинг саргузаштлари” ва “Фарғона қизи” фильмларда бири-биридан фарқ қилувчи икки замон кишиси ролини ўйнаган.

8 ДЕКАБРЬ

1879–1949 йиллар. Павел Петрович БЕНЬКОВ, рассом. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби. Қозон катта театрининг “Руслан ва Людмила”, “Кармен”, “Аида” каби мумтоз опералари, “Олия Бону”, “Тоҳир ва Зухра” каби спектакллар учун декорациялар яратган. У ўзининг санъат асарларида Ўзбекистон миллий ёдгорликлари, қадимий шаҳарлар киёфаси, ўзига хос иқлими, ўзбек миллий маданияти ва ўзбек миллатини ёрқин бўёқларда гавдалантирди. Рассомнинг санъат асарлари Москва, Тошкент, Самарқанд музейларидан муносиб жой олган. Республика рассомлик коллежи Беньков номи билан аталган.

10 ДЕКАБРЬ

1920–2012 йиллар. Қодир МИРМУҲАМЕДОВ, таржимон ва киносценарийчи. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1999), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1981). Биринчи йирик таржимаси индонез ёзувчиси Абдул Муниснинг “Сурапати” романидир. Шундан кейин у жаҳонга таниқли ёзувчилар Жек Лондоннинг “Мартин Иден”, Рабиндранат Тагорнинг “Хонадон ва жаҳон”, “Сўнгги дoston”инини, Максим Горкийнинг “Клим Самгиннинг ҳаёти”, Кришан Чандарнинг “Бир

қизга минг ошиқ”, Виктор Гюгонинг “Бюг Жаргаль”, Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита”, Гомернинг “Илиада” асарларини рус тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Мирмухамедов булардан ташқари, чет эл ёзувчиларининг қатор драмаларини, кўплаб бадий фильмларни ҳам ўзбек тилига таржима қилган.

11 ДЕКАБРЬ

1911–2006 йиллар. Нажиб МАХФУЗ, мисрлик ёзувчи, драматург, сценарист. Нобель мукофоти лауреати (1988). Адиб “Бемаъни шивир-шивир”, “Илохий дунё”, “Бадном хонадон”, “Қора мушук қовоқхонаси”, “Шийпон остида” номли новеллалар тўплами, “Тақдир ўйини”, “Родопис”, “Хон ал-Халилий”, “Мидак тор кўчаси”, “Нил устидаги сафсата”, “Ёмғир остидаги севги”, “Ўғри ва ит” каби романтик-тарихий романлар муаллифи. Махфуз Нажибнинг кўпгина асарлари экранлаштирилган.

12 ДЕКАБРЬ

1909–1944 йиллар. Ҳамид ОЛИМЖОН, шоир, драматург, олим ва жамоат арбоби. Унинг “Кўклам”, “Олов сочлар”, “Ўлим ёвга”, “Пойга”, “Дарё кечаси”, “Чирчиқ соҳилларида”, “Ўлка”, “Бахт” каби шеърий тўпламлари нашр этилган. “Икки қизнинг ҳикояси”, “Ойгул билан Бахтиёр”, “Зайнаб ва Омон”, “Семурғ” дostonларида даврнинг илғор ғоялари тараннум этилган. Шоир, шунингдек, “Муқанна”, “Жиноят” номли шеърий драмалар ҳамда “Жангчи Турсун”, “Роксананинг кўз ёшлари” каби қатор балладалар ҳам яратган.

20 ДЕКАБРЬ

1922–2007 йиллар. Берта ДОВИДОВА, хонанда, мақом йўллари моҳир ижрочиси, Ўзбекистон халқ артисти. Довидова репертуаридан ўрин олган “Муножот”, “Баёт”, “Наво” мақомидаги “Талқини Баёт”, “Насри Баёт”, “Рост” мақомидаги “Насри Ушшоқ”, “Дугоҳ” мақомидаги “Сарахбори Оромижон”, “Уфари Оромижон”, шунингдек, “Самарқанд Ушшоғи” ва бошқалар мумтоз ашулалар унинг ижросидаги нозик, ички ҳиссиётларга бой, юксак бадий ифодасини топган. Хонанда ҳақида “Муножот” телефильми суратга олинган.

21 ДЕКАБРЬ

1917–1984 йиллар. Генрих Теодор БЁЛЛЬ, немис адиби. “Тўққиз яримда ўйналган бильярд” романида асар воқеалари бир кунлик ҳаёт билан чегараланган бўлса-да, адиб хотира ва чекинишлардан унумли фойдаланган ҳолда, уч авлод ҳаётини қаламга олади. “Масхарабоз нигоҳи билан” деб номланган қиссидаги воқеалар ҳам бир кунда ўтади. Бёллнинг “Сўроқсиз келмаган” ва “Бир сафар интиҳоси” асарларининг мавзуси расмий ҳокимиятга қарши руҳда яратилган. “Хоним билан гуруҳдаги портрет” унинг аввалги барча асарларига нисбатан муфассал ва мукамал. Ушбу роман ёзувчига Нобель мукофатини тақдим этиш маросимида ҳам тилга олинган. 1972 йилда “характерлар яратиш борасидаги юксак маҳорати

билан ҳаёт ҳақиқатини кенг қамраб олган ҳамда немис адабиётини тиклашга улкан ҳисса бўлиб қўшилган ижоди учун” Бёлл Нобель мукофоти билан тақдирланади.

22 ДЕКАБРЬ

1858–1924 йиллар. Жакомо ПУЧЧИНИ, композитор, итальян мумтоз операсининг сўнги вакили. Жами 12 та опера, шунингдек, симфоник, хор, камер, диний асарлар яратган. Дунёга машхур “Манон Леско”, “Богема”, “Қайғу”, “Батерфляй хоним” опералари лирик куйланиши гўзаллиги ва эҳтирослиги билан тингловчи қалбини забт этади. Жакомо Пуччини Верди анъаналарини ривожлантириб, замонавий операда етакчи ўрин эгаллаган.

23 ДЕКАБРЬ

1881–1957 йиллар. Хуан Рамон ХИМЕНЕС, испан шоири. Унинг “Бинафша”, “Нилуфар”, “Рифмлар”, “Гамгин оҳанглар”, “Олисдаги боғлар”, “Пастораллар”, “Ёз мавсуми” каби шеърий тўпламлари чоп этилган. 1956 йилда Хименес “испан поэзиясидаги олий маънавият ва бадий софликнинг намунаси бўлган лирик шеърияти учун” адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирланади.

24 ДЕКАБРЬ

1798–1855 йиллар. АДАМ Мицкевич, поляк шоири. Шоирнинг илк тўплами “Шеърият” Польша адабиётида романтик оқимининг манифести бўлди. Мицкевич романтик руҳдаги “Гражина” лиро-эпик достони билан Польшада “шеърий қисса” жанрига асос солди. “Қрим сонетлари”, “Конрад Валленрод”, “Дзядлар” каби достонлар муаллифи. Шоирнинг реалистик ғоялар, интилишлар ёрқин намоён бўлган “Пан Тадеуш” достони миллий эпопея ҳисобланиб, эски поляк турмушининг комусидир. Мицкевич шеърлари М.Шайхзода, Шухрат, Муҳаммад Али, Сайёр ва бошқалар томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

30 ДЕКАБРЬ

1865–1936 йиллар. Жозеф РЕДЪЯРД Киплинг, англиз ёзувчиси. “Маҳкама қўшиқлари”, “Етти денгиз”, “Беш миллат” сингари шеърий тўпламлар, “Тоғ ҳикоялари”, “Уч аскар” новеллалари, “Нур сўнди”, “Ким” каби романлар муаллифи. Қўшиқлари халқ оғзаки ижоди услубига яқин. Болалар ҳақидаги “Довюррак денгиз сайёҳлари”, “Шунчаки эртақлар” қиссалари, Маугли саргузаштларига бағишланган “Жунгли китоби” кенг тарқалган. “Рикки-Тикки-Тави”, “Маугли” ва бошқа асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

*Жамила АСҚАРОВА
тайёрлади.*

●● Рассказ сирийского писателя Валида Ихласа “Черный цветок” отображает самые злободневные социально-политические проблемы, волнующие сегодня мир. Художественная стилистика данного произведения, в котором автор выступает в роли рассказчика, весьма современна. Развитие сюжета построено на параллели – линии матери писателя и ее связь с любимым садом, являющимся источником вдохновения; линии жизненных путей героев рассказа.

●● Особое место в многогранном творчестве французского поэта, писателя, драматурга и художника Жана Кокто занимают одноактные пьесы-монологи. Произведение «Человеческий голос» признано вершиной творчества автора в жанре моноспектакля. В пьесе раскрывается душа героини и вся глубина ее трагедии. Это драма женщины, испытавшей страх и боль, отчаяние и надежду.

●● Именитому переводчику, ученому-литературоведу, заслуженному деятелю искусств Узбекистана Ибрагиму Гафурову исполнилось 80 лет. Профессор Хамидулла Балтабаев (статья “Жизнь вне жизни”) и литературовед Шухрат Ризаев (статья “Танцующий человек”) преподнесли достойный подарок юбиляру и читателям журнала – увлекательный экскурс в творческую и научную деятельность И. Гафурова.

●● Сообразные и отличительные стороны философии, мышления Востока и Запада, определенные идеологические противоречия, разнообразие мировоззрений... Данная тематика не раз оказывалась предметом исследований ученых. Изучив творческие взгляды, нравственно-философские доктрины мыслителей двух сторон света – Джалалиддина Руми и Фридриха Ницше, кандидат филологических наук Джафар Халмуминов выразил свою точку зрения.

●● В декабре литературная общественность отмечает 220-летие со дня рождения одного из ярчайших немецких поэтов Генриха Гейне (1797-1856). Автор статьи “И воздали мне хвалу” Равияджан Абдуллаева рассматривает такие вопросы, как роль Гейне в мировой литературе, история знакомства узбекского читателя с творчеством немецкого поэта, художественная специфика переводов произведений данного автора.

●● Газели молодой хорезмской поэтессы Шаиры Шамс – это изящный образец классических поэтических традиций. Они увлекают читателя задушевными и волнующими нотами.

●● Также в данном номере представлено итоговое оглавление материалов, опубликованных в журнале в течение года – подробный список художественных произведений, образцов мировой поэзии, эссе, научно-публицистических статей.

RESUME

●● Syrian writer Valid Ihlosiy's "The Black Flower" story written in a new manner narrates about social-political problems of nowadays. The author became a teller. A plot of the story develops in two routs – the author's attitude to his mother and to his lovely garden which is a source of inspiration, and a narration of personages' lives.

●● Well-known author Jean Cocteau in his play in a one act named "A Human Voice" analyzes inner life and soul feelings of human in a special manner.

●● Popular translator, Honored Man of Art of Uzbekistan, literary critic Ibrohim Gofurov is 80 years old in this month. Professor Hamidulla Boltaboyev in an article "The Life beyond a Life" and literary critic Shuhrat Rizayev in his article "A Dancing Man" analyze I.Gofurov's creative and scientific works in detail.

●● A lot of research works have been written about eastern and western philosophy, intellection, similar and dissimilar aspects, different views and ideological confrontation between these two sides. Candidate of Philology Jafar Holmuminov researched this problem in accordance with creative and morally-philosophic opinions of great thinkers Jaloliddin Rumi and Friedrich Nietzsche.

●● The 220th anniversary of Great German poet Heinrich Heine (1797-1856) is celebrated this year all over the world. Roviyaon Abdullayeva in her article named "All Those Who Praised Me" wrote about a place of this poet in world literary, history of his influence to Uzbek cultural-literary life, artistic aspects of translations of his works.

●● A young poetess Shoira Shams from Khorazm presents her original, incomparable ghazals written in classic manner.

2017 ЙИЛДА “ЖАҲОН АДАБИЁТИ” ЖУРНАЛИДА ЧОП ЭТИЛГАН АСАРЛАРНИНГ ЙИЛЛИК МУНДАРИЖАСИ

МУҲАРРИР МИНБАРИ

Ислом Каримов сабоқлари. № 1

Анжумандаги ўйлар. № 6

Шахс ва ижодкор. № 11

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер Навоий ғазалларининг асли, инглизча ва русча таржимаси, таҳлили, шарҳи. (*Рукни Д. Юсупова, А. Обид, А. Буматова, Д. Ражаблар тайёрлади*) № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12.

НАСР

Исай КАЛАШНИКОВ. (Бурятия) **Қаттол аср**. (*Рус тилидан М.Йўлдошев тарж.*) № 2, 3, 4, 5, 6

Танзил ус-солиҳин. (*Наишрга тайёрловчи А.Турдиалиев*) № 2, 3

Такэси ИНОУЭ. (Япония) **Самимий истак**. Ҳикоя. (*Рус тилидан Д.Алиева тарж.*) № 4

Неъмат АРСЛОН. **Аширит**. Новелла. № 7

Ҳисса ал-ҚАҲТАНИЙ. (Қатар) **Ахду паймон**. Ҳикоя. (*Араб тилидан Ш.Аҳмедова тарж.*) № 7

Лоранс КОССЕ. (Франция) **31 август**. Роман. (*Рус тилидан Р. Умматов тарж.*) № 8

Дино БУЦАТТИ. **Кўчки**. Алберто МОРАВИА. (Италия) **Май ёмғири**. Ҳикоялар. (*Италян тилидан А.Умаров тарж.*) № 8

Барбара КАРТЛЕНД. (Англия) **Шарқона мухаббат**. Роман. (*Рус тилидан Ш.Аҳророва тарж.*) № 9, 10

Япон ҳикоялари. Ясунари КАВАБАТА. Италия ҳақида **қўшиқ**. **Хол ҳақида мактуб**. Хидэо ТАКУБО. **Ёғоч тўй**. Ҳикоялар. (*Рус тилидан О.Отахон, Д. Алиева тарж.*) № 9

Араб ҳикоялари. Маҳмуд ТАЙМУР. **Салом пошонинг хола-си**. Абдурахмон АЛ-ХАМИСИЙ. **Ҳақиқат узуги**. Юсуф ИДРИС. **Шўрпешона**. Ҳикоялар. (*Араб тилидан С. Абдуллаев тарж.*) № 9

Жан-Доминик БОБИ. (Франция) **Скафандр ва капалак**. Қисса. (*Рус тилидан Н.Усмонова тарж.*) № 10, 11

Лу СИНЬУ. (Хитой) **Ланьчжоудаги учрашув**. Ҳикоя. (*Рус тилидан О.Отахон тарж.*) № 10

Фозил ИСКАНДАР. (Россия) **Қарздорлар. Айниган зиёлилар ва аферизмлар.** Ҳикоялар. (Рус тилидан Отаули тарж.) № 10

Анатолий ДОМБРОВСКИЙ. (Россия) **Афлотун ва Арасту.** Роман. (Рус тилидан А.Файзулла, М.Маҳмуд тарж.) № 11,12

Николай КАРАМЗИН. (Россия) **Бечора Лиза.** Қисса. (Рус тилидан Қ.Носиров тарж.) № 11

Абрахам ВАЛЬДЕЛОМОР. (Перу) **Кабальеро Кармело.** Ҳикоя. (Рус тилидан О.Отахон тарж.) № 11

Валид ИХЛОСИЙ. (Сурия) **Гули сиёх.** Ҳикоя. (Араб тилидан Г. Жалилова тарж.) № 12

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

Виктор ГЮГО. (Франция) **Париж Биби Марям ибодатхонаси.** Роман. (Рус тилидан Б.Зокир тарж.) №1, 2, 3,4

Борис ПАСТЕРНАК. (Россия) **Доктор Живаго.** Романдан парча. (Рус тилидан С.Содиқ тарж.) № 7

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Анна АХМАТОВА. **Шундоққина денгиз бўйида.** Достон. (Рус тилидан А.Шер тарж.) № 1

Жеймс ЖОЙС. (Ирландия) **Донаси бир пенни.** Шеърлар. (Инглиз тилидан Ҳумоюн, Ойдиннисо ва А. Абдужалилов тарж.) № 2

Замонавий АҚШ шоирлари ижодидан. Рашида Исмоилий АБУ БАКР, Ивон ДЕЙВС, Уша АКЕЛЛА. (Инглиз тилидан А.Обид тарж.) №3

Рус шеърляти. Анна СВиршинская. Елисавета БАГРЯНА. Лилияна СТЕФАНОВА. Шеърлар. (Рус тилидан Р.Мусурмон тарж.) № 3

Алёна ЕЛЪЦОВА. (Россия) Шеърлар. (Рус тилидан Гўзал Бегим тарж.) № 3

Иоганн Волфганг ГЁТЕ. (Германия) **“Охирги ижод” туркуми.** Назмий хикматлар ва эпиграммалар. (Рус тилидан С.Оллоёр тарж.) № 4

Рафаэл АЛБЕРТИ. (Испания) **Шеърлий тавсиялар.** (Рус тилидан Я.Тога тарж.) № 4

Евгений ЕВТУШЕНКО. (Россия) Шеърлар. (Рус тилидан Н.Жонузоқ тарж.) № 4

Татьяна СНЕЖИНА. (Украина) **Олис-олисларга қарар икки кўз.** (Рус тилидан Х.Рустамова тарж.) № 4

Юлиан ТУВИМ. (Польша). Шеърлар. (Рус тилидан У. Қўчқор тарж.) № 5

Макнуна. Ғазаллар. (Форс тилидан О. Эркин тарж.) № 5

Энахон СИДДИҚОВА. **Она ҳақида достон.** № 5

Осмон менга суйганимдан хотира. Япон мумтоз шоирлари ижодидан. Аривара-но НАРИХАРА, Оно-но КОМАТИ, Ки-но ТОМОНОРИ, Фудзивара-но ТАДАФУСА, Фудзивара-но ТОКИХИРА, Ки-но ЦУРАЮКИ, Осикоти-но МИЦУНЭ, Мибу-но ТАДАМИНЭ, Фудзивара-но ЁРУКА,

- Фудзивара-но КОТОНАО, Киёхара но ФУКАЯБУ, Мононобэ-но ЁСИНА, Сакаи-но ХИТОДЗАНЭ.Шеърлар. (Рус тилидан М. Мирзо тарж.) № 7
Иван БУНИН. (Россия) **Ҳам ҳақиқат, ҳам шеърят маёғи.** Шеърлар. (Рус тилидан В.Файзуллоҳ тарж.) № 7
Франческо ПЕТРАРКА. (Италия) **Сонетлар.** (Рус тилидан С.Оллоёр тарж.) № 9
Евгений ЕВТУШЕНКО. (Россия) Шеърлар. (Рус тилидан А.Азим тарж.) № 10
Марина ЦВЕТАЕВА. (Россия) Шеърлар. (Рус тилидан Г. Саидгани тарж.) № 10
Япон мумтоз шеърятидан. Осмон янада мовий. (Рус тилидан Ф.Афрӯз тарж.) № 11
Хонхе Каррера АНДРАДЕ. (Эквадор) Шеърлар. (Рус тилидан Ф.Мирзо тарж.) № 11
Ибройим ЮСУПОВ. (Қорақалпоғистон). Шеърлар. (Қорақалпоқ тилидан О. Ҳожиева тарж.) № 12
Хорхе Луис БОРХЕС. (Аргентина). **Денгиздан-да теран ҳар дақиқа.** Шеърлар. (Рус тилидан Т. Али тарж.) № 12
Шоира ШАМС. Ғазаллар. № 12

ДРАМА

- Жан САРМАН. (Франция) **Мамурэ.** (Рус тилидан Ш. Бошбеков тарж.) Драма. № 1, 2
Сотим УЛУҒЗОДА. (Тожикистон) **Рўдакий.** (Тоҷик тилидан Н. Маллаев тарж.) № 3
Эдмон РОСТАН. (Франция) **Сирано де Бержерак.** (Рус тилидан И.Мирзо тарж.) № 5,6.
Жан-Поль САРТР. (Франция) **Ёпиқ эшик ортида.** (Рус тилидан Ш.Назарова тарж.) № 7,8
Дюла УРБАН. (Венгрия) **Пишлоқхўрлар.** (Рус тилидан Ҳ.Маҳмудова тарж.) № 7
Александр ВАМПИЛОВ. (Россия) **Ўрдак ови.** (Рус тилидан М.Хайруллаев тарж.) № 8,9
Тунжар ЖЎЖАНЎҒЛИ. (Туркия) **Кўчки.** (Турк тилидан О.Вейсал ўғли тарж.) № 10
Жан КОКТО. (Франция). **Инсон овози.** (Рус тилидан Б. Қурбон тарж.) № 12

НОБЕЛЬ СОВРИНДОРЛАРИ

- Патрик МОДИАНО. (Франция) **Менинг сюжетим – замон.** (Рус тилидан А.Файзулла тарж.) № 9
Габриэл Гарсиа МАРКЕС. (Колумбия) **Полковникка ҳеч ким хат ёзмайди.** Қисса. (Рус тилидан В.Файзуллоҳ тарж.) № 11

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

Абу Али ибн СИНО. Ёруғланиш. Фалсафий рисола. (Рус тилидан М.Маҳмудо в ва З. Баҳриддинов тарж.) № 1

Виктор АЛИМАСОВ. Лазиз БАХРАНОВ. Фикр-ҳикмат излаш – файласуф қисмати. Сухбат. № 1

Шаҳноза НАЗАРОВА. Қаҳрамонлик дostonларида синов мотивлари. №1

Қодиржон ЭРГАШЕВ. Алишер Навоий ва Ғарб адиблари: муштарак мавзулар. № 2

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ. Бобур ва “Бобурнома” француз шарқшунослиги саҳифаларида. №2

Расул ҲАМЗАТОВ. (Доғистон) “Биз ҳақиқатдан юз бурмаслигимиз керак”. Сухбат. (Рус тилидан А.Мўмин тарж.) № 4

Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ. “Сабаи сайёр”да тоғ-ғор хронотопи. № 6

Шахло АҲМЕДОВА. Замонавий Қатар адабиётида ижтимоий ахлокий муаммолар. № 7

Дилмурод ХОЛДОРОВ. Рухий таназзул тасвири. № 7

Қалдибек СЕЙДАНОВ. Аvezов ва Ўрта Осиё адабиёти. № 9

Луи МАССИНЬОН. (Франция) Мансури Ҳаллож. Рисола. (Форс тилидан О. Давлатов тарж.) №10, 11

Наим КАРИМОВ. Таржима санъати ва жаҳон адабиёти. № 10

Хусан ЭРМАТОВ. Япониядан чиққан инглиз Кадзуо Исигуро. № 10

Абдуғафур ҚОСИМОВ, Наргиза ТОИРОВА. Сурат ва кўзгу тилсими. № 11

Шаҳноза НАЗАРОВА. Йўл қаердан ўтади? № 11

Наим КАРИМОВ. Маълум ва номаълум “Эгмонт”. № 12

ЭССЕ

Ян ПАРАНДОВСКИЙ. (Чехия) Сўз кимёси. (Рус тилидан М.Ақбаров тарж.) № 1,2,6,7,8,9,10,11,12

Марио ВАРГАС ЛЬОСА. (Перу) Ёш романнависга мактуб. (Рус тилидан О.Отахон тарж.) № 1

Миразиз АЪЗАМ. Одил Ёқубов ибратлари. №1

Ашурали ЖЎРАЕВ. Одил Ёқубов хазинаси. № 1

Андре МОРУА. (Франция) Марсель Пруст. (Рус тилидан О.Отахон тарж.) № 2

Ёқубжон ХЎЖАМБЕРДИЕВ. Соат кафгири. № 3

Иброҳим ҒАФУРОВ. Ҳажр вақти. № 4

Кўчқор НОРҚОБИЛ. У Ер шарини кўтариб яшади. № 4

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ. Чеховни англаш. № 4

Валентина ИВАШЕВА. (Россия) Жеймс Жойс. № 5

Мухтор МАҒАВИН. (Қозоғистон). Абиш икковимиз. (Қозоқ тилидан Отаули тарж.) № 5

Сомерсэт МОЭМ. (Англия) **Сархисоб.** (*Рус тилидан О.Отаҳон тарж.*)
№ 6, 7

Жаъфар ХОЛМУМИНОВ. **Нитшенинг шарқона тушлари.** № 12
Шухрат РИЗАЕВ. **Рақс тушаётган одам.** № 12

УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН

Сирожиддин АҲМАД. **Венгриядаги ўзбек таржимони.** №1
Абдулла **ОРИПОВ.** Шухрат РИЗАЕВ, Отабек САФАРОВ. № 3
Тилак **ЖЎРА.** Султонмурод ОЛИМ. № 5

ШАРҚ ВА ҒАРБ ҲИКМАТИ

Қиёмиддин НАЗАРОВ. **Илдизлари тугаш маъволар.** № 1
Қиёмиддин НАЗАРОВ. **Икки томчи сувдек ўхшаш.** № 3

ЖАРАЁН

Матиасс ЮГЛЕР. (Германия) Н.УМАРОВА. **“Романим қахрамони – ўзим”.** Сухбат . №1

Бенедик ПЕРИ. (Венгрия) Зулхумор МИРЗАЕВА. **“Алишер Навоий ижоди – мўъжиза”.** Сухбат. № 2

Ҳисао КОМАТЦУ. (Япония) Баҳодир КАРИМОВ. **“Ўзбек тилини мустақил ўргандим”.** Сухбат. № 4

Ҳисао КОМАТЦУ. (Япония) **Уч жадид ва ўзгарган дунё.** (*Турк тилидан Б.Нурмуҳаммад тарж.*). № 4

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ. **Ҳаётдан ташқаридаги ҳаёт.** № 12

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ

Оқилхон ИБРОҲИМОВ. **Юнус Ражабий ҳақида сўз.** № 1

Лайло ЖЎРАЕВА. **Алишер Навоий ижодида най таърифи.** № 2

Муҳаббат ТЎЛАХЎЖАЕВА. **Театр ва янги замон.** № 3

Андрей ТАРКОВСКИЙ (Россия) **“Соғлом тафаккурга ишонамиз”**
Сухбат. (*Рус тилидан Ш.Абдурасулов тарж.*) № 4

Муқаддас АҲМАДЖОНОВА. **“Мария Стюарт” – мозийдан сўзловчи фожиа.** № 4

Георгий ТОВСТОГОНОВ. (Россия) **Сахна кўзгуси.** (*Рус тилидан Ж. Маҳмуд тарж.*). № 5,6

Дилдора УМАРОВА. **Ўзбекистон санъатида постмодернизмнинг ўзига хослиги.** № 5

Тўхтасин ҒОФУРБЕКОВ. **Шарқ ва Рахманинов.** № 6

Нодира ҚОСИМОВА. **Кинематографияда неореализм оқими.** № 7

Муҳаббат ТЎЛАХЎЖАЕВА. **Кулги ортидаги дард.** № 8

Виктор ШКЛОВСКИЙ. (Россия) **Чаплин ва Эйзенштейн.** (Рус тилидан Ш. Абдурасулов тарж.) № 10

ПУБЛИЦИСТИКА

Эдвард РАДЗИНСКИЙ. (Россия) **Қонсираган илоҳлар.** (Рус тилидан Ж. Сафоев тарж.) № 6,7

Маҳмуд ТОИР. **Европа саёҳати: хайрат ва шукроналик.** № 8

Жалолиддин САФОЕВ. **Китоб – биринчи мўъжиза.** № 9

Ҳасан АМИНОВ. **Халқ қалбининг кўзгуси.** № 12

ЭПОС –ТАФАККУР ДУРДОНАСИ

Манас. (Қирғизистон) **Достондан парча.** (Қирғиз тилидан З. Исомиддинов тарж.) № 9

КУНДАЛИКЛАР

Анна ФРАНК. (Германия) **Чордоқ хикоялари.** (Инглиз тилидан М. Менглиева тарж.) № 5,6

“ЖАҲОН АДАБИЁТИ” ЖУРНАЛИ 20 ЁШДА

Қўшалок янгиликлар. № 4

Отабек САФАРОВ, Жамила АСҚАРОВА. **Журналхонлик давом этади.** № 5

Қутлов. “Жаҳон адабиёти” журнали ташкил топганининг 20 йиллиги муносабати билан хорижий давлатларнинг Ўзбекистондаги фавқулодда ва мухтор элчилари Сунь ЛИЦЗЕ (Хитой), Риза Ҳусайн БУХОРИЙ (Покистон), Константин ЖГЕНТИ (Грузия), Мосуд МАННАН (Бангладеш) нинг табриклари. № 6

Адабиётнинг ўрни бекиёс. Франция Республикасининг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор Элчиси Виолен де Вильмор хоним билан суҳбат. № 6

Эътироф. “Жаҳон адабиёти” журнали ташкил топганининг 20 йиллиги муносабати билан хорижлик ва ўзбек адабиётшунослари -- Ҳанс-Райнхард ХЁРЛ (Германия), Хайриддин СУЛТОНОВ, Муҳаммад АЛИ, Иброҳим ҒАФУРОВ, Қиём НАЗАРОВ, Абдулла ШЕР, Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ, Баҳодир КАРИМОВ, Нурбой ЖАББОРОВларнинг табриклари. № 6

Шухрат РИЗАЕВ. **Жаҳон адабиётини ўрганиш – ниҳоясиз йўл.** № 7

Жамила АСҚАРОВА. **Илмий анжуман. № 7**
Муслимбек ЙЎЛДОШЕВ. **Эътирофга муносиб нашр. № 7**

ЖАҲОНДАГИ ЁШЛАРИМИЗ

Шаҳбоз ҲАЙИТОВ. Отабек САФАРОВ. **“Умидвор кўзлар далда бўлади”**. Сухбат. № 1

ЗОМИН МАВЖЛАРИ

Зомин семинари иштирокчилари ижодидан намуналар. № 8

ЖАҲОН БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Валентин БЕРЕСТОВ. Владимир ОРЛОВ. Семён ОСТРОВСКИЙ. (Россия) Шеърлар. *(Рус тилидан Р.Исоқов, Д.Ражаб тарж.)* № 6

Жаҳон болалар шеъриятидан. Генри ЛОНГФЕЛЛО. (АҚШ), Роберт Луис СТИВЕНСОН (Англия), Уолтер де ла МЭР (Англия), Ян БЖЕХВА (Польша), Огден НЭШ (АҚШ). Агния БАРТО (Россия), Овсей ДРИЗ (Исроил), Ҳалфдан РАССМУССЕН (Дания), Леннарт ХЕЛЬСИНГ (Швеция), Екатерина СЕРОВА (Россия), Шэл СИЛВЕРСТАЙН (АҚШ). Шеърлар. *(Рус тилидан Н.Остон тарж.)* № 6

Виталий БИАНКИ (Россия). **Суратдаги пат. Созанда айиқ. Пашша айиқни ўлимдан қутқарди. Бойқуш.** Ҳикоялар. *(Рус тилидан Ф.Раҳмон тарж.)* № 6

ЖАҲОНИЙ ТАБАССУМ

Жаҳон машҳурлари ҳаётидан. *(Рус тилидан Ш.Отабек тарж.)* № 9

МУҚОВАМИЗДА

(Рукни Ш. Қосимова, Р. Фатхуллаев, К. Нишонова, Г. Орифҷонова, Д.Ражабов, З. Йўлдошева, М. Маҳмадаминова, О. Собир ўғлилар олиб борди.)

Жим УОРРЕН. (АҚШ) № 1

Георгий Николаевич НИКИТИН. (Россия) № 2

Марк АРИАН. (АҚШ) № 3

Пьер Огюст РЕНУАР. (Франция) № 4

Михаил НЕСТЕРОВ. (Россия) № 5

Рембрандт Хармен Ван РЕЙН (Голландия) № 7

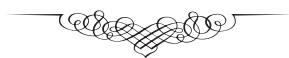
Шамсирўй ҲАСАНОВА (Ўзбекистон) № 8

Альбрехт ДЮРЕР. (Германия) № 9

Пётр Филиппович АЛБЕРТИ. (Россия) № 10
Николай Гаврилович ХЛУДОВ (Қозоғистон) № 11
Василий КАНДИНСКИЙ (Россия) № 12

ТАРИХДА БУ КУН

Саодат ҚАМБАРОВА. **Маърифат эҳтиёжи.** № 2
Раҳима ШИРИНОВА. **Таржимон эътирофи.** № 5
Даврон РАЖАБОВ. **Маданий мерос – халқлар ўртасидаги мулоқотга**
йўл. № 5
Даврон РАЖАБОВ. **Зоминда навқирон адабиёт анжумани.** № 7
Мунисжон ҲАКИМОВ. **Фарғонада адабиёт кунлари.** № 8
Муаттар АЛИЕВА. **Хорижлик ҳамкорлар билан мулоқот.** № 10
Муаттар АЛИЕВА. **Дунё таниётган ўзбек адиблари** № 12
Тақвим. (Ш. Абдурасулов, Ж. Асқарова, О. Собир ўғли тайёрлади) №
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12.
Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни. (Ю. Ҳошимова,
А. Отабоев, О. Сафаров, А. Тожиев олиб борди.) № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9,
10, 11, 12.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2017 йил декабрь сони

Навбатчи муҳаррир: А.ОТАБОЕВ
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Мусахҳих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: З.ЖАЛОЛОВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 17.01.2018 й. Бичими 70x108^{1/16}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 2068 нусха. 5050 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида териблиб, “Sharq” НМАҚда чоп этилди.

Босмахона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© **Жаҳон адабиёти, 2017 й.**